

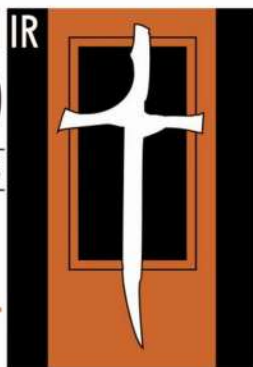
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2018 2(44)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2018 2(44)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2018

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KEŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Mindaugas Pocius

Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė 7

Andrius Tumavičius

Majoras Aleksejus Sokolovas ir jo vadovaujamo agentų smogikų veiklos modelis 15

Model of Activity of Mayor Aleksey Sokolov and Agents Stormtroopers under his Leadership 28

Ramona Staveckaitė-Notari

Ginkluotasis partizaninis pasipriešinimas ir jo slopinimas Skapiškio valsčiuje 1944–1953 m. 29

Armed Resistance of Partisans in 1944–1953 and its Suppression in Skapiškis Rural District 42

Turganbek Allanijazov

Lietuviai SSRS MVD ypatingųjų lagerių kalinių tautinėje sudėtyje 44

Lithuanians among Prisoners of Other Ethnic Groups in Special-purpose Camps of USSR MGB 56

Juozas Banionis

Lietuvių ir lenkų emigrantų politinių ryšių ženklai 1940–1990 m. 57

Signs of Political Contacts between Lithuanian and Polish Emigrants in 1940–1990 74

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Ryszard Kaczmarek

Lenkų mobilizacija į vermachta vokiečių okupuotose lenkų žemėse Antrojo pasaulinio karo metais 75

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Gintaras Lučinskas

Alytaus internuotų asmenų stovykla 1941 m. birželio–liepos mėn. 86

KRONIKA – CRONICALS 97

KNYGOS – BOOKS 112

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 119

Mindaugas Pocius

Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė*

Remiantis Rusijos valstybinio socialinės politinės istorijos archyvo dokumentais ir kitais šaltiniais, straipsnyje siekiama atskleisti mažai žinomus VKP(b) CK ir LKP(b) CK kolektyvizacijos politikos Lietuvoje aspektus parodant nuolatinio VKP(b) CK dėmesio ir kontrolės sulaukusius klausimus ir priimtus sprendimus bei bendradarbiavimą su LKP(b) CK.

ĮVADAS

Individualių valstiečių ūkių prievartinio sujungimo į kolektyvinius ūkius (kolūkius) procesas Sovietų Sąjungoje vyko 1928–1937 m., bet pagrindinis etapas – masinė kolektyvizacija – įvykdyta rekordiškai greitai – per metus (1929 m. lapkritis–1930 m. gruodis). Kolektyvizacijos tikslas buvo „pertvarkant smulkiaprekius individualius ūkius į stambius visuomeninius kooperatinius gamybinius ūkius sukurti kaime socialistinius gamybinius santykius“. Kolektyvizacija ne tik atėmė iš valstiečių privatinę nuosavybę, bet ir pavertė juos valstybės valdomų agrarinių įmonių darbuotojais¹. Taip valstiečiai buvo

paversti valstybei dirbančiais darbininkais, kurių padėtis labai priminė baudžiamą, tik šiuo atveju buvo dirbama ne dvarininkui, o valstybei. Vykdam kolektyvizaciją buvo sunaikintas pasiturinčių valstiečių, komunistų vadintų buožėmis, socialinis sluoksnius juos išstremiant. Kursas į forsuoatą industrializaciją ir prievartinę kolektyvizaciją faktiškai įstūmė Sovietų Sąjungą į pilietinį karą, nes prasidėjo masiniai valstiečių neramumai ir maištai². Kolektyvizacijos pasekmė – masinis badas ir suirutė 1932–1933 m.

Atgarsiai apie kolūkius Sovietų Sąjungoje, apie sunkų, skurdų ir beteisį gyvenimą juose įvairiais keliais pasiekdavo ir Lietuvos ūkininkus. 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą ir atsiradus pirmiesiems kolūkiams, gyventojai ėmė nerimauti dėl ateityje galimos kolektyvizacijos, vertino ją kaip potencialią grėsmę savo gerovei ir laisvei. 1944 m. kraštą antrą kartą užėmus Raudonajai armijai, viena iš pagrindinių komunistų vyriausybės sovietizavimo politikos sudedamųjų dalių tapo ikikarinės sovietinės žemėnaudos atkūrimas ir nauja radikali žemės ūkio reforma. Stiprus ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas Lietuvos kaime pirmaisiais pokario metais

* Pradžia. Pabaiga kitame numeryje.

trukdė ten kurtis ir įsitvirtinti komunistų valdžios administracijai, todėl ji buvo nepajėgi pradėti visuotinę prievartinę kolektyvizaciją. Kita vertus, tai būtų sukėlę dar didesnę pasipriešinimą ir atstūmę nuo valdžios netgi jai simpatizuojančius mažžemius ar bežemius. Komunistų valdžia provincijoje kūrėsi sunkiai ir išgalėjo tik apie 1948 m., kai partizaninis judėjimas pradėjo silpti.

Nuo nepriklausomybės laikų kaime buvo nusistovėjusi žemės ūkio produkcijos gamyba ir gana išplėta rinka. Individualūs valstiečių ūkiai buvo paskutinė nesovietizuota, nesuvalstybinta ir nepasiduodanti kontrolei privati erdvė Lietuvoje, kuri iš esmės buvo žemės ūkio kraštas. Ūkininkai valdė žemę nuosavybės teise individualiai, jų vienkiemiai buvo stipri socialinė materialinė partizaninio sąjūdžio atrama (bazė), jie funkcionavo autonomiškai, nepriklausomai nuo valdžių, ir patys apsirūpindavo viskuo, kas būtina, palaikydami prekinis finansinius santykius su miestu. Komunistų valdžia anksčiau ar vėliau turėjo šią nepriklausomą erdvę užvaldyti, bet pirmaisiais pokario metais dėl režimo silpnumo šis tikslas nebuvo keliamas.

Sovietmečio istorikai nemažai rašė apie kolektyvizaciją, žinoma, nutylėdami ekonominę, fizinę ir psichologinę prievartą, visą demotyvacijos išlaikyti individualų ūkį ir bauginimo mechanizmą, kuris buvo pajungtas palaužti valstiečių valiai priešintis ir priversti juos stoti į kolūkius³. Sovietmečiu buvo išleistas kolektyvizacijai skirtas dokumentų rinkinys, kuriame teigiama, kad kolektyvizuojant valstiečių ūkius „pasireiškė dėsniniai, nulėmę šį procesą visoje Sovietų Sąjungoje. Tačiau buvo ir savų ypatumų.“⁴ Bet autoriai nenurodė, kokie tie ypatumai. Aišku tik, kad kompaktiškai išsidėsčiusiuose Rusijos provincijos kaimuose daugiausia vyravo smulkūs ir gana skurdūs ūkiai. Rusų

kaimo bendruomenė kolektyvizmo principą paprastai kėlė aukščiau už individualistines nuostatas, o Lietuvoje vienkiemių sistema ir platus vidutinių sluoksnių, turėjęs santykinę gerovę, skatino valstiečių individualizmą. Istoriografijoje iki šiol nebuvo aiškintasi, kas lėmė staigią politikos kaitą, kai 1949 m., pamynus lenininį savanoriškumo principą, pradėta visuotinė prievartinė kolektyvizacija. Toliau pamėginsime atskleisti mažiau žinomus kolektyvizacijos aspektus, VKP(b) CK vykdytą reguliavimą ir kontrolę, Maskvos dėmesio sulaukusias kolektyvizacijos problemas.

PARENGIAMASIS LAIKOTARPIS – RADIKALI ŽEMĖS REFORMA

Didelio masto žemės reformą Lietuvoje sovietai pradėjo įgyvendinti dar 1940 m. rudenį. Tada iš 24 tūkst. ūkininkų, turinčių daugiau kaip 30 ha žemės, į Valstybinį žemės fondą prievarta buvo paimta beveik 545 tūkst. ha. 1940–1941 m. žemės reforma palietė apie 15 proc. viso šalies ploto. 1941 m. vasarą Lietuvoje jau buvo apie 20 eksperimentinių kolūkių, kurie iširo vokiečių okupacijos pradžioje⁵. Daugelis nuo reformos nukentėjusių ūkininkų vokiečių okupacijos metais susigrąžino sovietų valdžios atimtą žemę⁶.

1944 m. vasarą Lietuvą užėmus Raudonajai armijai, viena svarbiausių sovietizavimo politikos dalių tapo ikikarinės sovietinės žemėnaudos atkūrimas ir nauja žemės ūkio reforma. Juridiškai tam pradžia padaryta 1944 m. rugpjūčio 30 d., kai LSSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo priimtas įstatymas „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių Lietuvos SSR žemės ūkyje likvidavimo“⁷. Jį įgyvendinti pavesta LSSR respublikinei žemės komisijai. Buvo nurodyta žemę, gyvulius, pastatus ir žemės ūkio inventorių,

iki karo iš sovietų valdžios gautus kumečių, bežemių ir mažažemių, o vokiečių okupacijos metu „buožių“ (ūkininkų) iš jų atimtus, nedelsiant grąžinti „teisėtiems savininkams“. Pasiturintiems ūkininkams buvo palikta iki 30 ha, o „okupantų talkininkams“ – 5 ha žemės⁸. Kaip ir prieškarui, buvo įkurtas Valsstybinis žemės fondas, kuriame atsidūrė konfiskuota vokiečių „kolonistų“, „su vokiečiais pabėgusių liaudies priešų“ (emigravusiųjų), taip pat daugiau kaip 30 ha turinčių ūkininkų ir šeimininko neturinti žemė, dalis arba visas inventorius ir gyvuliai. Ši žemė buvo skirta „žemės ūkio darbininkų“, bežemių ir mažažemių 10–15 ha ūkiams kurti ir valsstybinių įmonių žemėnaudai⁹. VKP(b) CK Organizacinio biuro 1944 m. spalio 30 d. nutarime rašoma: „Panaudoti šią svarbią sovietų valstybės politinę priemonę kaip galingą įrankį siekiant sutelkti darbo žmones apie sovietų valdžią ir pažaboti buožinius nacionalistinius elementus.“¹⁰ VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas Michailas Suslovas 1944 m. gruodžio mėn. vykusiam LKP(b) CK IV plenumo pažymėjo, kad „neleistinai uždelstas“ žemės grąžinimo klausimas ir kad žemės komisijos, atimdamos žemę, nekonnfiskuoja perteklinių gyvulių, pašaro, inventoriaus, gyvenamųjų ir ūkio pastatų. „Varguomenei, mažažemiams ir bežemiams valstiečiams dalydamos žemę, partinės organizacijos privalo telkti darbo valstiečius apie sovietų valdžios organus“¹¹, – pranešime sakė Maskvos emisaras. Neabejotina, kad atnaujinta žemės reforma buvo pasitelkta kaip politinė, visuomenę skaldanti ir nesantiką skatinanti priemonė ir rengė dirvą dar didesnėms pertvarkoms kaime. Partizaninio sąjūdžio grėsmės akivaizdoje sovietų valdžiai reikėjo telkti apie save socialinę atramą, todėl komunistai, dalydami vargingiesiems valstiečiams ir bežemiams žemę, tikėjosi užsitarnauti jų simpatiją,

kelti valdžios autoritetą, įgyti kaime visuomeninį palaikymą ir taip įteisinti savo viešpatavimą.

Vis dėlto žemės reforma vyko labai sunkiai. LKP(b) vadovybę, vietines komunistų partijos struktūras, Respublikinę žemės komisiją nuolatos stipriai kritikavo VKP(b) CK dėl žemės reformos „iškraipymų“, „pažeisto klasinio principo“, nusišalinimo nuo problemos sprendimo ar nesugebėjimo įgyvendinti įstatymo¹². Paskirtas naujas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas Vladimiras Ščerbakovas 1946 m. gegužės 21 d. rašė Maskvai apie žemės reformos „šiuurkščiausius pažeidimus ir iškraipymus“ bei siūlė visą kompleksą priemonių „padėčiai gerinti“¹³. Vykdam reformą iš pasiturinčių ūkininkų („buožių“) buvo nusavinama žemė, gyvuliai ir inventorius. Antai nuo 1946 m. rugpjūčio 1 d. iki 1947 m. balandžio mėn. komunistų valdžia iš ūkininkų konfiskavo 136 529 ha žemės, 1 845 arklius, 2 826 stambiuosius raguočius, 19 832 gyvenamuosius ir ūkinius pastatus, daug žemės ūkio inventoriaus. Didžioji dalis šio turto buvo išdalyta 6 974 mažažemiams ir bežemiams¹⁴. Iki 1948 m. lapkričio 1 d. 1 575 tūkst. ha žemės buvo paimta į reformos fondą. Žemės gavo daugiau kaip 96 tūkst. bežemių ir mažažemių¹⁵.

Radikali žemės reforma suniokojo ir nuskurdino tūkstančius pasiturinčių ir vidutiniokų valstiečių ūkių, „išbuožinimas“ kėlė kaimo žmonių pasipiktinimą ir nepasitenkinimą. Konfidencialiame laiške VKP(b) CK sekretoriui Andrejui Ždanovui tai pripažino net LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis¹⁶. Be to, ši reforma skaldė kaimo bendruomenę, stūmė gyventojus į tarpusavio susipriešinimą, vertė valstiečius tapti komunistų valdžios vykdomos ekspropriacijos bendradarbiais.

PIRMASIS KOLEKTYVIZACIJOS ETAPAS (1947 M. BALANDŽIO MĖN. – 1948 M.): NEVEIKIANTIS SAVANORIŠKUMO PRINCIPAS

1945 m. kovo 27 d. Vilniuje vykusiame pirmajame Lietuvos SSR „darbo valstiečių“ suvažiavime M. Suslovas apie kolektyvizaciją kalbėjo: „Vokiečių agentai bando valstiečius įbauginti, kad netrukus jie visi bus prievarta suvaryti į kolchozus. Ar yra koks pagrindas taip gąsdinti? Žinoma, būtų juokinga neigti, kad mes, bolševikai, manome, jog kolektyvinis žemės ūkis yra aukščiau už individualų ūkininkavimą. Mūsų nuomone, jis yra tinkamesnis, nes suteikia valstiečiams galimybę naudoti techniką nepalyginti platesniu mastu, negu tai įmanoma individualiame ūkyje. Mes manome jį esant pažangesnį, nes jis palengvina sunkų valstiečių darbą ir įgalina pakelti žemės ūkio kultūrą <...>. Vis dėlto, nors komunistai teikia kolchozams pirmenybę, Komunistų partija visada žiūrėjo, kad valstiečiai stotų į kolchozus griežtai savanoriškai, kad nebūtų daroma jokie spaudimo ir nebūtų vartojama prievartos siekiant kolektyvizuoti valstiečių ūkius.“¹⁷ Akivaizdžia demagogija M. Suslovas siekė valstiečius nuraminti, įgyti jų pasitikėjimą ir palaikymą, nors puikiai žinojo, kokiais „savanoriškais pagrindais“ kolektyvizacija vyko Sovietų Sąjungoje 1930–1932 m. Vis dėlto, kaip toliau išsitikinsime, pradiniam kolektyvizacijos etape ne viskas buvo taip vienareikšmiška taikant savanoriškumo ir prievartos principus. Pažymėtina, kad kolektyvizacijos pradžioje nuosaikios politikos tonas buvo duotas Maskvoje.

Pirmas impulsas, davęs pradžią kolektyvizacijai Baltijos respublikose, buvo VKP(b) CK sekretoriato 1947 m. balandžio 16 d. nutarimas „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje“. Jis įpareigojo komisiją, sudarytą iš aukščiausiųjų SSRS vadovų ir Bal-

tijos respublikų pirmųjų sekretorių, parengti CK direktyvos projektą, kuriame atsispindėtų nurodymas kolūkius organizuoti be „jokio skubotumo“, pirmiausia iš vargingųjų valstiečių ūkių sukuriant nedidelį skaičių „visais atžvilgiais pavyzdinių“ ir „šiuolaikine žemės ūkio technika“ gerai aprūpintų kolūkių¹⁸. Projektą rengė aukščiausieji SSRS vadovai: VKP(b) CK Politinio biuro ir Organizacinio biuro nariai A. Ždanovas¹⁹, Georgijus Malenkovas²⁰, Ivanas Benediktovas²¹, Vasilijus Andrianovas²², Genadijus Borkovas²³, Nikolajus Šatalinas²⁴ ir Georgijus Perovas²⁵, taip pat Pabaltijo respublikų vadovai Antanas Sniečkus²⁶, Janis Kalnberzinis²⁷ ir Nikolajus Karotammas²⁸.

Projektas virto VKP(b) CK Politinio biuro 1947 m. gegužės 21 d. nutarimu „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR“²⁹, kuris oficialiai davė pradžią kurti kolūkius. Josifo Stalino ir kitų Politinio biuro narių pasirašytas nutarimas buvo labai demokratiškas: nurodyta vadovautis lenininiais principais ir kolūkius kurti visiškai savanoriškai iš vargingųjų valstiečių ūkių, organizuojami kolūkiai turėjo „parodyti kolektyvinių ūkių pranašumus ir naudą“ ir taip „propaguoti tarp valstiečių kolektyvizacijos idėją“. Iki birželio 1 d. Pabaltijo respublikų partijos Centro komitetai ir Ministrų Tarybos turėjo pateikti pasiūlymus, koks galėtų būti kolūkiečių privačių sklypų dydis, galimas laikyti gyvulių skaičius, lengvatos ir kt.³⁰ Birželio 4 d. A. Sniečkus tokius pasiūlymus pateikė nurodydamas, kad Lietuvoje 1947 m. numatoma 25 apskrityse sukurti 34 kolūkius, kolūkiečiams siūloma palikti iki 1 ha asmeninius sklypus, leisti turėti 2 karves, 1 arklį ir neribotą skaičių smulkiųjų gyvulių, paukščių ir bičių, skirti mažiausiai 120 darbo dienų kolūkyje³¹. 1947 m. liepos 15 d. VKP(b) CK sekretoriatas nurodė Kolūkių reikalų tarybai prie SSRS Ministrų Tarybos apsvaistyti trijų respublikų vadovybių pasiūlymus dėl

kolūkių kūrimo³² ir pateikti savo nuomonę VKP(b) CK³³. Tačiau tai nebuvo padaryta.

VKP(b) CK aparato vadovai atidžiai stebėjo prasidėjusią kolektyvizaciją ir teikė informaciją aukščiausiajai vadovybei. Antai VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininko pavaduotojas G. Borkovas 1948 m. vasario mėn. VKP(b) CK sekretoriams A. Ždanovui, Aleksejui Kuznecovui ir M. Suslovui pateikė ataskaitą, kaip vykdomas VKP(b) CK Politinio biuro 1947 m. gegužės 21 d. nutarimas: per 8 mėnesius (iki 1948 m. sausio 20 d.) Lietuvoje buvo sukurta 20 kolūkių (planuota 30), į kuriuos susijungė 296 valstiečių ūkiai, iš jų 91 proc. – „buvę samdiniai“ ir vargingieji valstiečiai ir 9 proc. – vidutiniškai valstiečiai. Kolūkiams buvo perduota 4 093 ha žemės, daug gyvulių ir žemės ūkio technikos, nusavintos iš pasiturinčiųjų valstiečių vykdamas žemės reformą. Tik 4 kolūkiai išskirti kaip pasiekę gerų rezultatų, pavyzdžiui, Marytės Melnikaitės kolūkyje už kiekvieną darbo dieną žmogui buvo atlyginama po 3,8 kg grūdų ir 3,5 rublio. Ataskaitoje nurodoma, kad Lietuvos ir Estijos vietinių partijos, sovietinių ir žemės ūkio organizacijų darbe esama „didelių trūkumų ir klaidų“: neišplėtotas masinis aiškinamasis darbas, nedemaskuojamas „buožių“ skleidžiamas melas apie kolūkius, „nepopuliarinama kolūkinė santvarka kaip vienintelis teisingas žemės ūkio kelias“. G. Borkovas manė, kad vienkienių sistema yra reikšmingas stabdys kuriant kolūkius, siūlė uždrausti respublikose vienkienių kūrimą ir imtis naujų kolūkinių gyvenviečių statybos³⁴.

Nors buvo tikimasi greito rezultato, savanoriškumo principas neveikė. Respublikos vadovybė ėmėsi iniciatyvos paspartinti kolektyvizaciją. LKP(b) CK ir LSSR Ministrų Taryba 1948 m. kovo 20 d. priėmė nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, kuriame ragino kurti kolūkines

gyvenvietes, plėsti kolūkių žemes ir didinti kolūkiečių skaičių. Vienas šio dokumento punktas skelbė: „Suvisuomeninant valstiečių, įstojusių į kolūkius, žemę ir nustatant jos naudojimo ribas, rekomenduoti kolektyviniams ūkiams vengti, kad atskirų valstiečių žemės sklypai įsiterptų į visuomeninę kolektyvinę žemę. Tuo tikslu būtina įpareigoti apskričių ir valsčių vykdomuosius komitetus, susitarus su valstiečiais, kurie nėra įtraukti į kolektyvinius ūkius, paskirti jiems sklypą už kolūkio ribų.“³⁵ Kitaip tariant, buvo suteikta galimybė prievarta išvietinti individualiai ūkininkaujančius valstiečius perkeliančią sodybas ir žemę. Į šį respublikos vadovybės nutarimą iškart atkreipė dėmesį vadovaujantys VKP(b) CK aparato darbuotojai. VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos Partinės informacijos skyriaus vedėjas Ivanas Pozdniakas³⁶ kovo 22 d. pažymoje A. Ždanovui, A. Kuznecovui ir M. Suslovui rašė, kad šis nutarimas persmelktas idėjos „sparčiau ir su platesniu užmoju steigti Lietuvos SSR kolūkius, laikyti valstiečių ūkių kolektyvizavimą pagrindine respublikos partinės organizacijos užduotimi“, kad jis ragina „nedelsiant pradėti kurti kolūkines gyvenvietes“, bet kartu pažymėjo, jog kai kurie dokumento punktai skatina „vietines partines ir sovietines organizacijas pažeisti savanoriškumo principą“. Pasak I. Pozdniako, iškart po nutarimo pasirodymo respublikinėje ir apskričių spaudoje prasidėjo „plati kampanija už masinę kolektyvizaciją“, o jos „sukeltas triukšmas turėjo sudaryti įspūdį, kad respublikoje prasidėjo visuotinė kolektyvizacija“. Maskvos pareigūnas nurodė, kad šis nutarimas prieštarauja VKP(b) CK Politinio biuro 1947 m. gegužės 21 d. nutarimui, o LKP(b) CK „kolūkių kūrimo darbe rodo nereikalingą skubotumą ir kelia žalingą triukšmą“³⁷. Nežinia, kas lėmė LKP(b) CK skubotumą, bet aišku, kad tuometė respublikos vadovybės nuostata forsuoti kolektyvizaciją buvo nesuderinta

su VKP(b) CK. Tai patvirtina ir VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Jakuševio 1948 m. rugpjūčio 7 d. tarnybinis raštas VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui, kuriame nurodoma, kad remiantis I. Pozdniako pažyma „atitinkamu laiku buvo imtasi priemonių pašalinti trūkumus, atsiradusius organizuojant kolektyvinius ūkius“³⁸.

Nepriklausomybės metų historiografijoje yra nepagrįstų teiginių apie kolektyvizacijos pradžią Lietuvoje ir A. Sniečkaus požiūrį į ją – neva LKP(b) CK pirmasis sekretorius suvokė kolektyvizacijos ydingumą ir 1948 m. pradžioje mėgino įtikinti SSRS sekretoriato vadovą G. Malenkovą jos neskubinti. Esą ši informacija buvo gauta iš A. Sniečkų gerai pažinojusio Marijono Gregorausko³⁹. Bet VKP(b) CK aparato pareigūnų dokumentai rodo priešingą dalyką – 1948 m. iš Maskvos negauta jokių nurodymų spartinti kolektyvizaciją.

Pirmaisiais pokario metais buvo susilaikyta nuo masinių valstiečių trėmimų, apsiribojant partizanų šeimų ir jų rėmėjų trėmimu. Tuomet vykdyta prievartinė lenkų repatriacija, kuriai reikėjo daug traukinių ešelonų. 1947 m. pabaigoje lenkų repatriaciją baigus, atsilaisvinusį geležinkelio transportą buvo galima panaudoti „buožėms“ tremti. Pasiturintys valstiečiai turėjo būti išstumti iš kaimo gyvenimo kaip socialinė klasė, neva trukdanti kurti socialistinę kolūkinę santvarką ir remianti ginkluotąjį pagrindį. Tai buvo svarbus krašto sovietizavimo veiksmas siekiant pašalinti iš kaimo „išnaudotojų“

klasę. Per didžiausią Lietuvos istorijoje trėmimą, kuris buvo nukreiptas prieš partizanų šeimas ir jų rėmėjus „buožes“, SSRS MT nutarimu 1948 m. gegužės 22–27 d. iš Lietuvos buvo ištremta apie 40 tūkst. žmonių (11 345 šeimos). Šiam trėmimui buvo rengiamasi jau 1947 m. gruodžio mėn.⁴⁰. VKP(b) CK vadovams skirtoje pažymoje nurodoma, kad po 1948 m. gegužės mėn. trėmimo ištremtų partizanų šeimų ir partizanų rėmėjų „buožių“ šeimų ūkiuose buvo konfiskuoti 15 703 arkliai, 27 845 stambieji raguočiai, 23 433 kiaulės ir 30 578 avys. VKP(b) CK pareigūnas piktinosi, jog „Lietuvos KP(b) CK ir LSSR Ministrų Taryba, nekreipdama dėmesio į tai, kad tokį didelį skaičių gyvulių sunku išlaikyti, visai stengėsi jų neišvežti iš respublikos. Jie netgi neįvykdė SSRS Ministrų Tarybos 1948 m. gegužės 29 d. nutarimo parduoti 2 000 arklių Tulos, Kalinino ir Velikije Lukų sritims, o pardavė joms tik 736 gyvulius.“⁴¹ Matyt, tai buvo LKP(b) CK vadovų vietininkiškumo, ekonominio intereso apraiška.

Trėmimai įbaugino gyventojus, todėl 1948 m. antroje pusėje kolūkių kūrimas paspartėjo (liepos 1 d. jų jau buvo 227), bet netenkino LKP(b) CK vadovybės lūkesčių. 1948 m. gruodžio mėn. vykusiame pirmajame kolūkiečių suvažiavime A. Sniečkus sakė: „Kolektyvinių ūkių santvarkos pergalė mūsų respublikoje yra akivaizdi. Nors šiandien kolektyvinių ūkių dar nedaug, bet jų skaičius, be abejo, didės ir didės.“⁴²

Nuorodos

¹ О. Хлевнюк, *Сталин. Жизнь одного вождя*, Москва, 2015, с. 161.

² *Ibid.*, с. 164.

³ *Tarybų Lietuvos valstietija*, ats. red. H. Šadžius, Vilnius, 1979, p. 232; M. Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis*, Vilnius, 1960; A. Jefremenka, *Kolūkinės santvarkos pergalė Lietuvoje*, Vilnius,

1977; J. Tamošiūnas, *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos: kapitalizmo ir socializmo epocha*, Vilnius, 1974; P. Olekas, *LKP kova už socialistinį žemės ūkio pertvarkymą Tarybų Lietuvoje*, Vilnius, 1966; R. Krutulytė, „Žemės ūkio kolektyvizacija Tarybų Lietuvoje“, in *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1962.

⁴ Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР, Вильнюс, 1977, с. 5.

⁵ *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 232.

⁶ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 79–80.

⁷ Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos 1944 m. rugpjūčio 30 d. įstatymas „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių likvidavimo Lietuvos SSR žemės ūkyje“, *Ведомости Верховного Совета Литовской ССР*, 1944, № 1 (10), c. 1.

⁸ Įstatymo „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių likvidavimo žemės ūkyje“ Respublikinės žemės komisijos 1944 m. rugsėjo 5 d. išaiškinimas, Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas (toliau – RVSPiA), f. 597, ap. 1, b. 10, l. 23–31.

⁹ *Хронологическое собрание законов Литовской ССР, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства Литовской ССР*, т. 1, 1940–1947, Вильнюс, 1957, c. 98–100.

¹⁰ VKP(b) CK Organizacinio biuro 1944 m. spalio 30 d. nutarimas „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos trūkumų ir uždavinių politiniame darbe“, RVSPiA, f. 17, ap. 117, b. 460, l. 8–11.

¹¹ M. Suslovo 1944 m. gruodžio 27 d. pranešimo LKP(b) CK IV plenumo stenograma, *ibid.*, ap. 121, b. 368, l. 2–39.

¹² VKP(b) CK Reikalų valdybos viršininko D. Krupino, M. Jovčuko ir VKP(b) CK Kadru valdybos Partinių kadru skyriaus vedėjo V. Ščerbakovo 1945 m. rugpjūčio 3 d. pažyma G. Malenkoviui „Apie politinę padėtį Lietuvos SSR ir Lietuvos partinės organizacijos darbą“, *ibid.*, ap. 117, b. 537, l. 21–34; VKP(b) CK Organizacinio biuro 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl LKP(b) CK trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam politiniam darbu“, *ibid.*, l. 3–9.

¹³ VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko V. Ščerbakovo 1946 m. gegužės 21 d. tarnybinis raštas VKP(b) CK sekretoriams A. Ždanovui, A. Kuznecovui ir N. Patoličevui dėl vadovavimo Lietuvos SSR žemėnaudai sutvarkymo, *ibid.*, ap. 121, b. 499, l. 20–28.

¹⁴ LKP(b) CK 1947 m. balandžio 9 d. (?) ataskaita apie VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo „Dėl LKP(b) CK darbo“ įgyvendinimą, *ibid.*, ap. 83, b. 862, l. 1–34.

¹⁵ *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 232.

¹⁶ LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Paleckio 1948 m. kovo 12 d. laiškas VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui, RVSPiA, f. 17, ap. 122, b. 305, l. 18–22.

¹⁷ M. Suslovo 1945 m. kovo 27 d. pranešimas I Lietuvos SSR „darbo valstiečių“ suvažiavime, žr. *Lie-*

tuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai, sud. M. Pocius, Vilnius, 2015, p. 211–212.

¹⁸ VKP(b) CK sekretoriato 1947 m. balandžio 16 d. nutarimas „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje“, RVSPiA, f. 17, ap. 117, b. 733, l. 13.

¹⁹ Andrejus Ždanovas (1896–1948 08 31) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, generolas pulkininkas (1944). VKP(b) CK įgaliotinis Estijoje (1940 06–08), VKP(b) Leningrado srities ir miesto komiteto pirmasis sekretorius (1934–1944), VKP(b) CK sekretorius ir VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1934–1948 08 31), VKP(b) CK Politinio biuro narys (1939–1948 08 31), SSRS Aukščiausiosios Tarybos Sąjungos Tarybos pirmininkas (1946–1947).

²⁰ Georgijus Malenkovas (1901–1988) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (1939–1957), VKP(b) CK sekretorius (1939–1946, 1948–1953), VKP(b) CK Kadru valdybos viršininkas (1939–1946), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1939–1952), kandidatas į VKP(b) CK Politinio biuro narius (1941–1946), VKP(b) CK Politinio biuro narys (1946–1957), SSRS LKT pirmininko pavaduotojas (1944 05 15–1946 03 15), SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1946 08 02–1953 03 05), SSRS Ministrų Tarybos pirmininkas (1953 03 05–1955 02 08).

²¹ Ivanas Benediktovas (1902–1983) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (1939–1941), kandidatas į VKP(b) CK narius (1941–1952), SSRS žemės ūkio liaudies komisaro pirmasis pavaduotojas (1943–1946 03 19), SSRS žemės ūkio ministras (1946 03 19–1953 03 15).

²² Vasilijus Andrianovas (1902–1978) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) Sverdlovsko srities komiteto pirmasis sekretorius (1939–1946 03 26), VKP(b) ir SSKP CK narys (1939–1956), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946 03 18–1952 10 05), VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininko pavaduotojas (1946 08 02–1948 07 10), Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1946 10–1949 02), VKP(b) Leningrado srities komiteto pirmasis sekretorius (1949 02–1953), SSKP CK prezidiumo narys (1952 10 16–1953 03 05).

²³ Genadijus Borkovas (1905–1983) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininko pavaduotojas (1946 08 02–1948 07 10), VKP(b) CK inspektorius (1948 07 10–1948 12 07).

²⁴ Nikolajus Šatalinas (1904–1984) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK Kadrų valdybos viršininko pirmasis pavaduotojas (1939 03 31–1944 11 11), VKP(b) CK Estijos biuro pirmininkas (1944 11 11–1946 03 21), VKP(b) CK Latvijos biuro pirmininkas (1944 12 29–1946 03 21), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946 03 18–1952 10 05), VKP(b) CK inspektorius (1946–1950), žurnalo „Partijnaja žizn“ („Partijos gyvenimas“) vyr. redaktorius (1947–1950), VKP(b) CK Planinės prekybos skyriaus vedėjas (1950 06–1953 04 08), VKP(b) CK Kadrų parinkimo ir paskirstymo skyriaus vedėjas (1952 10 27–1953 04 08), VKP(b) CK sekretorius (nuo 1953 03 05).

²⁵ Georgijus Perovas (1905–1979) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK Estijos biuro pirmininko pavaduotojas (1944 11–1946 03), VKP(b) CK Estijos biuro pirmininkas (1946 03–1947 03 21), Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos sekretorius (1946–1948), Valstybinio plano komiteto prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1948–1955).

²⁶ Antanas Sniečkus (1903–1974) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, Socialistinio darbo didvyris (1973). Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininkas (1942–1944), LKP(b) CK pirmasis sekretorius (1940 08 15–1974 01 22), LKP(b) CK biuro narys (1940 08 15–1974 01 22), kandidatas į VKP(b) CK narius (1941 02 20–1952 10 05), VKP(b) CK narys (1952 10 14–1974 01 22).

²⁷ Janis Kalnberzinis (1893–1986) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, Socialistinio darbo didvyris (1963). Kandidatas į SSKP CK Prezidiumo narius (1957–1961), Latvijos KP(b) CK pirmasis sekretorius (1940–1959).

²⁸ Nikolajus Karotammas (1901–1969) – estų sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. Estijos SSR KP(b) CK pirmasis sekretorius (1944–1950).

²⁹ VKP(b) CK Politinio biuro 1947 m. gegužės 21 d. nutarimas „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR“, RVSPJA, f. 17, ap. 3, b. 1065, l. 18–19.

³⁰ Ibid.

³¹ A. Sniečkaus 1947 m. birželio 4 d. tarnybinis raštas VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui „Dėl kolūkių organizavimo Lietuvos SSR“, *ibid.*, ap. 117, b. 869, l. 198–203.

³² VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininko pavaduotojo G. Borkovo 1947 m. birželio 14 d. raštas M. Suslovui dėl Pabaltijo respublikų KP(b) CK ir MT pasiūlymų organizuojant kolūkius, *ibid.*, l. 197.

³³ VKP(b) CK sekretoriato 1947 m. liepos 15 d. nutarimas dėl Pabaltijo respublikų KP(b) CK ir MT pažymų dėl kolūkių organizavimo, *ibid.*, l. 196.

³⁴ VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininko pavaduotojo G. Borkovo 1948 m. vasario 6 d. pažyma VKP(b) CK sekretoriams A. Ždanovui, A. Kuznecovui ir M. Suslovui apie VKP(b) CK 1947 m. gegužės 21 d. nutarimą „Dėl kolūkių kūrimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR“, *ibid.*, ap. 122, b. 319, l. 1–6.

³⁵ *Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР*, c. 197.

³⁶ Ivanas Pozdniakas (1902–?) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, VKP(b) CK Krasnodaro krašto komiteto antrasis sekretorius, VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos Partinės informacijos skyriaus vedėjas (1943–1946), VKP(b) CK Vidurinės Azijos biuro pirmininko pavaduotojas (1946 01 28–1949 03 28).

³⁷ VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos Partinės informacijos skyriaus vedėjo I. Pozdniako 1948 m. kovo 22 d. pažyma A. Ždanovui, A. Kuznecovui ir M. Suslovui apie LKP(b) CK ir Lietuvos SSR MT nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, RVSPJA, f. 17, ap. 122, b. 319, l. 59–60.

³⁸ VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Jakuševio 1948 m. rugpjūčio 7 d. tarnybinis raštas A. Ždanovui dėl I. Pozdniako pažymos „Dėl Lietuvos SSR KP(b) CK ir Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimo dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, *ibid.*, l. 59–60.

³⁹ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007, p. 115–125.

⁴⁰ LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1947 m. gruodžio 16 d. tarnybinis raštas SSRS valstybės saugumo ministrui gen. plk. V. Abakumovui ir SSRS MGB 3-iosios vyriausiosios valdybos viršininkui gen. ltn. N. Selivanovskui dėl kovos su tautiniu pogrindžiu, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 3, ap. 10, b. 51, l. 31–34.

⁴¹ VKP(b) CK 1948 m. rugsėjo 20 d. pažyma apie Lietuvos SSR žemės ūkio būklę, RVSPJA, f. 17, ap. 122, b. 305, l. 12–13.

⁴² *Tarybų Lietuvos valstietija*, p. 111.

Majoras Aleksejus Sokolovas ir jo vadovaujamų agentų smogikų veiklos modelis

Straipsnyje pateikiama 1946–1950 m. Lietuvos SSR MVD (MGB) specialiosios grupės, kurią sudarė agentai smogikai, veiklą koordinavusio Aleksejaus Sokolovo biografija, aptariami smogikų veiklos principai.

ĮVADAS

Agentams smogikams ir jų vadui mjr. Aleksejui Sokolovui skiriama labai svarbi vieta viešajame partizaninio karo naratyve. Daugelis yra girdėję, kad jis buvo „visos Ukrainos smogikų vadas“, atsiųstas į Lietuvą organizuoti smogikų veiklos. Tačiau informacijos apie šį asmenį labai nedaug. Straipsniu siekiama aptarti A. Sokolovo biografiją ir išryškinti jo vadovaujamų specialiųjų grupių veiklos principus.

KAS BUVO MAJORAS ALEKSEJUS SOKOLOVAS?

Aleksejus Sokolovas, Ivano sūnus, gimė 1906 m. Voronežo gubernijos Krasino kaime vidutinių valstiečių šeimoje. Baigė dvi pradžios mokyklos klases¹. Anksti neteko tėvų. Sulaukęs 13 metų 1919 m. savanoriu stojo į tarnybą Raudonojoje armijoje, kur išbuvo iki 1924 m. vasario 27 d.² Tarnavo Voronežo gubernijoje ir Vidurinėje Azijoje. Karo tarnybą pradėjo virtuvės darbininku

ir arkliaiganiu, vėliau buvo raitasis žvalgas ir kulkosvaidininkas. Kovojo Rusijos pilietinio karo frontuose ir su basmačiais³. Po tarnybos kariuomenėje 1924–1926 m. dirbo mūriniu Voroneže⁴.

1926 m. A. Sokolovas pradėjo čekisto karjerą: 1926–1932 m. buvo Centrinės Juodžemio zonos srities OGPU (rus. *Объединённое государственное политическое управление при СНК СССР*, Jungtinė valstybinė politinė valdyba) Ypatingojo skyriaus 2-ojo poskyrio bendradarbis⁵. A. Sokolovas buvo vidaus agentas, infiltruotas į įvairaus pobūdžio gaujas. Jis arba pats likviduodavo gaujų vadeivas, arba pagal jo suteiktą informaciją čekistai vykdė gaujų naikinimo operacijas⁶. 1929 m. Sovietų Sąjungoje kilo valstiečių nepasitenkinimas prasidėjusia kolektyvizacija ir pasipriešinimas jai. A. Sokolovas buvo infiltruojamas į sukilusių valstiečių būrius ir dalyvavo juos naikinant. Tris kartus sužeistas. Jo veikla buvo aukštai įvertinta – 1932 m. apdovanotas Raudonosios vėliavos ordinu⁷.

1932 m. A. Sokolovas komandiruotas į Tolimuosius Rytus. 1932–1944 m. jis buvo NKVD Tolimųjų Rytų krašto valdybos Kovos su banditizmu poskyrio vyr. operatyvinis įgaliotinis ir poskyrio viršininkas⁸. Čia jis panaudotas kovai su antisovietine Visos Rusijos kariuomenės sąjunga, kuri rengė sukilimą prieš bolševikų valdžią. Jis siekė nustatyti šios organizacijos štabus, vykdė

diversijas ir išpuolius prieš jos narius ir pan.⁹ Tuo pat metu baigė čekistų mokymo kursus, 1934 m. – partinio švietimo kursus¹⁰.

1938 m. A. Sokolovas suimtas ir kalintas Vladivostoke. Buvo kaltinamas bendradarbiavęs su tiesioginiu viršininku, šnipinėjusiu Lenkijos naudai¹¹. 1941 m. rugsėjo 22 d. paleistas į laisvę ir gražintas į ankstesnes pareigas. SSRS–Vokietijos karo metais tarnavo Tolimuosiuose Rytuose: dalyvavo antisovietinių būrių naikavimo operacijose, rengė ir per sieną permesdavo agentus ir pan.¹² Veikla įvertinta 1942 m. apdovanojant Raudonosios žvaigždės ordinu¹³.

1944 m. kovo mėn. A. Sokolovas perkeltas tarnauti į NKVD Ternopilio srities Kovos su banditizmu valdybos 1-ąjį poskyrį, kur ėjo viršininko pareigas¹⁴. 1945 m. kovo mėn. pradėjo vadovauti specialiosioms grupėms¹⁵. Ukrainoje A. Sokolovas tarnavo iki 1946 m. balandžio mėn. Už pasižymėjimą kovose su Ukrainos partizanais 1944 ir 1945 m. apdovanotas Raudonosios vėliavos ordinu¹⁶. SSRS NKVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos 1-ojo skyriaus viršininkas gen. mjr. A. Gorškovas 1946 m. sausio 28 d. rašte tos valdybos viršininkui gen. ltn. Aleksandrui Leontjevui pabrėžė, kad A. Sokolovas „dirbdamas Ukrainos NKVD parodė išskirtinę drąsą, narsą ir heroizmą“, bet esą „iki šiol apdovanotas tik vienu ordinu“¹⁷. Todėl A. Gorškovas siūlė suteikti A. Sokolovui Sovietų Sąjungos didvyrio vardą „už kovą su ukrainietiškaisiais-vokiškaisiais nacionalistais“¹⁸. Tačiau tokiam siūlymui aukščiausioji čekistų vadovybė nepritarė.

1946 m. balandžio mėn. A. Sokolovas komandiruotas į LSSR MVD. Nuo 1946 m. balandžio mėn. iki 1947 m. balandžio 1 d. buvo LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis, nuo 1947 m. balandžio 1 d. iki 1948 m. spalio 4 d. – LSSR MGB 2N valdybos 3-iojo poskyrio viršininko pavaduotojas, nuo

1948 m. spalio mėn. – LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio viršininko pavaduotojas.

Tarnaudamas Lietuvoje A. Sokolovas buvo kelis kartus apdovanotas: 1947 m. birželio 6 d. „už sumanų specialiosios užduoties įvykdymą pareikšta padėka ir išmokėta 1000 rublių premija“, 1948 m. lapkričio 5 d. apdovanotas LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo garbės raštu, 1949 m. birželio 30 d. pareikšta padėka, 1949 m. rugpjūčio 24 d. apdovanotas pirmojo laipsnio Tėvynės karo ordinu¹⁹.

Nors A. Sokolovo vadovaujami smogikai efektyviai kovojo su ginkluotuoju pasipriešinimu, jų veikla kėlė čekistų vadovybės susirūpinimą. Tiek Ukrainoje, tiek ir Lietuvoje spec. grupių nariai vykdė veiksmus, kuriuos sovietai laikė neteisėtais. A. Sokolovo tarnybos Lietuvoje pradžioje SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas V. Riasnojus 1946 m. birželio 29 d. informavo LSSR vidaus reikalų ministrą J. Bartašiūną, kad jo žinioje esantis A. Sokolovas, vadovaudamas spec. grupei, veikusiai Ternopilio srityje, atliko neteisėtų veiksmų. V. Riasnojus pabrėžė, kad dėl to A. Sokolovo veiklą būtina įdėmiai stebėti ir nuolat vadovauti jo veiksmams²⁰. Maskvos čekistų nuogastavimai nebuvo tušti. Pavyzdžiui, 1946 m. liepos mėn., vykdydami operaciją Utenos apskrities Kuktiškių valsčiuje, smogikai vogė gyventojų daiktus. Vienas grupės smogikų perdavė pavogtą kostiumą motinai, kad parduotų turguje. Pardavinėjančią drabužius moterį sulaukė pavogtų daiktų savininkas ir nuvedė į Utenos apskrities milicijos skyrių. Nukentėjusysis milicininkams tvirtino, kad „jį apvogė ne banditai [t. y. partizanai. – A. T.], o kareiviai ir sribai“²¹. Be to, Utenos apskrities Tauragnų valsčiaus smogikai be priežasties sušaudė sulaukytą įtariamą partizanų ryšininką, kurį turėjo iškvosti²².

Nors vadovybė dėjo pastangų kontroliuoti smogikų veiksmus, ekscesų išvengti

nepavyko, o pačiam A. Sokolovui dėl nesugebėjimo kontroliuoti pavaldinių 1948 m. kovo 23 d. pareikštas papeikimas²³.

1950 m. vasario 10 d. A. Sokolovas atšauktas LSSR MGB Kadro skyriaus žinion, o 1950 m. kovo 23 d. komandiruotas SSRS MVD 7-ojo ypatingojo lagerio MGB skyriaus viršininko žinion²⁴. Taip pat yra duomenų, kad Altajaus krašto MVD valdybos milicijoje jis kovojo su gaujomis²⁵.

Mirė A. Sokolovas 1973 m. rugpjūčio 16 d. Altajaus krašte²⁶.

Taigi šio asmens biografija nėra išskirtinė. Kaip ir daugelis to meto jaunuolių, jis subrendo ir tarnavo kariuomenėje vykstant pilietiniam karui. Vėliau dėl nežinomų aplinkybių pasirinko tarnybą vidaus reikalų sistemoje, ten visą laiką ir dirbo. Stalininių represijų metais kalėjo. Niekada nėjo aukštųjų pareigų. A. Sokolovas buvo specifinės agentūrinės-operatyvinės srities specialistas. Apdovanojimai ordinais ir kitos skatinimo priemonės byloja, kad čekistų vadovybė vertino jo veiklą. Kita vertus, jo paties ir jo vadovaujamų smogikų veiklos metodai sulaukdavo vadovybės kritikos. Tikėtina, kad būtent dėl to siūlymas suteikti jam Sovietų Sąjungos didvyrio vardą liko be atsako.

SOKOLOVININKŲ VEIKSMAI VAKARŲ UKRAINOJE

1945 m. kovo–1946 m. sausio mėn. A. Sokolovas suformavo ir išstobulino agentų smogikų grupę, veikusią Ternopilio srityje. Jo 1946 m. sausio 3 d. Čortkivo mieste gen. mjr. Gorškovui rašytoje ataskaitoje informuojama apie spec. grupės sudarymą, veiklą, perorganizavimą, stipriąsias ir silpnąsias jos veiklos ypatybes.

Dokumente nurodoma, kad ši grupė 1945 m. kovo mėn. dalyvavo didelėje SSRS NKVD kariuomenės operacijoje Ternopilio

srities Kozivsko rajone. Operacijai įsibėgėjus pas A. Sokolovą atvyko Ternopilio srities NKVD valdybos viršininkas plk. Romanas Sarajevas ir nurodė jam iš suimtų ukrainiečių kovotojų suformuoti ginkluotą 60–70 žmonių grupę, kuri, apsimetusi partizanais, veiktų Ternopilio srityje. Grupės vadu R. Sarajevas paskyrė užverbuotą ir operacijose patikrintą agentą slap. „Bystryj“ – buvusį būrio vadą Nikolajų Glinškį, kurį atsivežė su savimi²⁷. A. Sokolovas ėmėsi verbuoti sulaikytus kovotojus. Užverbuotieji tuojuo buvo paleisti ir kartu su kareiviais vyko suiminėti jiems žinomų kovotojų, krėsti išduotų slėptuvių ir pan. Pavyzdžiui, Koniuchų kaime, išduoti bendražygio, buvo suimti apie 30 partizanų, Glinos kaime, išduoti užverbuoto kaimyno, sulaikyti 33 iš 34 kaimo būrio kovotojų²⁸. Iš šių sulaikytų Glinos kovotojų A. Sokolovas ėmė formuoti spec. grupės branduolį²⁹. Baigiantis operacijai iš sulaikytųjų jis atrinko 19 asmenų, vadovaujamų N. Glinškio, kuriam buvo „suteiktas“ partizanų šimtininko laipsnis. Grupė suskirstyta į tris skyrius. Agentams palikti jų ginklai. Iš pradžių A. Sokolovas nesiryžo smogikų panaudoti kovinėse operacijose, nes iš vidaus agentų žinojo, kad jie rengiasi pasitaikius progai pabėgti. Todėl A. Sokolovas nutarė juos panaudoti kitaip: agentams pasiūlyta pažįstamiems kovotojams parašyti laiškus, kuriuose jie raginti legalizuotis. Laiškai per gimines buvo perduodami adresatams. Paveikti artimųjų laiškų, legalizavosi 74 partizanai. Vienas jų išdavė ūkį, kuriame įrengtoje slėptuvėje slapstėsi 6 partizanai. Pasitelkę šiuos duomenis, A. Sokolovas nutarė panaudodamas smogikus sunaikinti partizanus. Per operaciją smogikai netikėtai užpuolė nurodytą ūkį. Per susišaudymą nukauti 6 partizanai, sudegintas ūkis ir sunkiai sužeistas vienas smogikas³⁰.

Aktyvūs smogikų veiksmai sulaukė aplinkinių reakcijos: netrukus apylinkėse pasklido

žinia, kad išdavikai naikina buvusius bendražygius, todėl ukrainiečių kovotojai pradėjo persekioti agentų gimines. Tai neigiamai atsiliepė spec. grupės nariams: vidiniai agentai A. Sokolovui pranešė, kad smogikų ūpas krito, nuotaika slogi, žmonės nuogaštuoja dėl savo šeimų likimo, vis dažniau pasigirsta apie grupės narių ketinimus bėgti³¹. Susiklosčius tokiai padėčiai, nutarta spec. grupę perkelti kitur. R. Sarajevo įsakymu smogikai iš Kozivsko rajono perkelti į Pidgajecko rajoną, kur panaudoti kaip SSRS NKVD kariuomenės dalinio, vykdykusio operacijas, karinės žvalgybos padalinys. Pidgajecko rajone A. Sokolovas suderino veiksmus su šaulių bataliono vadovybe. Sustiprinta būrio automatininkų, smogikų grupė nuėjo į Siulkos kaimą rinkti žvalgybinės informacijos. Apsimetę partizanų būriu, naktį smogikai patraukė tiesiai pas apylinkės tarybos pirmininką. Šis, manydamas, kad bendrauja su partizanais, papasakojo, kad Siulkoje ramu, sovietų kariškių nėra. Bet prasitarė, kad kaime apsisotojės vienas partizanų apygardos vadų su grupe kovotojų. Nurodytame name smogikai rado partizanus, prisistatė jiems dezertyrų ieškančiu būriu ir sulaukė kovotojus. Šie pasipriešino, ėmė reikalauti, kad nesusipratimas būtų išaiškintas, ir pasiūlė eiti į greta esančią slėptuvę pas vadus. Visi kartu patraukė prie slėptuvės. Čia smogikai staiga puolė ir dalį kovotojų suėmė, o kitus nužudė. Remdamiesi informacija, kurią agentai išgavo iš suimtų kovotojų, du SSRS NKVD kariuomenės batalionai 10 dienų vykdė operacijas, per kurias 59 partizanus nukovė, o apie 70 – suėmė³².

Stebėdamas spec. grupės veiklą A. Sokolovas priėjo išvadą, kad ji yra nepaslanki, todėl pasitaręs su smogikais nutarė imtis priemonių jos mobilumui gerinti. Tam reikėjo apsirūpinti arkliais ir vežimais. Naktį atėję į Stanislavsko srities Jablunovo kaimą, iš apylinkės tarybos pirmininko smogikai

sužinojo, kad čia yra 15 arklių ir 8 vežimai, palikti partizanų. Smogikai pareiškė juos rekvizuojantys ir paliko raštelį, kurį pasirašė partizanų būrio vadu apsimetęs agentas „Bystryj“. Pirmininkas puolė priešintis sakydamas, kad skūsis partizanų vadui ir praneš, jog nežinomi atėjūnai nusavino arklius. Nenorintį paklusti pirmininką smogikai nužudė, o jo kūną įmetė į šulinį³³.

Vėliau iš NKVD Koropeko rajono skyriaus viršininko smogikai gavo informacijos, kad Komaruvkos kaimo apylinkės tarybos pirmininkas palaiko ryšius su partizanais, bet apie tai nepraneša sovietams. Remiami kuopos automatininkų, naktį smogikai atėjo pas apylinkės pirmininką, jį sulaukė ir iškvotė. Žmogus buvo apkaltintas išdavęs sovietams jam žinomus partizanų rėmėjus. Manydamas, kad kalba su partizanais, apylinkės pirmininkas įtikinėjo nieko neišdavęs. Jis tvirtino nekenčiąs sovietų ir papasakojo apie žinomus kovotojus. Po kvotos smogikai pagrasino apylinkės pirmininką pakarsią, bet tuoj pat pareiškė pakeičiantys mirties bausmę 30 lazdos kirčių ir pasišalino. Kitą dieną A. Sokolovas su NKVD kariuomenės kareiviais įžengė į kaimą. Prie jo priėjęs apylinkės pirmininkas skundėsi „banditų žvėriškumu“ ir išdavė jam žinomus kovotojus. Remiantis šiais duomenimis buvo atlikta karinė čekistų operacija, per kurią 17 partizanų nukauta, o 11 – suimta³⁴.

Vėliau A. Sokolovui įsakyta grupę perduoti kitam operatyviniam darbuotojui, o pačiam dirbti su SSRS NKVD kariuomenės daliniais. Tuo pat metu iš perimtos partizanų korespondencijos čekistai sužinojo, kad spec. grupių veiklos metodai iššifruoti ir kovotojai ėmėsi kontrpriemonių. Reaguodama į kintančias veiklos sąlygas, Ternopilio srities NKVD vadovybė įsakė A. Sokolovui perimti vadovavimą smogikų grupei ir pertvarkyti jos taktiką³⁵. Jis buvo priverstas konstatuoti, kad smogikai virto kriminalinių nusikaltėlių

gauja: jie plėšikavo, grobį paroduodavo, o pinigų pragerdavo. Kita vertus, tokia padėtis, A. Sokolovo nuomone, davė ir naudos: bendros girtuoklystės ir plėšimai suartino smogikus, todėl nebeliko norinčių pabėgti³⁶. Pasitaręs su smogikais, A. Sokolovas pasiūlė naują taktiką: nebevaikščioti po kaimus apsimetus partizanų būriu, o, remiantis NKVD pareigūnų suteiktais duomenimis, imituojant kovotojus, grobti partizanų rėmėjus ir ryšininkus, apkaltinti juos išdavyste ir kvosti. Naujoji taktika veikiai buvo patikrinta praktiškai. Susitarus su NKVD Melnikovo rajono skyriaus viršininku, į NKVD rajono skyrių buvo iškvieštas Olchovcų apylinkės tarybos pirmininkas, kurį grįžtantį namo partizanais apsimetę smogikai sulaukė, nusiavedė į netoliese esantį malūną ir ėmė tardyti. Būdamas įsitikinęs, kad jį kvočia partizanai, apylinkės pirmininkas papasakojo apie jo gyvenamame kaime veikiančią ginkluotą jaunuolių grupę, nurodė pažįstamus partizanus, žinomas slėptuves ir pan. Paskui smogikai, kartu su apylinkės pirmininku nuėję į Olchovcų kaimą, sulaukė partizanų padalinio vadą, apkaltinę jį neveiklumu. Šis smogikams aiškinosi esantis veiklus, papasakojo apie surengtus išpuolius, nurodė slėptuves, kuriose esantys partizanai gali paliudyti jo veiklumą. Sulaikyto partizano pasakojimas buvo užrašytas. Po to buvo inscenuotos gaudynės, per kurias NKVD kareiviai sulaukė apklaustą partizaną ir smogiką slap. „Sokol“, kuris turėjo tardymo protokolą. Čekistų tardomas partizanas patvirtino tai, ką pasakojo smogikams. Remiantis gauta informacija sulaikyta Olchovcų kaimo jaunuolių grupė, o tuo metu kaime buvę 9 kovotojai nužudyti³⁷.

Ši operacija parodė, kad tokia spec. grupės taktika veiksminga. Todėl nutarta grupę pertvarkyti, jos sudėtį pritaikant prie naujosios taktikos. Pirmiausia buvo suimtas ir iš grupės pašalintas plėšimų iniciatorius Plotnickis. Grupėje atliktas aiškinamasis dar-

bas pabrėžiant, kad taip padaryta būtent dėl plėšimų. Grupė padalyta į suėmimo skyrių ir du priedangos skyrius. Grupės vyresnysis N. Glinskis, suderinus su Ternopilio srities NKVD valdybos viršininku R. Sarajevu, buvo atleistas kaip girtuoklis ir nesugebantis užtikrinti drausmės. Vietoj jo vadu paskirtas Grigorijus Potašnikas slap. „Kindratas“³⁸.

Pertvarkytoji grupė R. Sarajevo nurodymu nuvyko į Berežanų rajoną ieškoti partizanų štabų. Čia A. Sokolovas įgyvendino sudėtingą agentūrinę kombinaciją. NKVD Berežanų raj. skyriaus pareigūnai suėmė partizanų ryšininkę slap. Natalka. Bandydama pabėgti iš laikinos sulaikymo kameros, Natalka nušovė ją saugojusį milicininką. Tardoma ji teikė beverčius parodymus. R. Sarajevas įsakė atitinkamai paveikti ją spec. grupėje. Vykdydamas užduotį, A. Sokolovas nutarė imituoti Natalkos verbavimą ir neva skirti jai užduotį – nužudyti vieną partizanų vadų slap. Nestor. A. Sokolovo nuomone, paleista vykdyti „užduoties“, Natalka bandys pabėgti, tuo metu ją sulaikys partizanais apsimetę smogikai, apkaltins išdavyste ir iškvos. Atlikus parodomąjį verbavimą, moteris buvo nuvežta į Byškų kaimą ir apginkluota sugadintu ginklu. Susitarus su NKVD kariškiais, kaimas buvo apsuptas kuopos automatininkų, o viena smogikų grupė ryšininkės laukė kaime. Paleista vykdyti tariamos užduoties, Natalka mėgino pabėgti ir buvo neva atsitiktinai sulaikyta netoliese pasislėpusių smogikų, kurie, radę pas ją ginklą, apkaltino išdavyste. Apklausiamą moteris bandė aiškinti esanti ryšininkė, turinti atlikti savas užduotis. Smogikai užrašė šiuos parodymus ir pasakė, kad veda pas aukštesniąją vadovybę, atvedė ją pas A. Sokolovą. Jam Natalka patvirtino, ką buvo pasakojusi smogikams. Remiantis išgautais iš jos duomenimis, buvo įvykdyta operacija, per kurią suimta ir nužudyta partizanų, surasta ir sunaikinta bunkerių ir slėptuvių³⁹.

Kita didelė operacija, kurioje dalyvavo smogikai ir SSRS NKVD 29-ojo šaulių bataliono kuopa, įvykdyta remiantis suimto partizano pateiktais duomenimis. Per ją nužudyti du partizanų vadai, suimtas štabo apsaugos būrio vadas slap. „Čaban“, buvęs „Bystryj“ būrio žandarmerijos komendantas⁴⁰. Užverbuotas „Čaban“ tapo spec. grupės nariu. Pagal jo suteiktas žinias čekistai ir smogikai mėnesį vykdė operacijas⁴¹.

Vėliau grupė dar kartą pertvarkyta – pašalinti du pernelyg bailūs agentai. Pasitelktas naujas agentas atliko būrio vado vaidmenį. Jis pirmas apklausdavo „kaltinamąjį“, nes kalbėjo gryna Galicijos tarme, todėl išsklaidydavo abejones. Užverbuotam buvusiam partizanui slap. „Čad“ buvo skirtas tardytojo vaidmuo, o buvęs štabo apsaugos būrio vadas „Čaban“ vadovavo sulaikytųjų apsaugai ir dalyvavo tardymuose⁴².

Tuo metu sukurtas toks smogikų operacijos modelis: raudonarmiečių uniformas dėvintys agentai įsikurdavo netoli rajonų centrų, įruošdavo ten bunkerius ir slėptuves, kuriose vėliau turėjo vykti tardymai, o vakarais, apsirengę partizaniškas uniformas, eidavo sulaikyti iš anksto numatytų asmenų, atsivesdavo juos į bunkerius ir tardydavo. Be to, spec. grupės skyrių vadai, apsimetę partizanais, verbavo vietinius gyventojus tapti agentais. Manydami, kad bendradarbiauja su partizanais, užverbuoti asmenys teikė žinias apie pasirodžiusius apylinkėje kovotojus, ryšininkus ir pan.⁴³ 1946 m. sausio mėn. A. Sokolovo vadovaujamą spec. grupę sudarė 27 agentai, ginkluoti 5 rankiniais kulkosvaidžiais, 22 automatais ir keliais šautuvais. Grupė turėjo 5 porinius vežimus ir 2 jojamuosius arklius ryšininkams⁴⁴.

Ataskaitoje A. Sokolovas nutylėjo vieną smogikų veiklos aspektą, kuris, nepaisant teigiamų rezultatų, vertė čekistų vadovybę atsargiai vertinti spec. grupės veiklą ir perspektyvas. Pasitaikydavo atvejų, kai smogikų

veiksmai peržengdavo ribas ir tapdavo panašūs į kriminalinius nusikaltimus. Pavyzdžiui, 1946 m. sausio mėn. du spec. grupės smogikai, vykdydami A. Sokolovo įsakymą, apsimetę partizanais, suėmė dvasininką Nedilinskį, užrišo jam akis ir atsivedė į spec. grupės stovyklavietę. Čia Nedilinskis buvo dvi paras tardomas taikant fizinio poveikio priemones, paskui apiplėštas ir paleistas namo⁴⁵.

Dirbdamas su spec. grupe ir tardamasis su smogikais, A. Sokolovas per mažiau nei metus sukūrė smogikų panaudojimo modelį, pritaikytą kovai su Ukrainos partizanais.

SOKOLOVININKŲ VEIKSMAI LIETUVOJE

Agentų smogikų panaudojimas kovai su ginkluotuoju pasipriešinimu Lietuvoje nebuvo A. Sokolovo atsinešta naujovė. SSRS NKVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkas A. Leontjevas 1946 m. sausio 9 d. LSSR NKVD ir NKGB operatyvinių sektorių viršininkams išsiuntė orientacinę pažymą, kurioje aprašė Vakarų Ukrainoje veikiančių spec. grupių metodus. 1946 m. sausio 28 d. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras gen. mjr. Juozas Bartašiūnas, LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras Dmitrijus Jefimovas, SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvoje gen. ltn. Ivanas Tkačenka išleido direktyvą, kurioje pasiūlė NKVD ir NKGB miestų ir apskričių skyrių viršininkams kiekvienam veikiančiam partizanų būriui sudaryti NKVD ir NKGB darbuotojų grupę, kuri stengtųsi infiltruoti į būrį vidinius agentus iš legalizuotų partizanų, Lietuvos kariuomenės karininkų⁴⁶.

Maždaug tų metų vasario pirmojoje pusėje I. Tkačenka sušaukė NKVD ir NKGB apskričių skyrių vadovų susirinkimą, kuriame nurodė kurti specialiąsias grupes.

I. Tkačenkos nurodymą nedelsdamas pradėjo vykdyti J. Bartašiūnas. 1946 m. kovo pradžioje jis įsakė NKVD apskričių skyriams kurti melagingus partizanų būrius ir taip atskleisti aktyvius pasipriešinimo dalyvius bei jų rėmėjus⁴⁷. 1946 m. kovo–balandžio mėn. LSSR MVD apskričių skyriai jau buvo subūrę 14 spec. grupių Joniškio, Lazdijų, Mažeikių, Panevėžio, Švenčionių, Tauragės, Telšių, Utenos ir Zarasų apskrityse. Iš viso jose buvo 103 smogikai (visi sribai). Vieną spec. grupę sudarė nuo 7 iki 31 nario. Koordinuoti spec. grupių darbą buvo pavesta LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos 1-ojo skyriaus 1-ajam poskyriui. Siekdama įgyvendinti savo pagrindinį tikslą – palaužti ir sunaikinti Lietuvoje ginkluotąjį pasipriešinimą – LSSR MGB vadovybė spec. grupėms, kaip vienai iš kovos priemonių, kėlė šiuos uždavinius: 1) išaiškinti partizanų ryšinius, rėmėjus ir rezervą; 2) rinkti žvalgybos duomenis apie būrius, štabus ir jų ryšius; 3) suardyti partizanų organizacinių vienetų ryšius; 4) įsiskverbti į pagrindžio vadovybę ir štabus; 5) suimti ar fiziškai sunaikinti partizanų struktūrų štabų vadovus, būrių vadus; 6) sunaikinti pavienius partizanų būrius, nedideles grupes ir pavieniui veikiančius kovotojus; 7) nukreipti partizanų būrius į MGB vidaus kariuomenės paruoštas pasalas⁴⁸.

1946 m. kovo–balandžio mėn. MVD apskričių skyrių sukurti melagingi būriai greitai buvo iššifruoti, nes sribai nežinojo partizanų elgesio, įpročių specifikos, vagiliaivo⁴⁹.

Komandiruotas į Lietuvą, A. Sokolovas čia rado centrinę spec. grupę, kuri veikė 1946 m. gegužės–birželio mėn. Ją sudarė 18 sribų, iš kurių 12 pasirodė esą paprasčiausi plėšikai. Smogikai per operacijas apiplėšdavo vietinius gyventojus ir taip išsuduodavo, kad yra sribai, todėl liepos mėn. spec. grupė buvo išformuota, o jau rugpjūčio mėn. suburta nauja 20 agentų grupė. Ją sudarė 11 rusų, 2 ukrainiečiai ir 7 lietuviai.

Į šią grupę pirmą kartą buvo įtraukti 5 buvę partizanai⁵⁰.

Naujoji spec. grupė 1946 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Trakų apskrities Onušio valsčiuje atliko vieną iš tipiškų spec. grupėms operacijų – panaudodami operatyvinę informaciją ir apsimetę Didžiosios Kovos apygardos partizanų būriu, smogikai 1946 m. rugsėjo mėn. užmezgė ryšį su Jono Dambrausko-Siaubo būriu, iškvietė partizanus į susitikimą Grendavės kaime, kur juos kartu su partizanų rėmėju Blažonių šeima nužudė.

Ši operacija parengta pagal 1945 m. legalizavusios partizano Stasio Zalecko suteiktas žinias. Į partizanus įstojęs 1944 m. antrojoje pusėje, 1945 m. pradžioje jis buvo paskirtas į Martyno Vičkačkos-Vasaros vadovaujamą būrį, tapo skyriaus vadu. 1945 m. rugpjūčio mėn. legalizavęsis, S. Zaleckas tardytojams papasakojo apie kovines partizanų operacijas, dalinių struktūrą, nurodė žinomus kovotojus, jų ryšinius ir rėmėjus. LSSR NKVD pareigūnai jį užverbavo ir suteikė „Balandžio“ slapyvardį. 1946 m. rugpjūčio pradžioje S. Zalecką sulaukė ir apklausė LSSR MGB Trakų aps. skyriaus darbuotojai. Per tardymus jis nurodė 30 žinomų partizanų ryšininkų⁵¹. Paskui čekistai agentui „Balandžiui“ įsakė atskleisti Siaubo būrio ryšininkus ir rėmėjus. Remdamiesi šio agento suteiktomis žiniomis čekistai nustatė, kad Trakų apskrities Onušio valsčiaus Grendavės apylinkės tarybos sekretorius Stasys Radzevičius ir Grendavės kaimo gyventojas Jonas Orlauskas yra Siaubo būrio ryšininkai, o Žuklijų kaimo gyventojas Kavaliauskas – rėmėjas⁵².

Gavę šiuos duomenis, LSSR MVD darbuotojas Brusvičius ir LSSR MVD Trakų aps. skyriaus viršininkas Anatolijus Kerinas nutarė 1946 m. rugpjūčio 16 d. į J. Dambrausko-Siaubo būrio veiklos rajoną nusiųsti Sokolovo vadovaujamą spec. grupę. Ją sudarė šie 15 smogikų:

1. Slap. „Lesnoj“ – Gaudentas Kisielius. Buvęs Lietuvos Respublikos kariuomenės jaunesnysis puskarininkis. Nacių okupacijos laikotarpiu (1941–1944) įstojo į pagrindinę antinacinę Lietuvos laisvės armiją (toliau – LLA). Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai išitraukė į pasipriešinimo veiklą, buvo Lydžio rinktinės Kadagio kuopos vadas. Turėjo Arėjo ir Tomo slapyvardžius. 1944 m. suimtas čekistų, bet dėl įkalčių stokos 1945 m. birželio mėn. paleistas. Dar kartą suimtas 1946 m. ir užverbuotas agentu smogiku slap. „Lesnoj“. 1946–1947 m. G. Kisielius buvo LSSR MVD ir MGB spec. grupėje ir su ja dalyvavo agentūrinėse-operatyvinėse kombinacijose. Vėliau perkeltas į maršrutinius agentus. Būdamas agentu G. Kisielius apgaulinėjo sovietų represinių struktūrų pareigūnus ir dirbo partizanų naudai. Jis įspėdavo kovotojus apie rengiamas prieš juos baudžiamąsias operacijas. 1951 m. birželio 29 d. G. Kisielius buvo suimtas. Mirė Kauno MGB kalėjime 1951 m. spalio 3 d.⁵³

2. Slap. „Koršun“ – Zakrevskis, kilęs iš Zarasų aps. Buvęs partizanų kuopos vadas, vėliau užverbuotas agentu smogiku⁵⁴.

3. Slap. „Kruk“ – Michailas Žabo (archyviniuose dokumentuose nurodoma ir kitokia jo pavardė – Žaba) (netikra pavardė – Kornejevas). Buvęs Ukrainos sukilėlių armijos Pietų grupės „Bystryj“ būrio žandarmerijos komendantas. Ukrainos čekistų užverbuotas agentu smogiku, 1946 m. gegužės mėn. komandiruotas į LSSR MVD. Čia jis buvo agentu smogiku ir dalyvavo operacijose. 1950 m. M. Žabo pasitraukė iš tarnybos LSSR represinėse struktūrose dėl ligos⁵⁵.

4. Slap. „Ugor“ – Stanislovas Bivėnas, kilęs iš Zarasų aps. Salako vls. Mikailiškių k. 1947 m. dėl plėšimų pašalintas iš SSRS MGB spec. grupės. 1947 m. vasarą gyveno Zarasų aps. Dūkšto mst.⁵⁶

5. Slap. „Veter“ – Sevostjanas Presniakovas, kilęs iš Kauno aps. Jonavos vls.

Pagojaus k. Buvęs LSSR MVD Kauno aps. sribų būrio narys. Agentu smogiku tapo 1946 m. rugsėjo 7 d. Iš spec. grupės atleistas dėl vagysčių⁵⁷.

6. Slap. „Karosas“ – Petras Jonikaitis (ar Jonaitis), gimęs Šiauliuose. Čekistų užverbuotas buvęs Kasparavičiaus būrio partizanas⁵⁸.

7. Slap. „Volk“ – Stepas Frankonis, kilęs iš Trakų aps. Žaslių vls. Totoriškių k. 1945 m. sausio mėn. įsidarbino gaisrininku Vilniuje. 1945 m. birželio 25 d. dezertyravo iš tarnybos ir įstojo į Bijūno partizanų būrį, priklausiusį LLA 5-ajai apygardai. 1945 m. vasaros pabaigoje legalizavosi LSSR NKVD Trakų aps. skyriaus Žaslių vls. poskyryje. Legalizuodamasis ginklo neturėjo, todėl NKVD pareigūnų buvo pasiūstas jo atnešti. Pakeliui į mišką S. Frankonį sulaukė SSRS NKVD kariškiai. Per apklausą jis išdavė su LLA 5-ąja apygarda susijusius asmenis, ir šie netrukus buvo suimti. 1945 m. rugsėjo mėn. S. Frankonis savo noru įstojo į LSSR NKVD Žaslių valsčiaus sribų būrį. Dalyvavo kovose su partizanais, nužudė Klajūno būrio kovotoją, už ką gavo 300 rb premiją. S. Frankonis dalyvaudavo suimtųjų tardymuose, akistatose. Nuo 1946 m. gegužės 27 d. buvo agentu smogiku slap. „Volk“. 1947 m. atleistas iš spec. grupės. Iki 1949 m. buvo LSSR MGB Kaišiadorių aps. skyriaus sribas, atleistas dėl drausmės pažeidimų⁵⁹.

8. Slap. „Morskoj“, kilęs iš Zarasų aps. Salako vls.⁶⁰

9. Slap. „Junak“ – Vasilijus Lapušniakas. Čekistų užverbuotas buvęs Ukrainos sukilėlių armijos Pietų grupės kovotojas, Rybako ir Nedolios būrių ryšininkas, 1946 m. komandiruotas į Lietuvos SSR MVD⁶¹.

10. Slap. „Krot“, kilęs iš Zarasų aps. Salako mst. Yra duomenų, kad 1941–1944 m. jis bendradarbiavo su naciais, dalyvavo masinėse žydų žudynėse, savanoriu tarnavo

vokiečių kariuomenėje, o 1944 m. bandė pasitraukti į Vakarus⁶².

11. Slap. „Somov“ – Sergejus Skromovas, kilęs iš Kauno aps. Jonavos vls. Užusalių ar Girmėnų k. Buvo LSSR NKVD (MVD) Kauno aps. skyriaus sribas. Po operacijos Grendavės k. iš spec. grupės pabėgo. Vėliau gyveno Užusalių k.⁶³

12. Slap. „Čiornyj“ – Nikolajus Čečeni-kovas, kilęs iš Suvalkų aps. Krasnopolio vls. Nikolajevkos k. Buvo LSSR NKVD (MVD) Kauno aps. skyriaus sribas. Po operacijos Grendavės k. iš spec. grupės pabėgo. Vėliau gyveno Jonavos vls. Užusalių k.⁶⁴

13. Slap. „Žutkij“ – Michailas Žukovas, kilęs iš Kauno aps. Jonavos vls. Užusalių k. Buvo LSSR NKVD (MVD) Kauno aps. skyriaus sribas. Po operacijos Grendavės k. iš spec. grupės pabėgo. Vėliau gyveno Užusalių k.⁶⁵

14. Slap. „Italjanec“, užverbuotas 1946 m. rugpjūčio mėn.⁶⁶

15. Slap. „Lisa“ – Juzė Ramanauskaitė (ar Romančiukaitė), kilusi iš Švenčionių aps. Tverėčiaus vls. Bukliškių k. Užverbuota buvusi Karioto partizanų būrio kovotoja. 1947 m. iš spec. grupės buvo atleista ir perėjo LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus viršininko žinion⁶⁷.

Smogikai apsimitė Jono Misiūno-Žalio Velnio vadovaujamos LLA 5-osios apygardos partizanų būriu, kuriam vadovavo „Tigras“ (jį vaidino agentas smogikas „Koršun“). Pagal čekistų parengtą planą agentūrinė grupė, apsimitusi partizanais, turėjo sulaukyti J. Dambrausko-Siaubo būrio rėmėjus ir ryšininkus, apkaltinti juos išdavyste ir tardymu išgauti tikslų žinių apie šį partizanų būrį. Surinkti duomenys turėjo būti perduoti MVD Trakų aps. skyriaus viršininkui A. Kerinui, o šis turėjo parengti ir įvykdyti kovinę čekistų operaciją. Operacijoje taip pat dalyvavo LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos darbuotojas Pivčenka ir LSSR MGB

Trakų aps. skyriaus viršininko pavaduotojas Piotras Kostiučikas⁶⁸.

1946 m. rugpjūčio 18 d. spec. grupė atvyko į paskyrimo vietą. Onuškie valsčiaus Semeniškių kaimo apylinkėse, rytinėje Samnio ežero pusėje, pamiškėje esančiame tuščiam eiguolio vienkiemyje, agentai įkūrė bazę – daržinėje įrengė 2 bunkerius, kuriuose turėjo būti inscenizuojamos apklausos. Vietiniams gyventojams agentai prisistatė Raudonosios armijos kariais, vykdančiais topografinius darbus.

Pagal operacijos planą pas partizanų rėmėją Antaną Survilą Radviliškio kaime buvo apgyvendinti keli inžinerinių dalinių kariai. Agentai smogikai inscenizavo jų sumušimą ir nuginklavimą. Tuo siekta aplinkiniams įrodyti, kad atėjūnai yra tikri partizanai.

1946 m. rugpjūčio 19 d. naktį smogikai nutarė atsivesti į bazę ir iškvosti ryšininkus S. Radzevičių ir Juozą Orlauską. Pakeliui į Grendavės kaimą jie sutiko nepažįstamą asmenį, kurį apklausę sužinojo, kad tai Trakų apskrities Onuškie valsčiaus Bičiūnų kaimo gyventojas Petras Žilionis, partizanų ryšininkas, atėjęs į susitikimą su Siaubo būrio kovotojais. Sulaikytą P. Žilionį smogikai nusivedė pas S. Radzevičių, kurį rado girtą. Partizanais apsimitę smogikai pranešė S. Radzevičiui, kad su juo nori susitikti Žalio Velnio atstovas. Šiek tiek išgėrę vyrai nuėjo pas S. Radzevičiaus kaimyną J. Orlauską. Per inscenizuotą apklausą J. Orlauskas smogikams nurodė kelis partizanų ryšininkus. S. Radzevičius apklausiamas pasakė, kad aktyvus ryšininkas yra Grendavės kaimo gyventojas Stasys Karūžas.

Gavusi duomenų, spec. grupės vadovybė nutarė iškviesti į susitikimą Siaubo būrio partizanus ir juos nužudyti. Kad labiau įtikintų ryšininkus, jog atėjo tikri partizanai, buvo nutarta Bičiūnuose pas P. Žilionį palikti smogikę „Lisą“, kuri esą buvusi per kautynes sužeista ir turėjo gydytis. Smogikas „Koršun“

susitiko su S. Karūžu ir šis apsiėmė surengti susitikimą su J. Dambrausku-Siaubu. Spec. grupės veiklos Onuškio valsčiuje laikotarpiu smogikai vaikščiojo pas gyventojus, kalbėjosi su jais, rinko maistą ir imitavo partizanus. Paskutinėmis rugpjūčio dienomis „Lisa“ buvo perkelta pas ryšininką S. Radzevičių. 1946 m. rugpjūčio 30 d. pas jį atėjo J. Dambrauskas-Siaubas. Pasišnekėjęs su agente ir nutaręs, jog atėjūnai yra tikri partizanai, J. Dambrauskas per smogikės „Lisos“ „vyrą“ (juo apsimetė agentas „Ugor“) perdavė laišką, kad 1946 m. rugsėjo 2 d. jis susitiks su tariamais partizanais pas J. Orlauską⁶⁹.

Ruošdamasis šiam susitikimui, A. Sokolovas smogikus suskirstė į tris grupes: 1) smogikai „Lesnoj“, „Ugor“ ir „Koršun“ turėjo susitikti su Siaubo partizanais ir juos nužudyti; 2) grupė, kuriai vadovavo smogikas „Kruk“, turėjo dengti pirmąją grupę ir nužudyti partizaną Siaubą lydinčius asmenis; 3) A. Sokolovo vadovaujami 7 smogikai turėjo likti rezerve ir stoti į kautynes tik jei pirmos dvi grupės nesugebėtų nužudyti partizanų⁷⁰.

1946 m. rugsėjo 2 d. naktį pirmoji smogikų grupė, užėjusi pas ryšininką S. Radzevičių, sužinojo, kad susitikimas vyks pas ryšininko J. Orlausko kaimyną Petrą Blažonį. Ten nieko nerado – namie buvo tik sodybos šeimininkas. Smogikai „Lesnoj“, „Koršun“ ir „Ugor“ įėjo į namą, smogikė „Lisa“ nuėjo pas J. Orlauską kviesti Siaubo partizanų, „Kruk“ išdėstė savo žmones aplink namą ir kartu su smogiku „Veter“ liko kieme, o A. Sokolovas su rezervine grupe tykojo krūmuose. Į susitikimą atėjo J. Dambrauskas-Siaubas, Stasys Legetavičius-Aušra, Jonas Dulius-Klevas ir Vaclovas Budrevičius-Lietus, sodybos šeiminko P. Blažonio žmona Zofija Blažonienė,

sūnus Kazimieras Blažonis ir duktė Monika Blažonytė. A. Sokolovo raporte nurodoma, kad jie buvo ginkluoti: vyrai – šautuvais, o mergina – automatu. J. Dambrauskas ir S. Legetavičius įėjo į namą kalbėtis su Žalio Velnio atstovais apsimetusiais smogikais. Buvo aptarti organizaciniai reikalai. Paskui smogikas „Koršun“ partizanams padavė suklastotą Žalio Velnio įsakymą. Kovotojams ėmus jį skaityti, „Koršun“ iš už nugaros juos nušovė. Tuo pat metu lauke buvę smogikai „Kruk“ ir „Veter“ sušaudė greta stovėjusius partizanus ir moteris. Po egzekucijos „Kruk“ su dar 3 smogikais, persirengę raudonarmiečių uniformomis, liko saugoti lavonų⁷¹. Grendavės kaime smogikai nužudė partizanus J. Dambrauską-Siaubą, S. Legetavičių-Aušrą, J. Dulių-Klevą, V. Budrevičių-Lietų, partizanų rėmėjus P. Blažonį, jo žmoną Z. Blažonienę, jų sūnų K. Blažonį ir dukterį M. Blažonytę⁷². Gyva liko Blažonių duktė Antosė Blažonytė, kuri pasislėpė daržinėje.

Siekiant nusišalinti smogikų veiklą buvo surašytas partizanų ir ryšininkų nužudymo aktas, kurį 1946 m. rugsėjo 2 d. pasirašė LSSR MVD Trakų aps. skyriaus viršininkas A. Kerinas, jo pavaduotojas P. Kostiučikas, SSRS MVD vidaus kariuomenės 261-ojo šaulių pulko mokomosios komandos viršininkas Semeniakinas, būrio vadas Farenjukas, kursantai Grakovas ir Zacepilovas. Akte smogikai neminimi. Jame rašoma, kad vykdant karinę operaciją 3 val. nakties Grendavės kaime prie P. Blažonio namo buvo apšaudytas žvalgybos būrys. Per maždaug 30 min. trukusį susišaudymą žuvo J. Dambrauskas, S. Legetavičius, J. Dulius, V. Budrevičius, P. Blažonis, K. Blažonis, M. Blažonytė ir Z. Blažonienė. Jų kūnai išgabenti į Onuškį atpažinti^{73*}.

* A. Blažonytės gyvenimo aprašyme, 1999 m. pateiktame Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Pasiaprašymo dalyvių (rezistentų) teisių komisijai, sakoma, kad jos mamos ir brolio kūnai buvo užkasti ūkio kieme, o tėvo ir sesers – išvežti į Onuškį, niekinti miestelio aikštėje, vėliau užkasti prie senųjų kapinių.

Raportuodamas apie spec. grupės veiklą Onušio valsčiuje, A. Sokolovas rašė, kad operacijoje pasižymėjo šie smogikai: „Koršun“ veikė sumaniai, drąsiai ir tiksliai vykdė grupės vado nurodymus; „Kruk“ veikė drąsiai ir sumaniai maskavo grupės veiklą; agentai „Lesnoj“, „Karasas“, „Volk“ ir „Ugor“ gerai dirbo su ryšininkais, o smogikė „Lisa“ gerai vaidino sužeistą partizanę. Pastaroji esą A. Sokolovui sakiusi, jog yra patenkinta savo darbu ir džiaugiasi, kad, padedama MVD, atkeršijo banditams už nužudytą sužadėtinį ir sugriautą gyvenimą⁷⁴.

Remdamiesi smogikų išgautais prisipažinimais, čekistai suėmė partizanų ryšininkus ir rėmėjus S. Karūžą, P. Žilionį, Balį Bują, Bronių Buslavičių, A. Survilą ir P. Orlauską⁷⁵. LSSR MVD tardytojai, susipažinę su medžiaga, baudžiamąją bylą nutraukė, nes spaudžiant „banditams“ išgauti bendradarbiavimo su partizanais prisipažinimai negalėjo būti vertinami kaip antisovietinės veiklos įrodymai. Sulaikytieji išlaisvinti 1947 m. balandžio 19 d. nutarus, kad nepakanka jų antisovietinės veiklos įrodymų⁷⁶.

Po šios operacijos LSSR vidaus reikalų ministras J. Bartašiūnas raportavo SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui Prošynui, kad kombinacija panaudojant „Tigro“ spec. grupę, vadovaujamą mjr. A. Sokolovo, sėkmingai įvykdyta⁷⁷. Raporte jis nurodė, kad panašius reidus, atlikus parengiamąjį operatyvinį darbą, tikslinga praktikuoti dažniau, nukreipiant operatyvinius smūgius į štabus ir aktyviai veikiančias gaujas^{78*}.

Apibendrinant galima pasakyti, kad A. Sokolovas, remdamasis patirtimi, per-

tvarkė LSSR MVD spec. grupę pagal Ukrainoje parengtą modelį: įtraukė perverbuotus partizanus, pašalino problemų keliančius agentus, suskirstė grupę į skyrius, atliekančius tam tikras funkcijas, paskyrė smogikams tinkamiausius vaidmenis. Operacija, įvykdyta Grendavės kaime, atitinka operacijų, vykdytų Ukrainoje, modelį: remiantis operatyviniais duomenimis buvo sukurta legenda, sudarytas sąrašas asmenų, kuriuos reikėjo sulaikyti ir ištardyti, smogikai, prisidengę Raudonosios armijos kariais, parengė būsimiems tardymams bunkerius, protokolavo sulaikytų ir apklausiamų asmenų parodymus ir pan.

Taigi A. Sokolovo patirtis ir metodiniai nurodymai padėjo pagrindą spec. grupių veiksmų praktikai Lietuvoje. Vėlesnė smogikų veikla iš esmės rėmėsi jo sukurta taktika.

IŠVADOS

A. Sokolovas buvo specifinės agentūrinės-operatyvinės srities specialistas. Apdovanojimui ordinais ir kitos skatinimo priemonės byloja, kad čekistų vadovybė vertino jo veiklą. Kita vertus, A. Sokolovo ir jo vadovaujamų smogikų veiklos metodai kėlė abejonių dėl jų teisėtumo. Tikėtina, kad būtent dėl to siūlymas suteikti A. Sokolovui Sovietų Sąjungos didvyrio vardą liko be atsako.

Per mažiau nei metus darbo su spec. grupe A. Sokolovas, pasitardamas su smogikais, sukūrė jų panaudojimo modelį, pritaikytą kovai su Ukrainos partizanais. Komandiruotas į Lietuvą, jis pertvarkė LSSR MVD spec. grupę pagal Ukrainos modelį. Operacija,

* Istoriko Mindaugo Pociaus skaičiavimais, 1945–1953 m. spec. grupės iš pasalų nužudė apie 500 ir paėmė į nelaisvę apie 220 partizanų. Agentai smogikai klasta, pasitelkę įstatymams prieštaraujančius metodus ir grasindami sušaudyti, ištardė apie 600 pasipriešinimo dalyvių ir nužudė apie 60 partizanų ryšininkų, rėmėjų ir taikių gyventojų. Žr. M. Pocius, „MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 24.

įvykdyta Grendavės kaime, atitinka operacijų, vykdytų Ukrainoje, modelį: remiantis operatyviais duomenimis, buvo sukurta legenda, sudarytas sąrašas asmenų, kuriuos reikia sulaukyti ir ištardyti, o smogikai, prisidengę Raudonosios armijos kariais,

parengė būsimiems tardymams bunkerius, protokolavo sulaukytų asmenų parodymus ir pan. A. Sokolovo patirtis ir metodiniai nurodymai padėjo pagrindą spec. grupių veiksmų praktikai Lietuvoje. Vėlesnė smogikų veikla iš esmės rėmėsi jo sukurta taktika.

Nuorodos

¹ A. Sokolovo tarnybos kortelė, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500.

² A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, kortelė Nr. 12501; A. Кобелев, „Фронт без линии фронта“, *Алтай*, 2010, № 3, c. 137–144. Straipsnio originalo rasti neravyko, todėl naudotasi jo internetine kopija „Люди легенды: организатор „лжебандеровцев“ Алексей Иванович Соколов“, <http://voenspez.ru/index.php?topic=6150.msg76267#msg76267>.

³ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500; A. Кобелев, *op. cit.*

⁴ A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelės Nr. 12500, 12501.

⁵ *Ibid.*

⁶ A. Кобелев, *op. cit.*

⁷ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500; A. Кобелев, *op. cit.*

⁸ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500.

⁹ A. Кобелев, *op. cit.*

¹⁰ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500.

¹¹ A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, kortelė Nr. 12501; A. Кобелев, *op. cit.*

¹² A. Кобелев, *op. cit.*

¹³ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500.

¹⁴ A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, kortelės Nr. 12500, 12501.

¹⁵ Д. Бурдс, *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948)*, Москва–Нью Йорк, 2006, c. 272.

¹⁶ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12500.

¹⁷ Д. Бурдс, *op. cit.*, c. 272.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ A. Sokolovo tarnybos kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelės Nr. 12500, 12501.

²⁰ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo V. Riasnojaus 1946 m. birželio 29 d. raštas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 135, l. 11.

²¹ LSSR MVD Utenos aps. skyriaus viršininko 1946 m. liepos 10 d. raštas LSSR vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, b. 133, l. 166.

²² *Ibid.*

²³ A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41, kortelė Nr. 12501.

²⁴ A. Sokolovo tarnybos kortelė, *ibid.*, kortelės Nr. 12500, 12501.

²⁵ A. Кобелев, *op. cit.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Д. Бурдс, *op. cit.*, c. 272–273.

²⁸ *Ibid.*, c. 274.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, c. 275.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, c. 276–277.

³³ *Ibid.*, c. 277.

³⁴ *Ibid.*, c. 278.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*, c. 279.

³⁷ *Ibid.*, c. 279–280.

³⁸ *Ibid.*, c. 280.

³⁹ *Ibid.*, c. 282.

⁴⁰ *Ibid.*, c. 283.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*, c. 284.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo V. Riasnojaus 1946 m. birželio 29 d. raštas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 135, l. 11.

⁴⁶ M. Pocius, „MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Darbai*, Vilnius, 1996, Nr. 1, p. 59.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 60.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 59.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 61.

⁵⁰ Ibid., p. 60.

⁵¹ LSSR MGB Trakų aps. skyriaus viršininko pavaduotojo Kostiučiko 1947 m. kovo 20 d. pasiaiškinimas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui Leonovui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2480, l. 376-22-376-24; LSSR MVD Trakų aps. skyriaus viršininko A. Kerino 1947 m. kovo 28 d. pasiaiškinimas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui Leonovui, *ibid.*, l. 376-9; 1947 m. vasario 10 d. LSSR MVD Kovos su banditizmu 4-ojo skyriaus 4-ojo poskyrio agentų informatorių, perduotų LSSR MGB žinion, sąrašas; *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 236, l. 23; M. Vičkačkos 1945 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 13 a. p.; M. Vičkačkos 1945 m. rugsėjo 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18, 19; S. Zalecko 1945 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 150.

⁵² LSSR MVD ataskaita SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkui A. Leontjevui už nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotų gaujų likvidavimą 1946 m. liepos–rugpjūčio mėn., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 137, l. 43.

⁵³ Mjr. Sokolovo 1947 m. birželio 3 d. raportas LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus viršininkui Figurinui, *ibid.*, b. 228, l. 114.

⁵⁴ LSSR MVD ataskaita SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkui A. Leontjevui už nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotų gaujų likvidavimą 1946 m. liepos–rugpjūčio mėn., *ibid.*, b. 137, l. 43; Kandidatų į specialiąją grupę atrankos Zarasų apskrityje 1947 m. balandžio 30 d. planas, *ibid.*, b. 228, l. 129; M. Pocius, *op. cit.*, p. 61.

⁵⁵ LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos specialiosios agentūrinės grupės, perduodamos LSSR MGB žinion, sąrašas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 237, l. 57; Specialiosios grupės priedangos ir ryšio grupės sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 100; LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo P. Kapralovo 1947 m. kovo 3 d. raštas LSSR MGB Vilniaus aps. skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 24.

⁵⁶ S. Bivėno šeimos sąrašas, *ibid.*, b. 130, l. 154; LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos specialiosios agentūrinės grupės, perduodamos LSSR MGB žinion, sąrašas, *ibid.*, b. 237, l. 57; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 62; 1947 m. rugpjūčio 9 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 154.

⁵⁷ S. Presniakovo šeimos sudėtis, *ibid.*, b. 130, l. 143; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 61.

⁵⁸ P. Jonaičio šeimos sudėtis, *ibid.*, b. 130, l. 139; Specialiosios grupės sąrašas, *ibid.*, l. 99.

⁵⁹ S. Frankonio šeimos sudėtis, *ibid.*, l. 137; S. Frankonio tarnybinė charakteristika, *ibid.*, b. 1732, l. 223; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 60.

⁶⁰ Mjr. Sokolovo 1946 m. rugpjūčio 25 d. raportas LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui Sinicinui, *ibid.*, b. 1735, l. 28-28 a. p.

⁶¹ Specialiosios grupės priedangos ir ryšio grupės sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 100.

⁶² Mjr. Sokolovo 1946 m. rugpjūčio 25 d. raportas LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui Sinicinui, *ibid.*, b. 1735, l. 28-28 a. p.

⁶³ S. Skromovo šeimos sudėtis, *ibid.*, b. 130, l. 141; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 61.

⁶⁴ N. Čečenikovo šeimos sudėtis, *ibid.*, b. 130, l. 140; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 61.

⁶⁵ M. Žukovo šeimos sudėtis, *ibid.*, b. 130, l. 140; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 61.

⁶⁶ Pažyma, *ibid.*, b. 237, l. 49; LSSR MVD Trakų aps. skyriaus viršininko A. Kerino 1947 m. kovo 28 d. pasiaiškinimas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui Leonovui, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-2480, l. 376-16.

⁶⁷ J. Ramančiukaitės šeimos sudėtis, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 130, l. 146; LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos specialiosios agentūrinės grupės, perduodamos LSSR MGB žinion, sąrašas, *ibid.*, b. 237, l. 58; LSSR MGB 2N valdybos specialiosios grupės smogikų, kurie išbraukti iš grupės, sąrašas, *ibid.*, b. 228, l. 64.

⁶⁸ LSSR MVD ataskaita SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkui A. Leontjevui už nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotų gaujų likvidavimą 1946 m. liepos–rugpjūčio mėn., *ibid.*, b. 137, l. 43; 1946 m. rugpjūčio 15 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas likviduojant „Siaubo“ gaują, *ibid.*, b. 1735, l. 2-3; LSSR MGB Trakų aps. skyriaus viršininko pavaduotojo Kostiučiko 1947 m. kovo 20 d. pasiaiškinimas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui

Leonovui, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-2480, l. 376-24, 376-22-376-23.

⁶⁹ LSSR MVD ataskaita SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkui A. Leontjevui už nacionalistinio pagrindžio ir jo ginkluotų gaujų likvidavimą 1946 m. liepos-rugpjūčio mėn., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 137, l. 43-45; 1946 m. rugpjūčio 15 d. „Siaubo“ gaujos likvidavimo agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, b. 1735, l. 2-4; A. Sokolovo 1946 m. rugpjūčio 20 d. spec. pranešimas LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui Sinicinui, *ibid.*, l. 8; Ypatingojo būrio tardytojo slap. „Kuršun“ 1946 m. rugpjūčio 20 d. pranešimas ypatingojo būrio viršininkui mjr. A. Sokolovui, *ibid.*, l. 13; Agento slap. „Ugor“ 1946 m. rugpjūčio 21 d. pranešimas, *ibid.*, l. 15; Ypatingojo būrio tardytojo slap. „Kuršun“ 1946 m. rugpjūčio 21 d. pranešimas ypatingojo būrio viršininkui mjr. A. Sokolovui, *ibid.*, l. 16; Agento slap. „Koršun“ 1946 m. rugpjūčio 22 d. pranešimas, *ibid.*, l. 17; Mjr. A. Sokolovo raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 130, l. 76.

⁷⁰ Mjr. A. Sokolovo raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 76.

⁷¹ Mjr. A. Sokolovo 1946 m. rugpjūčio 2 d. raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui,

ibid., b. 1735, l. 55 a. p.; Mjr. A. Sokolovo raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 130, l. 76-78 a. p.; Spec. pranešimas apie „Geležinio vilko“ būrio vadeivos J. Dambrasuko slap. „Siaubas“ ir jo štabo likvidavimą, *ibid.*, b. 135, l. 3-4; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 297-298.

⁷² 1946 m. rugsėjo 2 d. operatyvinė suvestinė Nr. 235, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 138, l. 91.

⁷³ 1946 m. rugpjūčio 2 d. aktas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-2480, l. 300-307.

⁷⁴ Mjr. A. Sokolovo raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 130, l. 78 a. p.

⁷⁵ Pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-2480, l. 376-1.

⁷⁶ 1947 m. balandžio 19 d. nutarimas dėl baudžiamosios bylos nutraukimo ir kaltinamųjų paleidimo į laisvę, *ibid.*, l. 364.

⁷⁷ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugsėjo 18 d. raštas SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui Prošynui, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 135, l. 10.

⁷⁸ *Ibid.*

Gauta 2018 09 26
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Andrius Tumavičius

MODEL OF ACTIVITY OF MAYOR ALEKSEY SOKOLOV AND AGENTS STORMTROOPERS UNDER HIS LEADERSHIP

Summary

In the public narrative on partisan warfare, an extremely important role is played by agents stormtroopers under Mayor Aleksey Sokolov leadership. Many have heard that this person was “the leader of all-Ukrainian agents stormtroopers”, who was sent to Lithuania to organize the activity of agents stormtroopers. Yet, the information known about this person has been scarce so far. By this article it is sought to provide some facts on the biography of A. Sokolov and highlight the principles of activity of special groups under his leadership.

A. Sokolov was a specialist in the specific agency-operational area. He was a recipient of various insignia and other honorary awards, which demonstrated appreciation of his activity by the All-Russian Extraordinary Commission (Cheka) authorities. On the other hand, legality of methods used by A. Sokolov and stormtroopers under his leadership raised doubts. It is likely that namely this problem prevented him from awarding the title of the Hero of the Soviet Union.

It took to A. Sokolov less than one year of working with the special group in order to create a model of stormtroopers usage adapted to fighting the Ukrainian partisans. In doing this, A. Sokolov consulted the stormtroopers themselves. While being on secondment in Lithuania, he reformed the special group of the Ministry of Internal Affairs (MVD) of Lithuanian Soviet Socialist Republic (LSSR) according to the Ukrainian model. The operation that took place in Grendavė village of Onuškis Rural District in Trakai County was in line with the model of operations carried out in Ukraine: on the basis of operational data, a legend had been created, a list of persons to be detained and interrogated compiled, the stormtroopers, dressed and equipped as the Red Army soldiers, prepared bunkers for future interrogations, wrote minutes containing evidence of the persons detained, etc.

A. Sokolov's expertise and methodical guidance laid the foundation for practical activity of special groups in Lithuania. Further on, the stormtroopers actually employed the tactics, created by A. Sokolov.

Ginkluotasis partizaninis pasipriešinimas ir jo slopinimas Skapiškio valsčiuje 1944–1953 m.

Ginkluotasis partizaninis pasipriešinimas įvairiuose Lietuvos regionuose turėjo ir panašumų, ir skirtumų. Šiuo straipsniu siekiama atskleisti partizaninio karo eigą, ypatumus ir pasekmes Šiaurės Lietuvoje esančiame Skapiškio krašte (buvęs Skapiškio valsčius).

ĮVADAS

Pokaris – vienas tragiškiausių, bet kartu ir herojiškiausių Lietuvos istorijos laikotarpių. Iš karto po antrosios sovietų okupacijos prasidėjusi fizinė ir dvasinė Lietuvos sovietizacija sulaukė stipraus visuomenės atkirčio – kilo beveik dešimtmetį trukęs beprecedentis šalies istorijoje Lietuvos partizaninis karas.

Šis visą Lietuvos teritoriją apėmęs karas siuntė Vakarų pasauliui žinią, kad Lietuvos žmonės nesitaikys su okupacija ir kad Raudonoji armija, Kremliaus propagandos dėka kai kurių Vakarų šalių tuo metu laikyta „armija išvadotoja“, yra tokia pat okupantė kaip ir nacistinės Vokietijos kariuomenė.

Ginkluotojo partizaninio pasipriešinimo tyrinėtojas Kęstutis Kasparas monografijoje „Lietuvos karas“ teigia, kad Lietuvos gyventojų pasipriešinimą lėmė trys esminiai naujųjų okupantų režimo politikos aspektai:

mobilizacija į Raudonąją armiją, politinis persekiojimas ir plėšimai¹.

Antrojo pasaulinio karo frontui traukiantis į Vakarų Šiaurės rytų Lietuva pirmoji patyrė antrąją sovietų okupaciją. Raudonoji armija į šią teritoriją įžengė 1944 m. liepos mėn. Todėl natūralu, kad Aukštaitijoje partizaninis pasipriešinimas prasidėjo anksčiausiai.

Nuo pat partizaninio karo pradžios kovai su partizanais buvo sutelktos gausios įvairių tipų NKVD (vėliau MVD, MGB ir pasienio) sovietų kariuomenės pajėgos. Apskričių centruose buvo dislokuoti pulkų štabai, valsčiuose – įgulos. Įvairiu metu Kupiškioje ir jo apylinkėse buvo dislokuoti bei karines operacijas vykdė NKVD (MVD) 4-osios šaulių divizijos 25-asis, 137-asis, 261-asis, 285-asis, 353-iasis šaulių pulkai ir kariuomenės 95-asis pasienio būrys².

Valsčiuose su ginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu tiesiogiai kovojo NKVD valsčių poskyriai. Tačiau didžiausią žymę lietuvių istorinėje atmintyje ir historiografijoje paliko strībų būriai – daugiausia iš vietinių kolaborantų sudaryta ginkluota struktūra, kovojusi tiek su partizanais, tiek su jų rėmėjais.

Besikuriančioms Kupiškio krašto, o kartu ir Skapiškio valsčiaus partizaninėms

struktūroms nemažai įtakos padarė Lietuvos laisvės armija (toliau – LLA). Į Kupiškio kraštą nuleisti vokiečių žvalgybos mokyklose parengti desantininkų būriai, sudaryti iš LLA narių, aktyviai įsitraukė į partizaninę kovą, o Antanas Starkus-Montė, vienas iš buvusių desantininkų, nusileidusių Šimonių girioje, tapo svarbiausio karinio Kupiškio krašto partizanų junginio, Šarūno rinktinės, vėliau ir visos Algimanto apygardos vadu.

Pagrindinis šio straipsnio tikslas – apžvelgti partizanų veiklą Skapiškio valsčiuje. Apsiriboti vien šiuo valsčiumi neįmanoma, nes gretimų apylinkių partizanai dažnai veikė Skapiškio apylinkėse ir atvirkščiai. Visų jų partizaninė veikla buvo glaudžiai susijusi tarpusavyje, dažnai jie priklausydavo tiems patiems partizanų junginiams. Apskritai daugelis Lietuvos partizaninį karą tyrinėjusių istorikų pažymi, kad labai sunku išskirti atskiro Lietuvos regiono partizaninių kovų istoriją iš visoje Lietuvoje veikusių partizaninių junginių istorijos, nes administracinis-teritorinis Lietuvos suskirstymas neretai nesutapo su partizanų junginių veiklos ribomis.

Skapiškio valsčius iki 1946 m. balandžio 24 d. priklausė Rokiškio apskrčiai, o 1946 m. balandžio 24 d. tapo įkurtos Kupiškio apskrities dalimi.

Istoriografija, išsamiai atspindinti partizaninį karą Skapiškio valsčiuje, nėra gausi. Šis valsčius dažniausiai epizodiškai aptariamas Kupiškio arba Rokiškio krašto partizaninio karo kontekste.

Rašant šį straipsnį buvo remiamasi K. Kasparo monografija „Lietuvos karas“, bendru Nijolės Gaškaitės, Dalios Kuodytės, Algio Kašėtos ir Bonifaco Ulevičiaus darbu „Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“. Šie leidiniai nagrinėja visos Lietuvos partizanų pasipriešinimą ir atskleidžia išsamų partizaninio karo vaizdą.

Kita šiam straipsniui svarbi istoriografijos dalis – partizanų kovas vien tik Kupiškio

krašte fiksuojanti Onos Dapšytės-Kriukelienės sudaryta dokumentinė kronika „Kupiškio krašto partizanai: 1944–1953 m.“ ir Editos Jankauskienės straipsnis „Partizaninio karo pasipriešinimas ir jo slopinimas Kupiškio krašte 1944–1953 m.“. Taip pat remtasi N. Gaškaitės-Žemaitienės straipsniu „Partizaninis pasipriešinimas sovietų okupacijai Pandėlio apylinkėse“.

Pirmieji iš minėtų darbų leidžia suvokti partizaninio pasipriešinimo strategiją, taktiką ir organizaciją visos Lietuvos mastu, o darbai apie Kupiškio krašto partizanų atskleidžia šio regiono partizaninių kovų ypatumus, chronologiją ir asmenybes.

Vienas iš vertingiausių šaltinių tyrinėjant Skapiškio krašto partizanines kovas yra Lietuvos ypatingajame archyve saugomi LSSR NKVD, NKGB, MVD ir MGB apskričių skyrių operatyviniai dokumentai: pažymos, ataskaitos, agentūriniai-operatyviniai pranešimai apie kovas su partizanais. Daug vertingos informacijos apie partizanų kovas suteikia suimtų partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų baudžiamosiose bylose esantys tardymo protokolai.

Operatyvinėse bylose daugiausia randama sausa statistinė informacija apie gincluotąjį pasipriešinimą iš pačių represinių struktūrų pozicijos, tuo tarpu baudžiamosiose bylose užfiksuoti parodymai atskleidžia ir vidinę kasdienę partizaninio karo pusę ir tų kovų dalyvių požiūrį.

PARTIZANŲ KOVŲ PRADŽIA 1944–1946 M. – SPONTANIŠKUMAS

Partizaninio karo pradžioje Skapiškio valsčius priklausė LLA 3-iajai šiaurės apygardai ir Lietuvos partizanų sąjungos Gedimino rinktinei, vėliau – nuo 1946 m. – LLA Vytauto apygardai. 1947 m. gegužės mėn. įkūrus Algimanto apygardą Skapiškio krašto (o

kartu ir visos Kupiškio apskrities) partizanai tapo sudedamąja Algimanto apygardos Šarūno rinktinės dalimi³.

Kovų pradžioje partizanų būriai formavosi gana stichiškai, nelaukdami įsakymo iš aukščiau. Antai NKVD Rokiškio apskrities skyriaus 1944 m. lapkričio mėn. pažymoje apie operatyvinę padėtį apskrityje rašoma, kad pirmieji partizanai buvo buvę baltaraiščiai, policininkai, šauliai, Raudonosios armijos dezertyrai ir mobilizacijos vengiantys asmenys⁴.

Pradiniu partizaninio karo laikotarpiu gausūs partizanų daliniai užimdavo miestelius, išlaisvindavo suimtuosius, sunaikindavo okupacinės valdžios struktūras. Taip padarė ir Petro Vaidakavičiaus vadovaujami partizanai, 1944 m. lapkričio 8 d. naktį užpuolę Skapiškyje esantį valsčiaus milicijos poskyrį ir vykdomąjį komitetą. Partizanai apšaudė pastatus iš šautuvų, automatų ir kulkosvaidžių, paskui įsiveržė į patalpas ir sunaikinę dalį okupacinių dokumentų bei pasiėmę dvi spausdinamąsias mašinėles pasitraukė⁵.

1944–1945 m. kai kurie Lietuvos miesteliai net kelioms dienoms pereidavo į partizanų kontrolę, o sovietinio partinio aktyvo galimybės laisvai judėti būdavo labai suvaržytos. Tokia padėtis susiklostė ir Skapiškio bei kaimyniniuose Svėdasų ir Panemunio valsčiuose, kai 1944 m. lapkričio mėn. įvažiavimas į šiuos valsčius bei išvažiavimas iš jų sovietiniam partiniam aktyvui buvo iš esmės užblokuotas. Vietiniai valsčiaus darbuotojai nerizikuodavo vykti toliau nei į valsčiaus centrą, nes pakelės būdavo stipriai apšaudomos partizanų⁶.

Intensyvią partizanų veiklą 1944 m. rudenį galima paaiškinti ir tuo, kad dauguma Raudonosios armijos junginių kartu su frontu tada jau buvo pasitraukę iš Rokiškio apskrities, taigi ir iš Skapiškio valsčiaus, į Lietuvos vakarus. NKGB Rokiškio apskrities skyriaus viršininko Aleksandrovo parengtoje kovos su partizanais 1944 m. lapkričio mėn.

ataskaitoje rašoma, kad „kontrrevoliuciniai elementai labai suaktyvino veiklą prieš sovietų valdžios organus, kurdami karinius būrius“⁷.

Vienam iš tokių būrių, veikusių Skapiškio ir Pandėlio valsčių sankirtoje, vadovavo buvęs Kazliškio miestelio mokytojas P. Vaidakavičius. Tai buvo vienas pirmųjų partizanų būrių, suorganizuotų Skapiškio valsčiuje 1944 m. spalio pradžioje. Anot P. Vaidakavičiaus (suimtas 1952 m.), iš pradžių būriui priklausė apie 40 partizanų, vėliau jų skaičius išaugo iki 90⁸. Skapagirio miške jie buvo įsirengę 4 bunkerius, kuriuose bazavosi iki pat faktinio būrio sunaikinimo 1945 m. sausio 12 d. P. Vaidakavičiaus dalinys buvo padalytas į 4 būrius, kuriems vadovavo Alfonsas Augulis, Bronius Puronas, Kavaliauskas ir Rasiūnas⁹. Būriai buvo skirstomi į smulkesnes grupes. Šis partizanų junginys labai aktyviai kovojo su okupacine valdžia. Be jau minėto Skapiškio miestelio užpuolimo, partizanai 1944 m. lapkričio pabaigoje Skapagirio miške, netoli Kepurių kaimo, užpuolė sribų lydimą konvojų, išlaisvino suimtuosius, nukovė Skapiškio valsčiaus sribą Masliką, o vėliau apiplėšė Kandrenėlių sviesto gamyklą¹⁰.

Archyviniuose dokumentuose taip pat minimi Vinco Kiaulėno ir Kazio Krišiūno partizanų būriai, veikę Skapiškio valsčiuje 1944–1945 m. Šie būriai buvo minėtojo P. Vaidakavičiaus partizanų junginio dalis ir daugelio jų aktyvi veikla baigėsi 1945 m. sausio mėn. po Rokiškio apskrityje surengtų masinių karinių operacijų.

Rokiškio apskrityje esant nepalankiai politinei ir karinei padėčiai sovietų valdžia nutarė imtis praktikoje jau išbandytų represinių priemonių tiek prieš taikius, bet priešiška jais atžvilgiu nusiteikusius gyventojus, tiek prieš partizanus. Minėtoje Aleksandrovo ataskaitoje teigiama, kad 1944 m. lapkričio 13–gruodžio 1 d. Rokiškio apskrityje

įvykdytos 8 karinės čekistų operacijos, kuriose dalyvavo NKVD 137-ojo pulko batalionas, 103 NKVD 5-osios divizijos 36-ojo pulko būrio kareiviai, 76 Lenino ordino 95-ojo pasienio būrio grupės nariai ir 50 NKVD 25-ojo pulko kuopos automatininkų¹¹. Skapiškio valsčiuje tuo metu įvykdyta viena karinė čekistų operacija, per kurią buvo suimti 55 asmenys ir nukauti 8 partizanai. Operaciją vykdė NKVD 137-ojo pulko 3-iasis batalionas ir 95-ojo pasienio būrio manevrinė grupė. Iš P. Vaidakavičiaus būrio 7 partizanai buvo sulaikyti, o 8 – žuvo¹².

Po šios pirmos plataus masto karinės operacijos Rokiškio apskrities partizanų būriai išsiskaidė į smulkias grupes ir kai kuriuose apskrities valsčiuose (Skapiškio, Juodupės, Pandėlio ir Panemunio) toliau vykdė aktyvią partizaninę veiklą¹³.

1945 m. sausio 8–14 d. buvo surengta antra plataus masto operacija siekiant iš esmės suardyti ir palaužti partizaninį judėjimą Rokiškio apskrityje. Per operaciją 238 partizanai žuvo, 173 buvo suimti¹⁴.

Ši operacija tiesiogiai palietė ir Skapiškio valsčiaus partizanus. Kandrėnėlių kaimo miške buvo aptikta 6 partizanų grupė. Visi jie žuvo. Deja, archyviniai dokumentai nenurodo, kokiam būriui partizanai priklausė ir kas jie tokie buvo¹⁵.

1945 m. sausio 12 d. Skapagirio apylinkėse surengta operacija buvo lemtinga P. Vaidakavičiaus vadovaujamiems partizanams. Apsupti NKVD kariuomenės, per susišaudymą 8 partizanai žuvo, kiti išsiskirstė po namus, legalizavosi arba slapstėsi. Vadai – P. Vaidakavičius ir A. Augulis – iš pradžių slapstėsi, vėliau įgiję fiktyvius dokumentus iki suėmimo gyveno legaliai.

Sovietų valdžia bandė kovoti su partizanais ne tik karinėmis priemonėmis. Daug dėmesio buvo skiriama ir politinei propagandai, ypač tarp civilių gyventojų. Antai 1945 m. sausio mėn. operacijai buvo

paklotas labai stiprus politinis propagandinis pamatas. Vykdamas šią operaciją Rokiškio apskrityje surengti net 45 agitaciniai susirinkimai, kuriuose buvo šlovinama sovietų valdžia. Štai Skapiškyje buvo perskaitytas pranešimas „Apie istorines Raudonosios armijos pergales“, o po jo parodytas filmas „Caricyno gynyba“. Tokiuose susirinkimuose sovietų valdžios darbuotojai ne tik skaitydavo ideologinius pranešimus, bet ir primindavo gyventojams apie jų prievolę pristatyti nurodytas pyliavas¹⁶.

Vis dėlto ir ši labai plataus masto operacija nepalaužė partizanų. Tai patvirtina ir skaičiai. NKVD Rokiškio apskrities skyriaus 1945 m. balandžio mėn. duomenimis, apskrityje buvo 3 partizanų būriai (125 partizanai), dar 200 partizanų veikė pavieniui¹⁷. Skapiškio valsčiaus Verbališkių miške tuo metu susibūrė buvusio 1941 m. Birželio sukilimo dalyvio Juozo Mikėno-Žvirblio vadovaujamas 30 partizanų būrys. Ties Jokšių kaimu būrys turėjo įsirengęs bunkerį, kita jo slėptuvė buvo Vaduvų miške. Partizanai dažnai persikeldavo į Šimonių girią, pasirodydavo Svėdasų valsčiuje, būrys aktyviai veikė 1944–1946 m. Per 1946 m. gruodžio 12 d. Notigalės pelkėse surengtą operaciją žuvus būrio vadui J. Mikėnui-Žvirbliui nauju vadu tapo J. Mikėno pavaduotojas Antanas Gūra-Varna¹⁸.

1945 m. rudenį Skapiškio valsčiuje partizanavo ne tik J. Mikėno partizanų būrys, bet ir 12 Antano Zulono vadovaujamų kovotojų¹⁹. Apie Notigalės miške veikiančią A. Zulono partizanų būrį dar 1945 m. liepos pradžioje pranešė agentas „Ramcis“. Būrys susiformavo 1945 m. balandžio mėn. iš A. Augulio būrio, kuris buvo iš dalies sunaikintas, partizanų. Tada nustatyta ir kai kurių partizanų tapatybė – Julius Burneika, Juozas Spetyla, Juozas Jankauskas, Jonas Vilčinskas²⁰.

Po skaudžių smūgių, patirtų 1945 m. sausio mėn., Skapiškio valsčiaus partizanai

1945 m. balandžio 6 d. vėl turėjo didelių nuostolių. Per operaciją Notigalės miške Skapiškio valsčiaus sribai tada aptiko ir nušovė 6 bunkeryje besislepiančius partizanus²¹.

1945 m. rugsėjo 13 d., išduoti suimto partizanų rėmėjo Kidurino, Skapiškio valsčiaus Jastukiškių kaime žuvo J. Mikėno būrio partizanai Bronius Meliauskas ir Adolfas Janiūnas²².

Vienas skaudžiausių ir kontroversiškiausių Lietuvos partizaninio karo momentų, kurių ypač iškraipė ir savo propagandoje panaudojo sovietų valdžia bei sovietiniai istorikai, – partizanų nužudyti civiliai asmenys. Žinant seną sovietinės propagandos tradiciją įvykius ir skaičius pateikti sau palankioje šviesoje, pasitikėti MGB statistika, skelbiančia, kad nuo 1944 m. liepos 15 d. iki 1953 m. spalio 25 d. partizanai Lietuvoje sunaikino 12,9 tūkst. asmenų (į šį skaičių įėjo tiek civiliai, tiek kariškiai, enkavėdistai ir sribai)²³, negalima. Civiliai asmenys daugiausia nukentėjo kaime. Ir tai neturėtų stebinti, nes partizaninis karas vyko kaimiškosiose Lietuvos vietovėse. Juk kaimas, būdamas lietuviškumo lopšys, nuo komunistinių represijų nukentėjo labiausiai. Ne išimtis čia ir Skapiškio valsčius, kuriame 1945 m. lapkričio mėn. partizanai surengė didelę akciją prieš naujakurius, t. y. žmones, apgyvendintus „išbuožintų“, išstremtų ar pabėgusių nuo tremties ūkininkų sodybose. NKVD ir NKGB Rokiškio apskrities skyriaus ataskaitoje teigiama, kad 1945 m. lapkričio 22 d. Kundrėnų ir Vaduvų kaimuose J. Burneikos vadovaujami partizanai nužudė 23 naujakurius. Kita vertus, tame pat dokumente teigiama, kad 1945 m. partizanai nušovė Skapiškio valsčiaus Vėželių kaime kūlimo darbuose dalyvavusius sribus Alfonsą Vaitiekūną ir Albiną Janulionį, o kitus 15 kartu su jais dirbusių asmenų paliko gyvus²⁴. Operacijų vietose partizanai palikdavo pasirašytų perspėjimo lapelių, ku-

riuose, pavyzdžiui, buvo rašoma: „Išdavikai, pralietas tėvynainių kraujas šaukiasi keršto. Šnipai, judai, tarnaujantys raudoniesiems už skatikus, atminkite! Mes, lietuviai kovotojai, pažįstame jus ir sekame kiekvieną jūsų žingsnį. Jūs nenusipelnėte gyventi ant Lietuvos žemės. Jei jūs tarnausite užsieniečiams, nebus jums vietos Lietuvoje.“²⁵

Neįprastą požiūrį į partizanų puldinėjimus ir patį partizaninį karą netrukus išdėstė Skapiškio valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Kostas Stanys. Jis pareiškė, kad „visi Skapiškio tarnautojai, milicija, taip pat sribai yra fašistai ir banditai. Valsčiaus milicija ir NKVD savo nevykusiū darbu skatina, o ne mažina banditizmą.“²⁶ Taigi šie žodžiai rodo takoskyrą tarp sovietinių partinių darbuotojų ir jėgos struktūrų, kaip turėjo būti kovojama su partizanais.

Labai sunku partizanų akcijas, kuriose buvo nužudomi civiliai asmenys, įvertinti objektyviai. Partizanai visiškai nepripažino sovietų valdžios, o naujakuriai dažnai būdavo saugumiečių apginkluoti ir įsikūrę išstremtų žmonių sodybose. Naujakuriai buvo sovietų valdžios įrankis kelti įtampą ir nepasitikėjimą partizanais, vaizduoti juos kaip nusikaltėlius, žudančius taikius gyventojus. Kartais atrodo, jog sovietų valdžia buvo patenkinta, kad yra civilių aukų, nes tai, nesiaiškinant aplinkybių, leido diskredituoti partizaninį karą. Taigi kiekvieną civilių asmenų nužudymo faktą reikėtų tirti atskirai, atsižvelgiant į tai, kad partizanų vadovybė konstatavo, jog „nuo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvoje yra karo stovis“²⁷, todėl ir baumės buvo numatytos ypač griežtos.

Po partizanų veiksmų prieš civilius Skapiškio valsčiaus gyventojus agentūrinio tinklo veikla šioje teritorijoje buvo itin suaktyvinta. Per keletą 1945 m. gruodžio savaičių užverbuoti 35 informatoriai ir 1 agentas maršrutininkas, pasirengta agentūrinio tinklo sudarymui²⁸. Vis dėlto tai netrukė

Skapiškio krašte atsirasti naujiems partizanų būriams.

NKVD Rokiškio apskrities skyriaus sudarytame 1946 m. vasario mėn. apskrityje veikusių partizanų būrių sąrašė nurodoma, kad Skapiškio valsčiuje tuo metu veikė J. Burneikos (30 partizanų) ir J. Mikėno (21 partizanas) vadovaujami partizanų būriai²⁹. J. Burneika partizanamams pradėjo vadovauti po Alfonso Paškevičiaus žūties 1946 m. kovo mėn. Jo būrys daugiausia bazavosi Šimonių girioje, bet taip pat dažnai pasirodydavo ir veikdavo Skapiškio valsčiuje³⁰.

Viena svarbiausių partizaninio karo politinės kovos priemonių buvo okupacinės valdžios rinkimų boikotas. Jau prieš pirmuosius SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimus 1946 m. vasario mėn. partizanamams jų vadovybė nurodė aiškinti gyventojams, kad neitų balsuoti. 1946 m. vasario 8 d. A. Paškevičiaus būrio partizanai Skapiškio valsčiaus Kundrėnų kaime pribarstė atšaukimo lapelių, kuriuose rašoma: „Lietuviai, bolševikai įvairiais būdais stengiasi sunaikinti lietuvių tautą, išvežti ją į Sibirą, o vietoj jos apgyvendinti rusų burliokus. Dar vienas tautos pardavimas – tai dalyvavimas rinkimuose. Lai nei vienas gyventojas neišėina iš namų į rinkimus, kur bus parduota jo tauta. Kas eis į rinkimus ir balsuos, tas bus tautos išdavikas. Tą pati tauta ir tautos sūnūs nubaus mirtimi ir ugnimi. Pats žinok ir kitiems perduok.“³¹ Net mažiausia galimybė sutrukdyti ar diskredituoti sovietų valdžios organizuojamus rinkimus partizanamams buvo labai svarbus moralinis stimulas tęsiant kovą su okupacine valdžia.

PARTIZANŲ KOVOS 1946–1948 M. – BRANDA

1946 m. žiemą ir pavasarį aktyvi partizanų veikla Skapiškio valsčiuje aprimo. Tai buvo

susiję ir su pasikeitusia kovos taktika. Partizanai pradėjo slapstyti mažomis grupėmis, atsisakyta miestelių puolimo ir atviros kovos veiksmų, dažniausiai buvo rengiamos tik pasalos³². Viena iš sėkmingesnių pasalų surengta 1946 m. kovo 18 d., kai į Skapiškio valsčiaus Mičiūnų kaimo gyventojų Jono Gasparo sodybą patikrinti dokumentų atvyko 3 sribai ir milicijos darbuotojas. Sodyboje tuo metu buvę partizanai nukovė visus keturis okupacinės valdžios pareigūnus³³.

Kovinių veiksmų sumažėjimą lėmė ir partizanų legalizacija. 1946 m. birželio mėn. duomenimis, legalizavosi 92 Skapiškio valsčiaus asmenys (80 partizanų ir 12 partizanų ryšininkų). Tik 10 partizanų legalizuodamiesi atidavė ginklus³⁴.

1946 m. balandžio 24 d. įkūrus Kupiškio apskritį pasikeitė kai kurių Šiaurės rytų Lietuvos valsčių priklausomybė. Skapiškio valsčius, anksčiau priklausęs Rokiškio apskrčiai, dabar tapo Kupiškio apskrities dalimi. 1946 m. vasaros pradžioje šiame valsčiuje veikė 2 partizanų būriai – minėtasis J. Mikėno būrys, kuriam priklausė iki 15 partizanų, ir J. Burneikos būrys, turintis 6 partizanus³⁵. Palyginimui paminėtina, kad tuo metu Kupiškio apskrityje kovojo 106 partizanai³⁶. 1946 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. Skapiškio valsčiuje veikusiam J. Mikėno būriui jau priklausė 27, o J. Burneikos būryje buvo likę 5 partizanai. Į sąrašą buvo įtrauktas ir A. Augulio būrys (6 partizanai)³⁷.

1946 m. rugpjūčio 18 d. MVD Skapiškio valsčiaus poskyrio darbuotojai sulaukė vieną pirmųjų Skapiškio valsčiaus partizanų vadų A. Augulį, kuris suėmimo metu gyveno Subačiaus valsčiuje Juozo Zlatkaus pavarde³⁸. Tiriant paaiškėjo, kad A. Augulio būrio jau seniai nebėra: jį sudarę partizanai arba žuvę, arba suimti, arba legalizavęsi, o pats buvęs vadas jau kurį laiką gyvena legaliai, nors oficialiai nėra legalizavęsis. Apskritai pažymėtina, kad dėl reorganizacijos, vykdytos įkūrus

Kupiškio apskritį, daugelio agentūrinių bylų, gautų iš Rokiškio ir Panevėžio apskričių, informacija buvo pasenusi. Neatitiko tikrovės jose nurodytas nei Skapiškio valsčiuje, nei visoje Kupiškio apskrityje veikusių partizanų ir jų būrius skaičius³⁹.

1946 m. spalio 3 d. buvo sulaikytas Tatkonių kaimo apylinkės pirmininkas Jonas Jurevičius. Jis apkaltintas ryšių su partizanis palaikymu, jų rėmimu. Kitą dieną buvo sumintos ir apkaltintos tuo pačiu J. Jurevičiaus sesuo Paulina Jurevičiūtė ir Stasė Širmaitė. Jos aktyviai bendravo su A. Starkaus būrio partizanis, padėdamos jiems rinkti pinigus fiktyviems dokumentams įsigyti, kad galėtų legalizuotis⁴⁰. Šis pavyzdys dar kartą parodo, kad kaime sovietų valdžios organuose dirbantys vietiniai gyventojai partizanus gana dažnai palaikė ir slapta rėmė. Kad Skapiškio miestelio milicijos skyriuje partizantai turėjo savą žmogų, užsiminė ir A. Gūros būrio partizanas Bronius Stančikas. Pokalbyje su agentūrinės bylos „Biegliecy“ agentu „Kazimieru“ jis pasigyrė, jog būtent iš vidinio informatoriaus partizantai 1946 m. spalio 5 d. sužinojo, kad į Skapiškį atvyko dvi mašinos kareivių⁴¹.

Suėmus minėtus asmenis išryškėjo ir dar viena okupacinės sovietų valdžios problema – nesugebėjimas koordinuoti kovos su partizanis veiksmų. Tardant P. Jurevičiūtę ir S. Širmaitę buvo gauta duomenų apie Vaduvų ir Ramoniškio kaimuose besislapstančius partizanus. Nurodytoje vietoje 1946 m. spalio 6 d. MVD Skapiškio valsčiaus poskyrio operatyvinė grupė ir sribai surengė karinę čekistų operaciją. Per ją buvo pastebėti 6 partizantai, kuriems visiems, kilus susišaudymui, pavyko pabėgti. Šios operacijos nesėkmė labai griežtai įvertino MVD Kupiškio apskrities skyriaus viršininkas⁴².

Kovodami su naujakuriais ir sovietiniu partiniu aktyvu partizantai taikė ir gąsdinimo metodus. Antai 1946 m. rugsėjo 29 d.

ties Kundrėnėliais, prie geležinkelio stoties, buvo rastas priklijuotas LLA 3-iosios Vytauto apygardos Šarūno rinktinės vado įsakymas, kuriame rašoma, kad gyventojai, samdantys dirbti lenkus, rusus, baltarusius ir komunistus, iki 1946 m. spalio 1 d. turi juos atleisti iš darbo. Šį įsakymą ignoruojantys gyventojai bus baudžiami pinigine bauda, o samdomi darbuotojai – sušaudomi⁴³.

1946–1947 m. sandūra buvo ypač skaudi Skapiškio partizanis. 1946 m. gruodžio 12 d. MVD Rokiškio apskrities skyrius kartu su MVD Kupiškio apskrities skyriumi surengė karinę čekistų operaciją ir galutinai sunaikino J. Mikėno partizanų būrį. Žuvo 12 partizanų: Bronius Adomonis-Uosis, Feliksas Blažys-Batiuška, Ignas Blažys, Jonas Kaunietis-Joniukas, Bronius Naujikas-Žiogelis, Julius Puluikis-Auksaburnis, Jonas Šiupinys-Bermonas, Jonas Viduolis, Juozas Zolūba, Vladas Žalkauskas-Nastras, austrų lakūnas Stefanus Hofmanas ir pats būrio vadas J. Mikėnas⁴⁴.

1947 m. sausio 9 d. MVD operatyvinė grupė, vykdydama karinę operaciją, Skapiškio valsčiaus Stukonių kaimo gyventojos Veronikos Levonytės namuose nušovė partizanus Petrą Čižiūną-Dėdę, Balį Jasiūną-Lokį ir Antaną Šiupinį-Rickų⁴⁵, kurie čia slapstėsi nuo tada, kai 1946 m. gruodžio 12 d. buvo sunaikintas J. Mikėno būrys. Per operaciją taip pat žuvo namų šeimininkė V. Levonytė, suimtos Vincenta Čižiūnienė ir Emilija Levonytė⁴⁶.

Norėdami atsitiesti po patirtų nuostolių partizantai suvokė, kad artėjančią žiemą geriausia praleisti ramiai. Dėl to Skapiškio valsčiuje padažnėjo atvejų, kai partizantai atimdavo iš gyventojų pasus, kad vėliau galėtų iš jų pasidaryti fiktyvius dokumentus ir žiemą praleisti gyvendami legaliai⁴⁷. Kita vertus, žiemos išvakarėse Skapiškio krašto partizantai dar spėjo įvykdyti vieną iš žymesnių ne tik Kupiškio apskrities, bet ir Lietuvos

mastu išpuolių – 1946 m. gruodžio 9 d. jie užpuolė Skapiškio geležinkelio stotį. Buvo nukauti 2 geležinkelio stoties darbuotojai ir milicininkas⁴⁸.

1947-ieji Skapiškio valsčiuje išsiskyrė partizaninių kovų ir akcijų prieš sovietinius kolaborantus gausa bei esminiais partizanų karinės struktūros pokyčiais. Deja, tai ir partizanų skaičiaus mažėjimo laikotarpis. Iki 1947 m. gegužės mėn. Skapiškio valsčiaus partizanai priklausė LLA 3-iajai Vytauto apygardai, kuri jungė net šešias apskritis. Tuo metu pagrindinis ir įtakingiausias partizanų junginys Skapiškio krašte (ir visoje Kupiškio apskrityje) buvo 1945 m. pradžioje Antano Slučkos-Šarūno įkurta Šarūno rinktinė. Iki 1946 m. pavasario veikusi savarankiškai, tų metų vasarą Šarūno rinktinė prisijungė prie LLA 3-iosios Vytauto apygardos. Per visus 1946-uosius Šarūno rinktinė plėtėsi šiaurės vakarų kryptimi, apimdama Subačiaus, Viešintų, Kupiškio, Šimonių, Svėdasų ir Skapiškio valsčius⁴⁹.

1947 m. gegužės 1 d. Šiaurės rytų Lietuvos srities partizanų vadų suvažiavime nutarta įkurti Algimanto apygardą. Jos vadu paskirtas A. Slučka-Šarūnas. Šiai apygardai priskirta Šarūno rinktinė, kuri vienijo Rokiškio ir Kupiškio apskričių partizanus. Rinktinės vadu tapo A. Starkus-Blinda, Montė. Skapiškio krašto partizanai automatiškai perėjo į Algimanto apygardos jurisdikciją.

Skapiškio valsčiuje didžiausias Šarūno rinktinės padalinys buvo 2-oji Algirdo kuopa. Ji dislokavosi Šimonių, Svėdasų ir Skapiškio valsčiuose. 1946 m. kuopą sudarė 4 būriai. Skapiškio valsčiuje veikė J. Šiupinio-Bermono vadovaujamas būrys. Partizanų būriai dažnai keisdavo dislokacijos vietą, todėl neretai sunku nustatyti atskirų būrių priklausomybę. Skapiškio krašto partizanai pereidavo į gretimus Šimonių, Pandėlio ar Kupiškio valsčius, kur dažnai ir žūdavo per karines operacijas⁵⁰. 1946 m. rugsėjo mėn.

Skapiškio valsčiuje buvo 1 partizanų būrys (7 partizanai, 6 ryšininkai ir 4 rėmėjai)⁵¹. 1947 m. kovo 1 d. valsčiaus Vaduvų ir Salagirio miškuose veikė vienintelis J. Burneikos partizanų būrys, kurį tesudarė 5 partizanai⁵². 1947 m. Skapiškio valsčiuje buvo 21 stribas, bet ir tai negarantavo okupacinei valdžiai palankaus kovos su partizanais rezultato⁵³.

LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus viršininkas Figurinas 1947 m. gruodžio mėn. pažymyje MGB Kupiškio apskrities skyriaus agentūrinį darbą apibūdino kaip itin prastą. Kaip to pavyzdys dokumente minima, kad MGB Skapiškio ir Kupiškio valsčių poskyriai per 1947 m. spalio mėn. užverbavo vos 1 agentą ir 3 informatorius⁵⁴. Toks atmetinis, anot viršininko, darbas leido partizanams 1947 m. smarkiai suaktyvinti veiksmus prieš sovietų valdžios organus⁵⁵.

1947 m. vasario 12 d. Pandėlio valsčiuje buvo nušautas Skapiškio valsčiaus stribas Viktoras Dourcevas⁵⁶, o vasario 27 d. ties Kupiškio ir Skapiškio valsčių riba esančiame Naivių kaime – iš komandiruotės Vilniuje grįžtantis Skapiškio valsčiaus partorgas Romas Bieliauskas⁵⁷. Tų pačių metų spalio 7 d. Naiviuose, Adelės Dulksnytės namuose, MVD Skapiškio valsčiaus poskyrio j. ltn. Pranas Morozas ir milicininkas Povilas Jasiunavičius tikrindami dokumentus susidūrė su partizanu. Kilus susišaudymui buvo nukautas j. ltn. P. Morozas⁵⁸. Šie pavyzdžiai puikiai iliustruoja, kad Skapiškio valsčiaus partizanų veiksmai buvo nukreipti prieš sovietinius aktyvistus, stribus, apylinkių pirmininkus ir kitus sovietų valdžios talkininkus.

Kiekybinė okupacinės valdžios jėgų persvara partizaniniame kare buvo akivaizdi beveik kiekviename žingsnyje. Vis dėlto kai kurie archyviniai dokumentai rodo, kad partizanų kova su sovietų valdžia nebuvo bevaisė, o jų raginimas nekolaboruoti su okupantais davė ir partizanams palankių rezultatų. Antai 1947 m. gruodžio 16 d., prieš

pat vietinių tarybų rinkimus, MGB Skapiškio valsčiaus poskyrio viršininkas skundėsi, kad vietoj 4 agitacinių punktų valsčiuje įsteigtas vos vienas ir kad net 14 į vietas tarybą iškeltų asmenų atsisakė dalyvauti rinkimuose motyvuodami partizanų baime⁵⁹.

Nors buvo surengta sėkmingų akcijų prieš okupantus, partizanų skaičius Skapiškio krašte ir toliau smarkiai mažėjo. 1947 m. lapkričio mėn. duomenimis, Skapiškio valsčiuje tebuvo likęs vienas veikiantis partizanų būrys (7 partizanai)⁶⁰.

Žiūrint statistiškai, 1947 m. Skapiškio valsčiuje buvo surengta nedaug karinių operacijų, bet per jas žuvo 7 partizanai. Kaip tam laikotarpiui tai gana daug. 1947 m. balandžio 5 d. Pandėlio valsčiaus Suvaizdžių kaime žuvo Skapiškio valsčiuje veikusio būrio vadas A. Gūra-Šarūnas ir 4 jo būrio partizanai: Povilas Gaigalas-Žukovas, Jonas Kazlauskas-Rabinas, Petras Kuliukas-Daktariukas ir Antanas Žeižys-Vanagėlis⁶¹. 1947 m. balandžio 18 d. Kamajų valsčiaus Jurkūnų kaime Panemunėlio valsčiaus įgulos kariai nušovė kelis partizanus, iš kurių vienas buvo Jonas Matiukas, kilęs iš Skapiškio valsčiaus Vargučių kaimo⁶². 1947 m. liepos 4 d. MGB Skapiškio valsčiaus poskyrio sribai ties Vilniaus kaimu pastebėjo 4 partizanus, bandančius pasitraukti į mišką. Per susišaudymą žuvo 2 partizanai, jų asmenybės nenustatytos⁶³.

1947 m. rugpjūčio mėn. MGB Skapiškio valsčiaus poskyrio pareigūnai sužinojo apie 7 partizanų grupės, vadovaujamos Alekso Daukos-Onytės, kuris buvo kilęs iš Šimonių valsčiaus, veiklą Skapiškio valsčiuje. Šio būrio partizanai daugiausia veikė Šimonių valsčiuje, bet ieškodami maisto ir drabužių dažnai pasirodydavo ir Skapiškio valsčiuje⁶⁴. Karinės įgulos kareiviai ir sribai Jokšių, Narbutų, Pocauskų, Ramoniškio ir Tatkonių kaimuose bei vienkiemiuose intensyviai, bet be rezultatų ieškojo šio būrio partizanų.

1945 m. prasidėjus legalizacijai, nemažai partizanų išėjo iš būrių ir pusiau legalizavęsi gyveno savo namuose. Ryšių su bendražygiais jie nenutraukė, atvirkščiai, įvairiai juos rėmė. Antai 1947 m. rugsėjo mėn. MGB Skapiškio valsčiaus poskyrio pareigūnai gavo anoniminį laišką, kuriame pranešama, kad valsčiaus gyventojai Kazys Čerškus, Antanas Gildužis, Lionginas Jazonis, Juozas Jazonis, Vladas Jurgelionis, J. Matiukas ir Vytautas Palionis palaiko ryšius su partizanais, tiekia jiems šovinius, ginklus ir maistą. Tyrimo metu nustatyta, kad visi šie asmenys 1944–1945 m. priklausė A. Augulio būriui, bet 1945 m. pabaigoje iš jo pasitraukė ir gyveno pusiau legaliai⁶⁵.

Slaptoje MGB Kupiškio apskrities skyriaus 1948 m. kovo mėn. agentūrinio-operatyvinio ir tiriamojo darbo Kupiškio apskrityje 1947 m. ir 1948 m. pradžioje ataskaitoje rašoma, kad Skapiškio ir Šimonių valsčiuose veikė 2-oji Algirdo kuopa bei Algimanto apygardos štabo apsaugos būrys, kuriam vadovavo A. Starkus-Montė. Būryje buvo 12 partizanų: A. Starkus-Montė (būrio vadas), Jonas Dapšys, Kazys Dapšys, Jonas Dūda, Jonas Grižas, Antanas Inčiūra, Antanas Jančys, Alfonsas Janulionis, Antanas Lapienis, Vladas Matulionis, Vladas Vilikonis ir Petras Zuoza). Taip pat būrys turėjo 8 ryšininkus ir 2 rėmėjus⁶⁶. Algirdo kuopą sudarė 4 būriai. Būtent Vytenio būrys, vadovaujamas Aniceto Laužiko-Švitrigailos, veikė Skapiškio ir Kupiškio valsčiuose. Jam tuo metu priklausė 14 partizanų: A. Laužikas-Švitrigaila (būrio vadas), Albertas Apšega-Raišys, Juozas Apšega-Strausas, Petras Černius-Špokas, Juozas Jankauskas-Pilsudskis, Vytautas Jankauskas-Musolinis, Petras Mockevičius-Petruškevičius, Viktoras Sabaliauskas-Kirvis, Juozas Spetyla, Jonas Sabulis-Juodis, Vytautas Sabulis-Vilkas, Leonas Tūbelis-Panceris, J. Vilčinskas-Doleris ir partizanas slapyvardžiu Amerika⁶⁷.

1948 m. sausio 3 d., agento „Rašalinės“ išduoti, Kupiškio valsčiaus Duoniūnų kaime, netoli kapinių įrengtame bunkeryje, per karinę operaciją buvo nukauti būrio vadas A. Laužikas-Švitrigaila ir partizanas P. Mockevičius-Petruškevičius⁶⁸.

Tų pačių metų birželio mėn. į Skapiškio valsčių iš Svėdasų valsčiaus kartais užklydavo Briedžio ir Nakučio būrių partizanai⁶⁹. 1948 m. rugsėjo 4 d. Skapiškio valsčiaus partizanai įvykdė vieną paskutinių išpuolių prieš okupacinę valdžią – Gūrų kaimo apylinkėse per apšaudymą nukovė Skapiškio valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką Kalistratą Rancevą⁷⁰.

1949–1953 M. – PARTIZANINIO KARO PABAIGA

1949 m. sausio–rugsėjo mėn. sovietų kariuomenė Kupiškio apskrityje įvykdė 88 karines operacijas, kuriose žuvo 41 partizanas. Metų pabaigoje Algimanto apygarda buvo beveik sunaikinta. Žuvo nemažai Kupiškio krašto partizanų vadų ir eilinių laisvės kovotojų, sunaikinta šiame krašte veikusi Algirdo kuopa⁷¹. Kadangi jau nuo 1948 m. vien tik Skapiškio valsčiuje veikiančių partizanų būrių nebebuvo, tai 1949 m. pab. Skapiškio valsčiuje faktiškai nebeliko net pavienių partizanų. Iš šio valsčiaus kilę dar gyvi partizanai dažniausiai migravo po Šimonių ir Kupiškio apylinkes.

1949 m. sausio 27 d. Kupiškio, Skapiškio ir Šimonių valsčių sankirtoje, Puožgirių miške, karinė grupė apsupo užmaskuotą medinį namą, kuriame slėpėsi Šarūno rinktinės štabas. Per susišaudymą namas sudegė. Žuvo Šarūno rinktinės štabo viršininkas Balys Vaškelis-Kęstutis, Algirdo kuopos vadas Vladas Velikonis-Šernas, skyriaus vadas Steponas Bulovas, partizanai Bonifacas Dūda-Pisorius, Domas Matulionis-Eimutis ir Vlada Matulionytė⁷².

Partizanų skaičiaus mažėjimą Skapiškio valsčiuje puikiai iliustruoja MGB Kupiškio apskrities skyriaus viršininko Matulaičio parengta Skapiškio valsčiaus agentūrinės-operatyvinės veiklos 1949 m. sausio–birželio mėn. pažyma. Jos duomenimis, tuo laikotarpiu šiame valsčiuje buvo nukautas vienas partizanas, nesuimta nė vieno partizano, ryšininko ar rėmėjo⁷³. Tai rodo ne sėkmingą partizanų veiklą išvengiant žūčių, o kad 1949 m. Skapiškio valsčiuje veikiančių partizanų beveik nebeliko. Šiame valsčiuje ir toliau pasirodydavo Algimanto apygardos štabo apsaugos ar Vytenio būrio kovotojų, bet nuolatos veikiančių partizanų iš esmės nebebuvo.

1949 m. rugpjūčio 29 d. okupacinė valdžia suėmė 5 buvusius 1941 m. Birželio sukilimo dalyvius, gyvenusius Skapiškio valsčiuje: Alfonsą Čeiką, Kazį Čeiką, Povilą Jankavičių, Valerijoną Kitrą ir Petrą Martinsonį, rugsėjo mėn. suimtas buvęs partizanas Kazys Češkus. A. Čeika ir K. Čeika buvo legalizavęsi partizanai, 1944 m. lapkričio mėn. dalyvavę puolant Skapiškio miestelio okupacinės valdžios organus⁷⁴. 1949 m. spalį suimti dar 3 buvę 1941 m. Birželio sukilimo Skapiškio valsčiuje dalyviai ir partizanai: L. Jazonis, J. Matiukas ir V. Palionis. Jie taip pat dalyvavo Skapiškio puolime⁷⁵.

Po šių suėmimų Skapiškio valsčiaus partizanai nebeteko rėmėjų, nes daugelis partizanų ir legalizavęsi dažniausiai ne nutraukdavo ryšių su buvusiais bendražygiais, remdavo juos maistu, savo sodybose įrengdavo bunkerius, teikdavo agentūrinę informaciją apie kariuomenės ir okupacinės valdžios veiksmus. Sovietų siekis atskirti partizanus nuo ryšių su vietos gyventojais, nuo jų pagalbos netrukus davė rezultatų.

1949 m. spalio pabaiga ir lapkričio mėnuo buvo lemtingi ne tik Skapiškio, bet ir viso Kupiškio krašto partizanams. 1949 m. lapkričio 1–2 d. dėl suimtų partizanų išda-

vysčių surengus keletą karinių čekistų operacijų, Svėdasų valsčiuje žuvo 30 Algimanto apygardos partizanų, sunaikinti 9 bunkeriai. Žuvo Algimanto apygardos vadovybė: apygardos vadas A. Starkus-Montė, apygardos vado adjutantas J. Burneika-Tardytojas, štabo viršininkas Algimantas Pajarskas-Bebas, Dariaus ir Girėno kuopos vadas Petras Černius-Tigras ir kt.⁷⁶ Žuvus vadams Algimanto apygardos štabas jau nebuvo atkurtas.

1950 m. pradžioje Skapiškio ir Aukštupėnų valsčiuose dar veikė nedidelis J. Jankausko-Pilsudskio būrys. Visos žūtys paskutiniaisiais partizaninio karo metais iš esmės buvo susijusios su išdavystėmis. Ne vienas partizanas žuvo nuo suimtų, MBG užverbuotų ir tapusių agentais smogikais buvusių bendražygių rankos⁷⁷.

Pasinaudojant suimto partizano P. Černiaus-Špoko suteikta informacija, 1950 m. sausio 21 d. Kupiškio valsčiaus Mirabelio miške buvo sunaikintas Pilsudskio būrio bunkeris, žuvo partizanas Stasys Valma-Doibilas, suimti A. Apšega-Raišys, J. Vilčinskas-Doleris ir Povilas Valma-Grybas. Suimtųjų išduoti, tą pačią dieną Kupiškio valsčiaus Naivių kaime bunkeryje žuvo būrio vadas J. Jankauskas-Pilsudskis, L. Tūbelis-Panceris ir Kazys Lašinskas-Artojas⁷⁸.

Ištardžius suimtą J. Vilčinską-Dolerį paaiškėjo, kad dar 1949 m. sausio mėn. Algimanto apygardos vado A. Starkaus-Montės iniciatyva Kupiškio valsčiaus Girvalakių kaime, Stasės Janušytės namuose, įvyko Kupiškio krašto partizanų pasitarimas. Jame A. Starkus-Montė pasiūlė Algimanto apygardoje steigti Organizacinio sektoriaus (toliau – OS) grupes, į kurias būtų verbuojami antisovietišškai nusiteikę asmenys. J. Vilčinskas-Doleris tapo Skapiškio valsčiaus OS grupės viršininku⁷⁹. Iki suimamas, į Skapiškio valsčiaus OS grupę jis užverbavo 8 Skapiškio valsčiaus gyventojus: Povilą Gri galiūną, Joną Jankevičių, Juozą Janušį, Aloy-

žą Jazulionį, Antaną Juozonį, Joną Juozonį, Joną Stuką ir Joną Tebeliškį. Į OS užverbuoti asmenys turėjo teikti partizanamams žvalgybinę informaciją apie MGB kariuomenės ir sribų judėjimą nurodytoje teritorijoje⁸⁰. Tikėta, kad OS nors minimaliai užtikrins veikiančių partizanų saugumą ir pagerins jų tarpusavio ryšius.

Vienas iš paskutinių epizodų, susijusių su partizaniniu pasipriešinimu Skapiškio valsčiuje, įvyko 1952 m. balandžio 19-ąją. Sulaikytas buvęs V. Kiaulėno būrio partizanas Napalys Rimavičius prisipažino Virbališkių miške paslėpęs automatą. Kartu su MGB Kupiškio rajono vyr. įgaliotiniu ir 3 kareiviais jis nuvyko numanomoje slėptuvėje ieškoti ginklo. Beieškant N. Rimavičiui pavyko pabėgti ir pasislėpti. 1952 m. gegužės 3 d. tame pat miške rastas pasikorusio vyriškio kūnas. Nustatyta, kad tai buvo N. Rimavičius⁸¹.

IŠVADOS

Skapiškio valsčiaus partizanų kovos yra tarsi sumažintas visoje Lietuvoje vykusių ginkluotų kovų su okupantais atspindys. Kaip ir visoje Lietuvoje, pirmieji partizanų būriai Skapiškio valsčiuje būrėsi stichiškai ir buvo gausūs. Valsčiaus partizanai taikė miestelių puolimo taktiką – 1944 m. lapkričio 7 d. buvo užpultas pats valsčiaus centras Skapiškis. Kaip ir visoje Lietuvoje, taip ir čia partizanai iš pradžių patyrė didžiulį nuostolių: NKVD pajėgos užpuldavo ir dažnai sunaikindavo gausius partizanų būrius.

Skapiškio krašto partizanai boikotavo mobilizaciją į Raudonąją armiją, o paskelbus kvietimą legalizuotis nemaža jų dalis išėjo iš miško, nuslėpdami ryšius su partizanais. Partizanai trukdydavo okupacinės valdžios rinkimams. Tai būdinga visos Lietuvos partizaniniam judėjimui.

Skapiškio valsčiaus partizanai perėjo visus ginkluotosios kovos su okupantais etapus. Būrių centralizacija prasidėjo jau 1945 m. įkūrus Šarūno rinktinę ir LLA 3-iąją šiaurės apygardą. Antruoju kovų laikotarpiu, 1946–1948 m., daugiausia dėmesio skirta partizaninių junginių vienijimui ir organizuotoms kovoms. 1947 m. gegužės 1 d. buvo įkurta Algimanto apygarda ir visi Kupiškio krašto partizanai tapo pavaldūs šios apygardos Šarūno rinktinei. Skapiškio valsčius įėjo į 2-osios Algirdo kuopos Vytenio būrio veiklos zoną.

Paskutinis, trečiasis, kovų laikotarpis išsiskyrė tiek užbaigtu centralizuotų partizanų struktūrų sukūrimu, tiek jų sunaikinimu. Rafinuotos agentūrinės kombinacijos, agentų veikla, išdavystės, sunaikinti štabai

ir karinės struktūros bei smarkiai sumažėjęs partizanų skaičius galutinai pakirto tiek Skapiškio krašto, tiek visos Lietuvos partizaninį pasipriešinimą.

Per visą partizaninį karą (1944–1953 m.) Skapiškio krašte žuvo 40 partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų. Be abejo, šis skaičius nėra tikslus, nes 1944–1945 m. daugelis žuvusiųjų nebuvo identifikuoti ir įtraukti į archyvinius šaltinius. Suimti 39 iš Skapiškio valsčiaus kilę asmenys – partizanai, jų ryšininkai ir rėmėjai. Šie skaičiai pateikiami remiantis O. Dapšytės-Kriukelienės surinkta medžiaga⁸². Palyginimui galima paminėti, kad, MGB ir MVD duomenimis, 1946 m. gegužės mėn.–1950 m. liepos mėn. Kupiškio krašte žuvo 177 partizanai⁸³.

Nuorodos

¹ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 163.

² E. Jankauskienė, „Partizaninis ginkluotas pasipriešinimas ir jo slopinimas Kupiškio krašte 1944–1953 m.“, *Kupiškis. Gamtos ir istorijos puslapiai*, Vilnius, 2009, p. 331–358; <http://www.llt.lt/pdf/kupiskis/kupiskis-9istorija-2015.pdf>.

³ *Ibid.*, p. 1.

⁴ LSSR NKGB Rokiškio aps. skyriaus pažyma apie operatyvinę padėtį Rokiškio apskrityje 1944 m. lapkričio mėn., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 1476, l. 61.

⁵ *Ibid.*, l. 65 a. p.

⁶ NKVD-NKGB Rokiškio aps. skyriaus 1944 m. lapkričio mėn. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 101, 102.

⁷ *Ibid.*, l. 101.

⁸ P. Vaidakavičiaus 1952 m. gegužės 15 ir 16 d. tardymo protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 23373/3, t. 1, l. 87, 116.

⁹ P. Vaidakavičiaus 1952 m. gegužės 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 225.

¹⁰ MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. spalio 10 d. operatyvinė pažyma, *ibid.*, b. 42265/3, t. 2, l. 284; L. Mikoliūno 1949 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 43267/3, l. 103.

¹¹ LSSR NKVD-NKGB operatyvinės grupės viršininko 1944 m. gruodžio 4 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1476, l. 102.

¹² *Ibid.*, l. 107.

¹³ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1944 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 111.

¹⁴ LSSR NKVD Šiaurės grupės operatyvinio štabo ataskaita apie 1945 m. sausio 6–13 d. karinę operaciją Rokiškio aps., *ibid.*, b. 1477, l. 33, 36.

¹⁵ *Ibid.*, l. 42.

¹⁶ *Ibid.*, l. 46.

¹⁷ LSSR NKVD OBB 1-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio 1945 m. balandžio mėn. pažyma, *ibid.*, l. 155, 156.

¹⁸ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. spalio 18 d. operatyvinė pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42265/3, t. 2, l. 285, 286.

¹⁹ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus 1945 m. rugsėjo 21 d. operatyvinė pažyma, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1478, l. 75, 76.

²⁰ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. liepos mėn. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 2771, l. 41, 42; LSSR Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. rugpjūčio mėn. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 111.

²¹ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. II ketvirčio pažyma, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1477, l. 236.

²² LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. rugsėjo 17 d. pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 2771, l. 174, 175.

²³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 37.

²⁴ NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. lapkričio 23 d. ir 1945 m. gruodžio 14–17 d. ataskaitiniai pranešimai, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1478, l. 167, 168, 170, 192.

²⁵ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. sausio 17 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 223 a. p.

²⁶ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1945 m. gruodžio 14–17 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 193.

²⁷ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 40.

²⁸ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. sausio 17 d. ataskaitinis pranešimas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1478, l. 218.

²⁹ 1946 m. vasario mėn. Rokiškio aps. veikusių partizanų būrių sąrašas, *ibid.*, b. 1479, l. 34.

³⁰ LSSR MVD operatyvinės grupės 1946 m. gegužės 16 d. aktas, *ibid.*, l. 323.

³¹ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. vasario 13 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 47–49.

³² O. Dapšytė-Kriukelienė, *Kupiškio krašto partizanai: 1944–1953 m. dokumentinė kronika*, Vilnius, 2013, p. 20.

³³ LSSR NKVD Rokiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. kovo 18 d. spec. pranešimas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1479, l. 278, 279.

³⁴ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. birželio mėn. legalizavusiųsi asmenų duomenys, *ibid.*, b. 1187, l. 50.

³⁵ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. liepos 8 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 46.

³⁶ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. liepos 10 d. sąrašas, *ibid.*, b. 1188, l. 10.

³⁷ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. rugpjūčio 1 d. sąrašas ir 1946 m. spalio 8 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 59, 62.

³⁸ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. rugpjūčio 20 d. pažyma, *ibid.*, b. 1187, l. 138.

³⁹ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. lapkričio 21 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, b. 1188, l. 204, 205.

⁴⁰ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. spalio 17 d. spec. pranešimas, *ibid.*, l. 37, 41.

⁴¹ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. spalio 8 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 61, 64.

⁴² LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. spalio 17 d. spec. pranešimas ir 1946 m. lapkričio 7 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 38, 85, 86.

⁴³ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. spalio 8 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 63.

⁴⁴ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. sausio 8 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, l. 181; E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 14.

⁴⁵ LSSR MVD Skapiškio vls. poskyrio viršininko 1947 m. sausio 10 d. aktas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1188, l. 214.

⁴⁶ *Ibid.*, b. 1192, l. 56, 57.

⁴⁷ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1946 m. lapkričio 7 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 77–79.

⁴⁸ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. sausio 7 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, l. 186, 187.

⁴⁹ E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 11.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 14.

⁵¹ LSSR MGB Kupiškio aps. valsčių veikla 1947 m. rugsėjo mėn., LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1191, l. 95.

⁵² LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. kovo 6 d. sąrašas, *ibid.*, b. 1192, l. 111.

⁵³ LSSR MVD Kupiškio aps. skyriaus strībų, pereinančių į LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus pavaldumą, sąrašas, *ibid.*, b. 1194, l. 15, 18, 19.

⁵⁴ LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus viršininko 1947 m. gruodžio mėn. pažyma, *ibid.*, b. 1195, l. 264, 265.

⁵⁵ *Ibid.*, l. 265.

⁵⁶ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. kovo 2 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, b. 1564, l. 7.

⁵⁷ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. kovo 1 d. spec. pranešimas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 1563, l. 22, 22 a. p., 23.

⁵⁸ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. spalio 30 d. spec. pranešimas, *ibid.*, l. 194, 195.

⁵⁹ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. lapkričio 16 d. spec. pranešimas, *ibid.*, b. 1564, l. 164.

⁶⁰ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. lapkričio 25 d. statistiniai duomenys, *ibid.*, l. 197.

⁶¹ E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 15.

⁶² LSSR MGB Skapiškio vls. poskyrio viršininko ataskaitinis pranešimas, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 1564, l. 11, 13.

⁶³ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1947 m. liepos mėn. spec. pranešimas, *ibid.*, b. 1563, l. 121 a. p., 124.

⁶⁴ LSSR MGB Skapiškio vls. poskyrio viršininko 1947 m. rugsėjo 1 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, b. 1564, l. 85, 87.

⁶⁵ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus Operatyvinių skyriaus viršininko 1948 m. kovo 3 d. ataskaita, *ibid.*, b. 1193, l. 12, 13.

⁶⁶ *Ibid.*, l. 5; LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko pavadootojo 1947 m. sausio 4 d. ataskaita, *ibid.*, b. 1196, l. 2.

⁶⁷ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko pavadootojo 1947 m. sausio 4 d. ataskaita, *ibid.*, l. 3.

⁶⁸ E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 15, 16; LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus viršininko 1948 m. birželio mėn. pažyma, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 1193, l. 77.

⁶⁹ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko pavadootojo 1948 m. liepos 8 d. ataskaitinis pažymėjimas, *ibid.*, b. 1197, l. 7.

⁷⁰ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1948 m. spalio mėn. ataskaitinis pažymėjimas, *ibid.*, l. 147, 148.

⁷¹ E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 17; LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. vasario 3 d. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1198, l. 5, 6.

⁷² E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 18; LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1198, l. 5, 6.

⁷³ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko pažyma, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1198, l. 145, 146.

⁷⁴ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. rugpjūčio 29 d. raštas, *ibid.*, b. 1199, l. 175, 176, 224.

⁷⁵ LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. spalio 31 d. ataskaitinė pažyma, *ibid.*, b. 1198, l. 220; LSSR MGB Kupiškio aps. skyriaus viršininko 1949 m. spalio 4 d. raštas, *ibid.*, b. 1199, l. 226.

⁷⁶ E. Jankauskienė, *op. cit.*, p. 18.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 19.

⁷⁸ *Ibid.*; LSSR MGB Kupiškio r. skyriaus viršininko 1950 m. rugpjūčio 22 d. ataskaitinė pažyma, LYA, f. K-19, ap. 1, b. 1089, l. 10, 11.

⁷⁹ J. Vilčinsko 1950 m. sausio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 19639/3, t. 1, l. 20, 20 a. p.

⁸⁰ J. Vilčinsko 1950 m. sausio 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 38 a. p., 39.

⁸¹ LSSR MGB Šiaulių sr. Kupiškio r. skyriaus viršininko 1952 m. gegužės 20 d. spec. pranešimas, *ibid.*, f. K-19, ap. 1, b. 1091, l. 44, 45.

⁸² O. Dapšytė-Kriukelienė, *op. cit.*, p. 437–534.

⁸³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 357.

Gauta 2018 08 27

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Ramona Staveckaitė-Notari

ARMED RESISTANCE OF PARTISANS IN 1944–1953 AND ITS SUPPRESSION IN SKAPIŠKIS RURAL DISTRICT

Summary

There were similarities and differences between armed resistance activities of partisans that took place in various regions of Lithuania in 1944–1953. Still, irrespective of several regional peculiarities, three main periods of the partisan warfare may be distinguished as characteristic of all Lithuania: 1944–1946 – a period of spontaneous fighting, 1946–1948 – a period of organized fighting and 1949–1953 – the end of partisan warfare. Therefore, if you look closely at armed resistance of partisans and tactics they used in the rural district of Skapiškis, you will see a reduced image of all armed activities against occupants across Lithuania.

Like everywhere in Lithuania, in Skapiškis rural district, first platoons featuring great numbers of partisans were formed spontaneously. The partisans here used to apply the tactics of attacking the towns. Therefore, on November the 7th 1944, the town of Skapiškis, the centre of the rural district itself, was assaulted. Like everywhere in Lithuania, in this rural district as well, the very first battles of the partisans brought huge losses – the forces of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) attacked numerous platoons of partisans and frequently destroyed them immediately. The young people from Skapiškis land boycotted mobilization to the Red Army. After the call for

legalization appeared, a lot of fighters left the forests and hid their relationship with the partisans. The partisans used to hinder the occupants' authorities from organizing the local elections.

During the second part of fighting, in 1946–1948, the issues of uniting the partisan units and transition to organized fighting became the focus of attention of partisan commanders. At that time, the county of Kupiškis was established and Skapiškis rural district became a part of this county. On May 1st 1947, *Algimantas* Military District was established, and all partisans of Kupiškis land became subordinate to *Šarūnas* Special Team of that Military District.

The last period of fighting stood out from those above by completing the formation of centralized structures of partisans as well as by their destruction. Refined combinations of agencies, activity of the agents, treacheries, destruction of headquarters and military structures and greatly reduced numbers of partisans were the main causes of defeat of both Skapiškis land partisans and those operating all over Lithuania. It has been estimated that during entire period of partisan warfare (1944–1953), in Skapiškis rural district, 40 partisans, their liaisons and supporters lost their lives.

Lietuviai SSRS MVD ypatingųjų lagerių kalinių tautinėje sudėtyje

Straipsnyje nagrinėjami pagrindiniai statistiniai duomenys apie SSRS MVD GULAG'o ypatingųjų lagerių kalinių lietuvių skaičių 1950–1954 m. Pateikiama kiekybinė lietuvių dinamika pagal metus ir lagerius. Atskleidžiamos kiekybinės kaitos tendencijos ir kryptys. Nurodomi lageriai, kuriuose lietuvių buvo daugiausia ir kuriuose – mažiausia, pateikiama didžiausio lietuvių skaičiaus lagerių gyvavimo laikotarpiu data.

ĮVADAS

Tiriant Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministerijos GULAG'o ypatinguosius lagerius jau pasiekta tam tikrų rezultatų. Yra išnagrinėti tokie šios problematikos aspektai kaip lagerių ir jų padalinių organizacija, struktūra ir dislokacija; kalinių skaičius, sudėtis ir judėjimas; kalinių darbinis išnaudojimas, apsauga ir laikymo režimas; kalinių gyvenimo ir buities sąlygos, maitinimas, medicininė ir sanitarinė priežiūra ir mirtingumas; lagerio personalas¹.

Kalinių skaičiaus, sudėties ir judėjimo tyrimai leidžia atsekti lagerio kontingento papildymo chronologiją, kalinių skaičiaus dinamiką, kalinių sudėtį pagal lytį, amžių ir tautybę, pagrindo nuteisti pobūdį ir teistumo terminus.

Svarbus yra ir lagerių kalinių tautinės sudėties klausimas, nes leidžia nustatyti konkrečios tautybės atstovų procentą bendrame kalinių skaičiuje. Tyrimai rodo, kad nemažą procentą ypatinguosiuose lageriuose sudarė lietuviai. Netiesiogiai šis klausimas atsispindi Karagandos ir Žezkazgano (Kazachijos Respublika) aukštųjų mokyklų tyrėjų darbuose, kuriuose plačiai pateikiami įvairūs statistiniai duomenys.

LIETUVIAI TARP KITŲ TAUTYBIŲ YPATINGŪJŲ LAGERIŲ KALINIŲ

Remiantis atliktais tyrimais, galima atsekti lietuvių skaičiaus SSRS MVD GULAG'o ypatingųjų lagerių tautinėje sudėtyje dinamiką 1950–1954 m. Nors statistiniai duomenys apie lietuvių skaičių ypatinguosiuose lageriuose pagal metus ir mėnesius nėra išsamūs, jų visuma gana reprezentatyvi. Tai suteikia galimybę remiantis jų analize formuluoti tam tikras išvadas apie lietuvių skaičiaus kaitos tendencijas ir kryptis tiek konkrečiame lageryje, tiek ir visuose juose nagrinėjamu laikotarpiu.

1948–1956 m. Sovietų Sąjungoje (Kazachijos SSR ir Rusijos SFSR) buvo dislokuoti šie GULAG'o ypatingieji lageriai: 1-asis

Mineralnyj (1948 02 28–1957 03 06), 2-asis Gornyj (1948 02 08–1954 06 25), 3-iasis Dubravnij (1948 02 28–1954; reorganizuotas į pataisos darbų lagerį, toliau – PDL), 4-asis Stepnoj (1948 02 28–1956 04 24), 5-asis Beregovoj (1948 02 28–1954 05 26), 6-asis Rečnoj (1948 08 27–1954 08 27), 7-asis Ozerņnyj (1948 12 07–1954; reorganizuotas į PDL), 8-asis Pesčanyj (1949 09 05–1955 08 24), 9-asis Lugovoj (1949 10 10–1951 09 01), 11-asis Dalnij (1952 04 24–1954 04 24), 12-asis Vodorazdelnij (1952 10 25–1953 04 29). Keturi paskiausiai paminėti ypatingieji lageriai gyvavo vos 1–3 metus, kiti – 6–8 metus. Ypatingieji lageriai buvo arba uždaromi, arba reorganizuojami į PDL. Iš 12 ypatingųjų lagerių 4 buvo dislokuoti Kazachijos SSR: Pesčanyj, Stepnoj ir Lugovoj – Karagandos srityje, Dalnij – Pavlodaro srities Ekibastuze, kiti 8 (Mordovijos, Kemerovo,

Intos, Komijos, Taišeto, Norilsko, Vorkutos, Magadano) – Rusijos Federacijoje².

Tautinės sudėties požiūriu šių lagerių kontingentui būdinga tai, kad juose kalėjo iš esmės visų SSRS tautybių atstovai. Tarp trijų gausiausiai atstovaujamausių lagerių kalinių buvo lietuviai. Taip įvyko dėl to, kad didžiąją dalį lietuvių kontingento sudarė represuoti antisovietinio pasipriešinimo, prasidėjusio Lietuvoje pokaryje, dalyviai, jų rėmėjai ir kt.

Rusijos Federacijos valstybinio archyvo (toliau – RFVA) medžiaga leidžia bendrais bruožais atskleisti lietuvių skaičiaus dinamiką SSRS MVD GULAG'o ypatinguosiuose lageriuose, dislokuotuose Kazachijos SSR ir Rusijos SFSR.

Toliau lentelėse pagal metus ir lagerius pateikiama kalinių lietuvių skaičiaus ypatinguosiuose lageriuose dinamika.

1 lentelė. Stepnoj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1950–1952 m.³

Data	1950 03 27	1951 01 01	1951 04 01	1951 07 01	1951 10 01	1952 01 01
Tautybė						
Rusai	5 406	3 237	3 835	3 746	3 799	3 816
Ukrainiečiai	15 427	7 845	9 469	9 360	10 084	10 089
Baltarusiai	1 554	701	988	1 036	1 028	1 024
Azerbaidžaniečiai	140	130	132	132	128	128
Gruzinai	145	104	116	136	112	110
Armėnai	128	155	168	178	176	176
Turkmėnai	56	52	59	61	63	63
Uzbekai	169	160	166	168	173	174
Tadžikai	89	53	60	60	62	62
Kazachai	289	300	309	298	305	299
Kirgizai	42	32	39	44	44	45
Suomiai ir karelai	23	22	23	23	22	22
Moldavai	155	111	130	137	144	149
Lietuviai, %	1 364 4,98	2 078 12,16	2 228 11,05	2 404 11,72	2 444 11,50	2 456 11,53
Latviai	875	825	944	1 064	1 068	1 070
Estai	472	518	681	752	761	763
Totoriai	120	127	132	130	130	128
Baškirai	4	6	8	8	8	8
Čiuvašai	10	–	–	–	–	–

Latviai	1 057	1 055	1 059	1 056	1 047	1 040	1 034	1 031	1 074
Lietuviai,	2 654	2 654	2 649	2 647	2 639	2 640	2 637	2 696	2 690
%	13,56	13,60	13,57	13,62	13,70	13,76	13,84	14,16	13,74
Estai	869	871	870	868	856	852	849	845	873
Žydai	189	183	185	185	179	178	176	178	174
Udmurtai	18	18	18	17	17	17	17	17	20
Čečėnai	–	–	–	–	–	–	–	–	124
Ingušai	–	–	–	–	–	–	–	–	56
Kiti	470	467	468	460	449	449	441	438	–
Iš viso	19 568	19 502	19 507	19 429	19 249	19 184	19 044	19 036	19 575

Per metus, nuo 1952 m. sausio mėn. iki 1953 m. sausio mėn., lietuvių Stepnoj lageryje sumažėjo nuo 2 656 iki 2 654, arba 2 žmonėmis (0,075 proc.), tačiau bendrame kalinių skaičiuje lietuvių procentas išaugo 2,03 proc., nuo 11,53 proc. iki 13,56 proc. Nuo 1953 m. vasario iki birželio bendras lietuvių skaičius lageryje mažėjo nedaug. Mažėjimo dinamika atskirais 1953 m. mėnesiais tokia: kovą – 5, balandį – 2, gegužę – 8, liepą – 2 žmonės. Mažiausiai lietuvių sumažėjo balandį ir liepą (po 2 žmones), labiausiai – gegužę (8 žmonės). Nustatyti, kiek iš 17-os žmonių per 6 mėnesius (nuo vasario iki liepos) išvyko

į kitus GULAG'o lagerius, mirė nuo ligų, traumų ar smurtine mirtimi, neįmanoma. 1953 m. rugpjūčio mėn. lietuvių, palyginti su liepos mėn., padaugėjo 59 žmonėmis. Po 10 mėnesių – 1954 m. birželį – lietuvių skaičius išaugo iki 2 696 ir 42 žmonėmis viršijo 1953 m. sausio mėn. skaičių. Tačiau bendrame lagerio kalinių skaičiuje lietuvių procentas buvo nedaug didesnis nei 1953 m. sausį, jis išliko beveik toks pat, išskyrus šiokių tokių padidėjimą 1953 m. rugpjūčio mėn. Nagrinėjamu laikotarpiu Stepnoj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė antrą vietą tarp kitų tautybių kalinių.

3 lentelė. *Pesčanyj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1951–1952 m.*⁵

Data \ Tautybė	1951 01 01	1951 04 01	1951 07 01	1951 10 01	1952 01 01
Rusai	3 991	6 676	6 626	5 974	7 651
Ukrainiečiai	9 734	15 105	15 402	14 227	17 844
Baltarusiai	959	1 622	1 626	1 463	1 903
Azerbaidžaniečiai	105	119	119	112	155
Gruzinai	149	180	180	176	236
Armėnai	–	252	249	243	355
Turkmėnai	25	31	27	29	81
Uzbekai	28	139	137	123	194
Tadžikai	29	32	32	27	51
Kazachai	192	226	224	196	346
Kirgizai	–	13	13	1	22
Suomiai ir kareliai	48	49	48	48	69
Moldavai	115	148	146	124	325
Lietuviai,	1 849	2 453	2 451	2 181	2 914
%	9,23	8,21	8,15	7,95	8,08

Latviai	998	1 332	1 318	1 225	1 739
Estai	669	774	767	762	1 317
Totoriai	107	125	123	113	178
Baškirai	14	16	16	16	20
Žydai	168	220	220	221	326
Kiti	843	351	318	149	328
Iš viso	20 023	29 863	30 042	27 410	36 054

Iš 3 lentelės matyti, kad Peščanyj lageryje lietuvių skaičius nuo 1 849 žmonių 1951 m. sausio mėn. išaugo iki 2 453 žmonių tų pačių metų balandį. Lietuvių padaugėjo 604 žmonėmis, arba 32,66 proc., ir bendrame kalinių, kurių per šį laikotarpį tame lageryje padaugėjo 9 840 žmonių, skaičiuje tai sudarė 8,21 proc. Nors lietuvių skaičius balandį padidėjo, jų procentas, palyginti su sausio mėn., sumažėjo 1,02 proc. Spalio mėn., palyginti su liepa, lageryje buvo 270 lietuvių mažiau, bendrame kalinių skaičiuje jie sudarė 7,95 proc. 1952 m. sausį lietuvių gerokai padaugėjo –

net 2 914 žmonių. Palyginti su 1951 m. spalio, lietuvių skaičius išaugo 733 žmonėmis, o metinis skirtumas – 1 065 žmonės. Nors lietuvių skaičius didėjo, jų procentas bendrame Peščanyj lagerio kalinių skaičiuje, kuris, palyginti su 1951 m. spalio, padidėjo 8 644 žmonėmis, kaip ir anksčiau, buvo apie 8 proc. Lietuviai sudarė 8,47 proc. bendro per tris mėnesius atvykusių į lagerį kalinių skaičiaus. Nagrinėjamu laikotarpiu Peščanyj lageryje lietuviams pagal skaičių teko trečia vieta tarp kitų tautybių kalinių.

4 lentelė. Peščanyj lagerio kalinių tautinė sudėtis (nurodyto 1953 m. mėnesio pirmąją dieną)⁶

Tautybė \ Mėnuo	Sausis	Balandis	Birželis	Liepa
Rusai	5 475	5 206	4 564	4 667
Ukrainiečiai	12 710	12 909	11 428	11 488
Baltarusiai	1 333	1 314	1 240	1 246
Gruzinai	170	163	132	131
Armėnai	250	231	180	180
Azerbaidžaniečiai	124	121	97	87
Kazachai	203	273	224	211
Turkmėnai	112	98	77	77
Uzbekai	146	157	127	126
Tadžikai	41	41	33	30
Kirgizai	25	28	23	22
Totoriai	210	202	174	174
Baškirai	17	16	12	12
Čiuvašai	–	–	2	–
Moldavai	358	350	335	335
Suomiai ir karelai	55	51	45	45
Latviai	1 584	1 581	1 474	1 474
Lietuviai,	2 521	2 507	2 387	2 367
%	9,13	9,15	9,66	9,52

Estai	1 390	1 347	1 273	1 273
Žydai	305	288	274	275
Udmurtai	–	–	1	–
Kiti	556	501	576	625
Iš viso	27 585	27 385	24 704	24 845

4 lentelė rodo, kad 1953 m. sausio mėn., palyginti su 1952 m. sausio mėn., Pesčanyj lageryje buvo 393 lietuviais mažiau. Tai įvyko dėl to, kad 8 469 žmonėmis sumažėjo bendras šio lagerio kontingentas – didžioji dalis šių kalinių buvo perkelta į kitus lagerius. Balandį lietuvių, palyginti su sausiu, sumažėjo 14 žmonių, o birželį, palyginti su balandžiu, – 120 žmonių, liepos mėn. buvo dar 20 lietuvių mažiau.

Nustatyti, dėl ko sumažėjo lietuvių – ar kad jie buvo perkelti į kitus lagerius, ar kad mirė nuo ligos, traumos arba buvo

nužudyti, – neįmanoma. Nors tiek lietuvių, tiek bendras viso lagerio kalinių skaičius smarkiai svyravo, lietuviai išlaikė savo poziciją – vidutiniškai 9,5 proc. bendro kalinių skaičiaus. Taigi Pesčanyj lageryje, palyginti su Stepnoj lageriu, matyti neigiama lietuvių procento dinamika – nuo 14 proc. iki 9 proc., o bendras lietuvių skaičius (išskyrus 1952 m. sausio mėn.) čia buvo mažesnis nei Stepnoj lageryje. Nagrinėjamu laikotarpiu Pesčanyj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

5 lentelė. *Lugovoj lagerio kalinių tautinė sudėtis (nurodyto 1953 m. mėnesio pirmąją dieną)⁷*

Mėnuo \ Tautybė	Sausis	Balandis	Liepa	Spalis
Rusai	2 374	2 907	2 919	2 706
Ukrainiečiai	3 410	4 355	4 607	4 509
Baltarusiai	333	457	456	440
Azerbaidžaniečiai	49	55	47	40
Gruzinai	55	64	63	60
Armėnai	99	118	119	112
Turkmėnai	39	54	53	49
Uzbekai	66	72	72	71
Tadžikai	23	25	25	24
Kazachai	161	185	184	168
Kirgizai	19	21	20	18
Suomiai ir kareliai	15	21	21	20
Moldavai	177	231	230	222
Lietuviai,	729	836	845	826
%	7,99	7,42	7,40	7,82
Latviai	573	627	635	624
Estai	509	588	596	588
Totoriai	78	106	105	100
Baškirai	3	3	3	3
Žydai	109	130	125	116
Kiti	299	398	293	266
Iš viso	9 120	11 253	11 418	10 562

5 lentelės duomenys rodo nuo 1951 m. sausio iki liepos (iki tol į Lugovoj lagerį iš visų ypatingųjų lagerių buvo suvežti invalidai; 1951 m. kovo mėn. jų čia buvo 7 247⁸) šiame lageryje didėjantį lietuvių skaičių ir nedidelį procentinį jų pokytį bendroje lagerio kontingento sudėtyje. Nuo sausio iki balandžio lietuvių lageryje padaugėjo 107 žmonėmis, o bendrame lagerio kalinių skaičiuje jų sumažėjo 0,57 proc. Liepą lietuvių, palyginti su sausiu, buvo 116 daugiau,

o tarp visų lagerio kalinių jų buvo 7,40 proc. Spalio mėn. lietuvių, palyginti su liepa, sumažėjo 19 žmonių, atitinkamai jų buvo mažiau ir bendrame lagerio kontingente. Bet lietuvių procentas, palyginti su liepa, išaugo 0,42 proc. ir buvo 7,82 proc., nors ir nepasiekė aukščiausios nagrinėjamo laikotarpio ribos – 7,99 proc. (sausio mėn.). Nagrinėjamu laikotarpiu Lugovoj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

6 lentelė. *Dalnij lagerio kalinių tautinė sudėtis (nurodyto 1953 m. mėnesio pirmąją dieną)⁹*

Tautybė \ Mėnuo	Sausis	Vasaris	Balandis	Birželis	Liepa
Rusai	507	498	485	474	467
Ukrainiečiai	1 022	1 015	1 005	994	984
Baltarusiai	104	104	103	102	99
Gruzinai	18	18	18	18	17
Armėnai	24	24	23	23	21
Azerbaidžaniečiai	25	23	21	21	20
Kazachai	53	53	52	52	52
Turkmėnai	7	7	7	7	7
Uzbekai	41	41	40	37	37
Tadžikai	16	16	15	14	14
Kirgizai	3	3	3	3	3
Totoriai	28	28	27	27	27
Baškirai	1	1	1	1	1
Čiuvašai	2	2	2	2	1
Moldavai	29	29	29	29	28
Suomiai ir karelai	5	5	5	5	5
Latviai	204	204	204	203	201
Lietuviai,	179	179	177	174	174
%	7,16	7,22	7,24	7,23	7,32
Estai	136	135	132	131	129
Žydai	23	23	23	23	21
Mordviai	15	15	15	14	14
Čečėnai	12	12	12	11	11
Kabardinai	12	12	12	12	12
Kiti	32	31	31	29	29
Iš viso	2 498	2 478	2 442	2 406	2 374

1953 m. sausio–liepos mėn. Dalnij lageryje vidutiniškai buvo 175 lietuviai. Nors liepą, palyginti su sausiu, lietuvių buvo 5 mažiau, jų procentas bendrame šio lagerio kalinių skaičiuje padidėjo 0,16 proc. Lietuviai sudarė vidutiniškai 7,23 proc. viso lagerio kalinių skaičiaus, o kiekybiniu požiūriu buvo ketvirti tarp kitų tautybių kalinių. Jeigu keltume klausimą, kodėl nagrinėjamu laikotarpiu lietuvių sumažėjo, labai tikėtina, kad tai lėmė mirtys nuo ligų, traumų arba patirto smurto.

Galima apibendrinti, kad iš visų keturių Kazachstano teritorijoje dislokuotų ypatingųjų lagerių daugiausia lietuvių kalėjo Stepnoj lageryje, po jo ėjo Pesčanyj, Lugovoj ir Dalnij lageriai. Pagal lietuvių procentą pirmavo Pesčanyj lageris.

7 lentelė. *Mineralnyj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1949 01 01, 1952 01 01 ir 1952 12 01*¹⁰

Data	1949 01 01	1952 01 01	1952 12 01
Tautybė			
Rusai	2 314	8 821	6 125
Ukrainiečiai	3 987	11 622	10 060
Baltarusiai	562	1 490	1 236
Azerbaidžaniečiai	–	49	7
Gruzinai	151	276	209
Armėnai	77	237	190
Turkmėnai	5	34	27
Uzbekai	23	91	62
Tadžikai	14	30	17
Kazachai	26	85	54
Kirgizai	2	17	10
Suomiai ir karelai	40	126	87
Moldavai	93	296	265
Lietuviai,	1 407	3 600	3 778
%	13,88	11,65	14,48
Latviai	525	1 741	1 690
Estai	480	1 326	1 673
Totoriai	64	189	111
Baškirai	2	11	7
Čiuvašai	–	–	4
Žydai	106	388	391
Kiti	254	461	82
Iš viso	10 132	30 890	26 085

Mineralnyj lageryje nuo 1949 m. sausio mėn. iki 1952 m. sausio mėn. įvyko staigus lietuvių skaičiaus šuolis – jų padaugėjo 2 371 žmogumi, arba 2,68 karto. Tačiau, tuo laikotarpiu šiame lageryje tris kartus padidėjus bendram kalinių skaičiui, lietuvių dalis jame sumažėjo 1,83 proc. 1952 m. pabaigoje bendras lagerio kalinių skaičius 4 805 žmonėmis sumažėjo, o lietuvių kalinių – 178 žmonėmis padidėjo. Todėl lietuvių procentas iki to laiko išaugo 2,83 proc. ir jie sudarė 14,48 proc. visų kalinių.

Lietuvių skaičius nuo 1949 m. sausio mėn. iki 1952 m. sausio mėn. Mineralnyj lageryje padidėjo dėl to, kad daugiau jų buvo atkelta iš kitų lagerių ir kalėjimų, kur jie pateko vidaus reikalų ir saugumo organams Lietuvoje vykdant antisovietinio pasipriešinimo kovotojų represijas. Nagrinėjamu laikotarpiu Mineralnyj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

8 lentelė. *Gornyj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1949 01 01, 1952 01 01 ir 1952 12 01*¹¹

Data	1949 01 01	1952 01 01	1952 12 01
Tautybė			
Rusai	2 314	2 973	3 121
Ukrainiečiai	2 497	6 740	10 083
Baltarusiai	90	425	583
Azerbaidžaniečiai	–	20	27
Gruzinai	3	47	64
Armėnai	4	59	66
Turkmėnai	–	50	33
Uzbekai	4	73	82
Tadžikai	1	32	36
Kazachai	1	80	87
Kirgizai	–	27	18
Suomiai ir karelai	4	62	61
Moldavai	9	45	121
Lietuviai,	109	963	1 367
%	2,01	7,00	7,57
Latviai	111	1 139	1 150

Estai	224	605	993
Totoriai	9	100	85
Baškirai	–	8	10
Udmurtai	–	3	–
Čiuvašai	–	–	3
Žydai	4	101	125
Kiti	18	302	51
Iš viso	5 402	13 754	18 056

Kaip matyti iš 8 lentelės, Gornyj lageryje 1949 m. sausio–1952 m. sausio mėn. įvyko staigus lietuvių skaičiaus šuolis – jų padaugėjo 854 žmonėmis, arba 8,83 karto. Bendrame lagerio kalinių skaičiuje (jis išaugo 2,5 karto) lietuvių padaugėjo 3,5 karto ir jie tada sudarė 7,0 proc. visų kalinių. Matome, kad 1952 m. pabaigoje, palyginti su 1952 m. pradžia, lietuvių taip pat akivaizdžiai padaugėjo – 404 žmonėmis. 0,57 proc. išaugo ir lietuvių dalis bendrame kalinių skaičiuje (jis padidėjo daugiau nei trečdaliu). Iš viso nagrinėjamu laikotarpiu lietuvių skaičius padidėjo 12,54 karto, o jų procentas bendrame kalinių skaičiuje – 3,76 karto. Lietuvių skaičius Gornyj lageryje nuo 1949 m. sausio mėn. iki 1952 m. sausio mėn. didėjo dėl to, kad vykdamas represijas jie čia buvo siunčiami iš kitų lagerių ir kalėjimų. Gornyj lageryje, kaip ir Mineralnyj lageryje, nagrinėjamu laikotarpiu didėjo tiek lietuvių skaičius, tiek ir jų procentas bendrame kalinių skaičiuje. Tuo laikotarpiu Gornyj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

9 lentelė. *Dubravnyj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1949 01 01, 1952 01 01 ir 1952 12 01*¹²

Data \ Tautybė	1949 01 01	1952 01 01	1952 12 01
Rusai	6 147	4 997	3 812
Ukrainiečiai	9 122	9 429	8 889
Baltarusiai	1 121	1 373	1 031
Azerbaidžaniečiai	–	56	56

Gruzinai	168	80	69
Armėnai	233	169	104
Turkmėnai	45	35	27
Uzbekai	168	87	69
Tadžikai	25	11	13
Kazachai	65	44	27
Kirgizai	5	3	1
Tiurkai	5	–	–
Suomiai ir karelai	62	74	47
Moldavai	145	207	143
Lietuviai, %	1 234, 5,76	1 377, 6,52	1 552, 8,25
Latviai	1 395	1 365	1 112
Estai	793	1 241	1 200
Totoriai	189	241	155
Baškirai	12	11	9
Udmurtai	–	7	–
Čiuvašai	–	–	25
Žydai	244	283	306
Buriatai	–	–	4
Čečėnai	–	–	3
Kiti	230	365	148
Iš viso	21 408	21 090	18 802

1949 m. sausio–1952 m. gruodžio mėn. Dubravnyj lageryje lietuvių padaugėjo 318 žmonių, o bendrame kalinių skaičiuje – 2,49 proc. Taigi lietuvių skaičius nagrinėjamu laikotarpiu didėjo, kaip ir jų procentas bendrame kalinių skaičiuje. Tai vyko dėl lietuvių perkėlimo iš kitų lagerių ir kalėjimų. Nagrinėjamu laikotarpiu Dubravnyj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

10 lentelė. *Beregovoj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1949 01 01, 1952 01 01 ir 1952 12 01*¹³

Data \ Tautybė	1949 01 01	1952 01 01	1952 12 01
Rusai	3 163	4 731	3 651
Ukrainiečiai	4 772	11 617	12 712
Baltarusiai	370	969	981
Azerbaidžaniečiai	–	123	69

Gruzinai	48	114	99
Armėnai	73	135	87
Turkmėnai	42	62	41
Uzbekai	84	129	89
Tadžikai	46	45	30
Kazachai	103	200	169
Kirgizai	11	40	21
Suomiai ir karelai	10	40	42
Moldavai	66	155	183
Lietuviai,	620	2 043	2 189
%	5,93	8,81	9,63
Latviai	162	1 203	1 037
Estai	405	878	786
Totoriai	161	167	103
Baškirai	13	27	12
Udmurtai	–	15	–
Čiuvašai	–	–	21
Žydai	61	149	99
Kiti	233	330	288
Iš viso	10 443	23 172	22 709

Per trejus metus, 1949 m. sausio–1952 m. sausio mėn., Beregovoj lageryje lietuvių padaugėjo 1 423 žmonėmis, arba 3,29 karto. Lietuvių procentas bendrame šio lagerio kalinių skaičiuje išaugo 2,88 proc. ir sudarė 8,81 proc. Per dvejus pastaruosius metus lietuvių skaičius Beregovoj lageryje išaugo 146 žmonėmis, o jų procentas – 0,82 proc. ir sudarė 9,63 proc. Lietuvių skaičiaus augimo tempas šiame lageryje viršijo jų augimo tempą Stepnoj ir Pesčanyj lageriuose, bet buvo mažesnis už augimo tempą Gornyj lageryje. Beregovoj lageryje, kaip ir Gornyj bei Dubravnyj lageriuose, nagrinėjamu laikotarpiu didėjo tiek lietuvių skaičius, tiek jų procentas bendrame kalinių skaičiuje. Iš viso nagrinėjamu laikotarpiu lietuvių skaičius Beregovoj lageryje išaugo 3,53 karto, o jų procentas – 1,62 karto. Tuo laikotarpiu šiame lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

11 lentelė. Rečnoj lagerio kalinių tautinė sudėtis 1951 01 01 ir 1952 12 01¹⁴

Tautybė \ Data	1951 01 01	1952 12 01
Rusai	2 835	5 648
Ukrainiečiai	5 744	14 336
Baltarusiai	583	1 503
Azerbaidžaniečiai	45	68
Gruzinai	76	90
Armėnai	107	151
Turkmėnai	8	17
Uzbekai	28	57
Tadžikai	13	12
Kazachai	30	48
Kirgizai	6	10
Suomiai ir karelai	29	60
Moldavai	87	288
Lietuviai,	2 196	4 348
%	15,89	13,84
Latviai	835	1 968
Estai	808	2 038
Totoriai	66	119
Baškirai	4	11
Udmurtai	–	16
Čiuvašai	–	30
Osetinai	–	37
Žydai	138	288
Čečėnai	–	9
Kiti	178	248
Iš viso	13 816	31 400

Per dvejus metus Rečnoj lageryje lietuvių padaugėjo 2 152 žmonėmis, arba 1,97 karto. Tačiau dėl bendro kalinių skaičiaus šiame lageryje padidėjimo 2,27 karto lietuvių procentas čia sumažėjo 2,05 proc. Lietuvių skaičiaus augimo tempas Rečnoj lageryje buvo mažesnis nei Beregovoj lageryje, bet didesnis nei Dubravnyj lageryje. Nagrinėjamu laikotarpiu Rečnoj lageryje lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

12 lentelė. *Ozernyj ir Kamyševyj lagerių kalinių tautinė sudėtis 1952 12 01*¹⁵

Lageris \ Tautybė	Ozernyj	Kamyševyj
Rusai	6 630	2 186
Ukrainiečiai	9 887	3 757
Baltarusiai	967	310
Azerbaidžaniečiai	44	20
Gruzinai	92	29
Armėnai	124	59
Turkmėnai	31	7
Uzbekai	73	28
Tadžikai	25	17
Kazachai	145	96
Kirgizai	34	13
Suomiai ir karelai	37	15
Moldavai	267	35
Lietuviai,	1 696	741
%	6,77	9,32
Latviai	2 353	234
Estai	1 191	110
Totoriai	130	68
Baškirai	13	9
Čiuvašai	24	12
Osetinai	–	4
Žydai	493	20

Čečėnai, ingušai	–	13
Kabardinai	–	5
Kiti	768	162
Iš viso	25 024	7 950

Lyginant lietuvių, 1952 m. gruodžio mėn. kalėjusių Ozernyj ir Kamyševyj lageriuose, skaičių, reikia atkreipti dėmesį, kad pirmajame lageryje jų buvo 2,28 karto daugiau nei antrajame, nors bendrame kalinių skaičiuje lietuvių procentas Kamyševyj lageryje buvo 2,55 proc. didesnis. Nagrinėjamu laikotarpiu Ozernyj ir Kamyševyj lageriuose lietuviai pagal skaičių užėmė trečią vietą tarp kitų tautybių kalinių.

Apibendrinant galima pasakyti, kad iš septynių ypatingųjų lagerių, dislokuotų Rusijos teritorijoje, pagal lietuvių skaičių ir dalį bendrame kalinių skaičiuje pirmavo Mineralnųj, Rečnoj ir Beregovoj lageriai, toliau ėjo Ozernyj, Dubravnyj ir Gornųj, pabaigoje – Kamyševyj lageris. Bendrame kalinių skaičiuje lietuviai užėmė antrą vietą Stepnoj lageryje, ketvirtą – Dalnij, o visuose kituose lageriuose – trečią vietą.

13 lentelė. *Lietuvių skaičiaus SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose ir procento bendrame jų lagerių kalinių skaičiuje suvestiniai duomenys*

Lageris \ Data	1949 01 01	1950 03 27	1951 01 01	1952 01 01	1952 12 01	1953 01 01	1954 01 06
Stepnoj,		1 364	2 078	2 456	2 500	2 654	2 690
%		4,98	12,16	11,53		13,56	13,74
Pesčanyj,			1 849	2 914	2 700	2 521	
%			9,23	8,08		9,13	
Lugovoj,			729		700		
%			7,99				
Dalnij,					170	179	
%						7,16	
Mineralnųj,	1 407			3 600	3 778	3 700	
%	13,8			11,65	14,48		
Gornųj,	109			963	1 367	1 300	
%	2,01			7,00	7,57		
Dubravnyj,	1 234			1 377	1 552	1 500	
%	5,76			6,52	8,25		

Beregovoj, %	620 5,93			2 043 8,81	2 189 9,63	2 100	
Rečnoj, %			2 196 15,89		4 348 13,84	4 000	
Ozernyj, %					1 696 6,77	1 600	
Kamyševyj, %					741 9,32	700	
Iš viso	3 370	1 364	6 852	13 353	15 671	5 354	2 690

Iš 13 lentelėje pateiktų duomenų matyti, kad daugiausia lietuvių – 15 671 žmogus – SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose kalėjo 1952 m. gruodžio mėn. Pagal kalėjusių lietuvių skaičių išsiskiria Rečnoj ir Mineralnyj lageriai (4 348 ir 3 778 žmonės), po jų eina Peščanyj, Stepnoj ir Beregovoj lageriai (2 914, 2 690 ir 2 189 žmonės). Kalinių lietuvių skaičius lageriuose svyruoja nuo 2,01 proc. (Gornyj lageris 1949 m. sausio mėn.) iki 14,48 proc. (Mineralnyj lageris 1952 m. gruodžio mėn.) bendro kalinių kontingento. Lietuvių skaičius stabiliai didėjo Stepnoj ir Peščanyj lageriuose, o Gornyj, Dubravnyj ir Beregovoj lageriuose stabiliai didėjo lietuvių procentas bendrame kalinių skaičiuje.

Padarius prielaidą, kad lietuvių skaičius Stepnoj, Peščanyj ir Dalnij lageriuose 1952 m. gruodžio mėn. nedaug skyrėsi nuo jų skaičiaus 1952 m. sausį ir 1953 m. sausį, o vidutinis lietuvių skaičius Lugovoj lageryje 1952 m. buvo 700 žmonių, galima manyti, kad lietuvių skaičius minėtuose lageriuose buvo atitinkamai 2 500, 2 700, 700 ir 170 žmonių (šie skaičiai 13 lentelėje pateikti įprastu šriftu, kitaip nei realūs, kurie pažymėti ryškiau). Tokiu atveju bendras lietuvių skaičius ypatinguosiuose lageriuose

1952 m. pabaigoje galėjo būti daugiau nei 21 000 žmonių. Analogišką skaičiavimą galima pritaikyti ir nustatant apytikslį kituose lageriuose 1953 m. sausio mėn. kalėjusių lietuvių skaičių, bet šiuo atveju jis būtų mažesnis – apie 20 000 žmonių. Tuo remiantis, galima sakyti, kad maksimalų lietuvių, kalėjusių ypatinguosiuose lageriuose, skaičių geriausiai reprezentuoja 1952 m. gruodis.

IŠVADOS

SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose kalėjusių lietuvių skaičiaus analizė pagal metus ir lagerius suteikia galimybę atsekti kiekybinę dinamiką, taip pat nustatyti lagerius, kuriuose kalinių lietuvių buvo daugiausia arba mažiausia. Šiame straipsnyje pateikti statistiniai duomenys, nors ir nėra išsamūs (trūksta kai kurių skaičių pagal atskiras datas ir lagerius), liudija lietuvių tragiškų likimų mastą nagrinėjamu laikotarpiu. Šie duomenys, panaudoti kartu su lietuvių buvimo ypatinguosiuose lageriuose istorijos kitų aspektų tyrimo rezultatais, atskleidžia reikšmingas lietuvių tautos tragedijos 1948–1956 m. detales.

Nuorodos

¹ Н. А. Морозов, *Особые лагеря МВД СССР в Коми АССР (1948–1954)*, Сыктывкар, 1998; Т. Алланиязов, О. Наймушина, «...Неповиновение надо пресечь». *К истории восстания заклю-*

ченных в 3-м отделении Степного лагеря МВД СССР (16 мая–26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения, Алматы: Фонд «XXI век», 2004; А. И. Широков, «Берлаг: Формирование и деятельность Особого лагеря МВД на Кольме», 2009 г., <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/326/>

image/326-091.pdf; Т. К. Алланиязов, *Карлаг: Кенгирское восстание*, Караганда: Изд-во университета «Болашак», 2010; И. В. Грибанова, «Труд в особых лагерях ГУЛАГа: Берлаг, 1948–1954 гг.», *Экономическая история. Ежегодник. 2010*, отв. ред. Л. И. Бородкин, Ю. А. Петров, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010; Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов, *Очерки истории Степного лагеря МВД СССР (1948–1956 гг.)*, Карагандинский университет «Болашак», 2011; Н. О. Дулатбеков, Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов, Б. А. Жунусова, И. Ю. Фалежинская, *Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний*, Алматы, 2014; Н. О. Дулатбеков, Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов, Б. А. Жунусова, *Особлаги: Минеральный. Горный. Дубравный. Береговой*, Алматы, 2015.

² Н. О. Дулатбеков, Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов, Б. А. Жунусова, И. Ю. Фалежинская, *Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний*, с. 14–22.

³ RFVA, f. 9414, ap. 1, b. 1356, l. 25, 32, 63, 68, 91, 96, 123, 128, 155, 160; b. 1870, l. 228.

⁴ Ibid., b. 1385, l. 5, 57, 93, 132, 165, 189, 218, 251; ГУЛАГ: *Главное управление лагерей. 1918–1960*, Москва: МФД, 2000, с. 628–629.

⁵ RFVA, f. 9414, ap. 1, b. 1356, l. 25, 32, 63, 68, 91, 96, 123, 128, 155, 160.

⁶ Ibid., b. 1385, l. 9, 223.

⁷ Ibid., b. 1356, l. 25, 32, 63, 68, 73, 127, 132.

⁸ Ibid., b. 490, l. 68–69.

⁹ Ibid., b. 1385, l. 11, 63, 99, 139, 195, 226.

¹⁰ Ibid., b. 1356, l. 11, 25, 32, 39; b. 1385, l. 1; b. 1845, l. 21, 21 a. p.

¹¹ Ibid., b. 1356, l. 11, 25, 32, 39; b. 1385, l. 2; b. 1845, l. 21, 21 a. p.

¹² Ibid., b. 1845, l. 21, 21 a. p.; b. 1356, l. 11, 25, 32, 39; b. 1385, l. 4.

¹³ Ibid., b. 1845, l. 21, 21 a. p.; b. 1356, l. 11, 25, 32; b. 1385, l. 6.

¹⁴ Ibid., b. 1356, l. 25, 32, 39; b. 1385, l. 7.

¹⁵ Ibid., b. 1385, l. 8, 10.

Gauta 2018 09 12

O. Baikonurovo universitetas,
Žezkazganas, Kazachijos Respublika,
klio56@mail.ru

Turganbek Allanijazov

LITHUANIANS AMONG PRISONERS OF OTHER ETHNIC GROUPS IN SPECIAL-PURPOSE CAMPS OF USSR MGB

Summary

Turganbek Allanijazov (the Republic of Kazakhstan, O. A. Baikonurov Zhezkazgan University), the author of this article, explores main statistical data related to the number of Lithuanians in special purpose camps of The Chief Administration of Corrective Labour Camps (GULAG) under the Ministry of State Security (MGB) of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), located in the territories of the Kazakh Soviet Socialist Republic

and Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), in 1950–1954. Quantitative dynamics of Lithuanians is presented by years and camps. Tendencies and trends of quantitative change are shown. Camps with the greatest number of Lithuanians are specified, as well as those with the least number. The date within the lifetime period of camps known for the greatest number of Lithuanians as prisoners is indicated.

Lietuvių ir lenkų emigrantų politinių ryšių ženklai 1940–1990 m.

1940 m. Sovietų Sąjungai aneksavus Lietuvą, lietuvių politinė išeivija Vakaruose išitraukė į Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Vienu iš jį stiprinančių veiksnių lietuviai laikė ryšių su emigrantais iš Rytų ir Vidurio Europos šalių, patekusių į sovietų įtaką, palaikymą. Tai turėjo padėti telkti šios Europos dalies tautų pajėgas, turinčias panašų tikslą – atkurti savo tėvynių laisvę ir nepriklausomybę.

ĮVADAS

Politinė lietuvių išeivijos veikla keliant Vakaruose Lietuvos laisvės bylą autoriaus tyrinėjimų akiratyje atsirado prieš du dešimtmečius. Per šį netrumpą laikotarpį nuodugniai susipažinta su grįžtančiais iš Amerikoje ir Vakarų Europoje nuolat veikusios Lietuvos diplomatinės tarnybos archyvais. Jais paremti tyrimai, skirti nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimui, buvo įprasminti trijose knygose¹. Jose, be kita ko, galima atsekti ir lietuvių išeivijos siekį užmegzti ir palaikyti glaudžius ryšius su kaimyninių tautų išeivių organizacijomis ar pavieniais veikėjais. Taip kilo mintis susitelkti į istorinių sukrėtimų patyrusių lietuvių ir lenkų tautų išeivių tarpusavio ryšių plėtrą XX a. antrojoje pusėje.

Iki šiolei šią temą bene plačiausiai nagrinėjo lenkų istorikas Krzysztof Tarka. Jo straipsnis „Derybos su Baltijos šalių atstovais“² – tai reikšmingas, Lenkijos archyvais paremtas istorinis tyrimas. Faktų, patvirtinančių lietuvių ir lenkų politinių emigrantų bendradarbiavimą svarstant Europos vienijimosi galimybes randama ir Sławomiro Łukasiewicziaus monografijoje³.

Savo ruožtu lietuvių tyrėjai jau irgi spėjo pasižymėti šiame bare ir 2014 m. išleido dokumentų rinkinį „Lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje 1945–1990 m.“⁴. Jame skelbiami Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institute saugomi dokumentai. Be to, šio leidinio sudarytoja istorikė Giedrė Milerytė-Japertienė jo įžangoje pateikė bandymų megzti lietuvių ir lenkų santykius po Antrojo pasaulinio karo apžvalgą. Jau parašius šį straipsnį, pasirodė ir G. Milerytės-Japertienės monografija⁵, parengta jos disertacijos pagrindu.

Šiuo straipsniu, kurio atsiradimas sietinas su 2016 m. Varšuvoje, tarptautinėje lenkų išeivijos konferencijoje, skaitytu pranešimu, siekiama atskleisti dviejų kaimyninių lietuvių ir lenkų tautų politinės emigracijos ryšių atsiradimą ir plėtrą, t. y. genezę. Chronologinės tyrimo ribos apima abiejų tautų netektos valstybinės nepriklausomybės

laikotarpi. Rengiant straipsnį pasitelkti ne tik minėti, dabar jau nesunkiai prieinami, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos instituto (toliau – VDU LII) archyviniai šaltiniai, bet ir susigrąžinti lietuvių išeivijos archyvai, saugomi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) 648-ajame (Lietuvos pasiuntinybė Londone), 658-ajame (Lietuvos konsulas Niujorke) ir 668-ajame (Lietuvos diplomatijos šefas) fonduose, taip pat Lietuvos istorijos instituto bibliotekos (toliau – LIIB) rankraštyno 54-ajame, M. Krupavičiaus, fonde.

PIRMIEJI LIETUVIŲ IR LENKŲ EMIGRANTŲ RYŠIAI

Vos Lietuvai praradus nepriklausomybę, senosios lietuvių išeivijos atstovai katalikai, socialistai ir tautininkai Jungtinėse Amerikos Valstijose susibūrė į Lietuvai gelbėti tarybą (toliau – LGT), kuri išsikėlė tikslą atgauti Lietuvai laisvę. Ši lietuvių tautos gyvybinius interesus ginanti organizacija, kurios pirmininku tapo Leonardas Šimutis (1892–1975), netrukus buvo pripažinta JAV valdžios. 1940 m. spalio 15 d. Vašingtone, Baltuosiuose rūmuose, jos delegaciją priėmė JAV prezidentas Franklinas Rooseveltas. Ta proga LGT paskelbė memorandumą, kuriame pritariama 1940 m. liepos 23 d. JAV valstybės sekretoriaus Sunnerio Welleso pareiškimui dėl Baltijos šalių okupacijos ir džiaugiamasi, kad JAV prezidentas palaiko teisingumą, nes tai „įžiebs Lietuvos viltį užimti jos vietą tarp laisvų Žemės tautų“. Atsakomajame žodyje F. Rooseveltas pranašišškai kalbėjo, kad „Lietuva nepriklausomybės neprarado – Lietuvos nepriklausomybė tik laikinai pritrūkta (suspenduota). Ateis

laikas ir Lietuva vėl bus laisva. Tai atsitiks gal greičiau, negu jūs galite tikėtis.“⁶

1941 m. LGT toliau plėtėsi kaip organizacija, apimdama vis naujus lietuvių darinius, kol tapo Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT; angl. *Lithuanian American Council*), deklaruojančia nekintamą siekį atkurti nepriklausomą, demokratinę Lietuvos valstybę.

Permainingų tarptautinių įvykių sukūryje 1945 m. lapkričio 29–gruodžio 1 d. Čikagoje vyko antrasis Amerikos lietuvių tarybos kongresas. Augančią, stiprėjančią ir tautinius interesus peržengusią ALT liudijo tiek renginyje dalyvavę apie 900 delegatų, tiek kviestiniai svečiai. Tarp pastarųjų buvo ir Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) atstovas, Lietuvos Respublikos ministras Vašingtone Povilas Žadeikis (1887–1957). Jis perskaitė pagrindinį pranešimą „Kelias į Lietuvos nepriklausomybę“. LDT buvo labai svarbi lietuvių išeivijos Lietuvos laisvinimo darbe. Ji išliko ir veikė daugelyje Vakarų demokratinių valstybių – Jungtinėse Amerikos Valstijose, Didžiojoje Britanijoje, Vatikane ir kitur. Laisvieji lietuviai, aktyviai remdami būtinybę išlaikyti LDT kaip savarankišką, nuo kitų Lietuvos laisvinimo organizacijų nepriklausomą instituciją, bylojo pasauliui Lietuvos valstybę. LDT simbolizavo lietuvių tautos siekį gyventi laisvai ir nepriklausomai.

Kalbą kongrese pasakė ir kitas oficialus svečias – Amerikos lenkų kongreso (lenk. *Kongres Polonii Amerykanskiej*, KPA; angl. *Polish American Congress*)*, taigi analogiškos kaimyninės tautos organizacijos, pirmininkas Charlesas Rozmarekas (1897–1973)⁷. Jo pasisakymas liudijo beužsimezgantį išeivijoje lietuvių ir lenkų bendradarbiavimą.

Amerikos lietuvių ir Amerikos lenkų ryšiai nenutrūko ir vėliau pokaryje. Pavyzdžiui, tiek ALT, tiek KPA pasirašė 1951 m. lapkričio

* KPA – 1944 m. įkurta JAV lenkų visuotinė federacija, kuri vienijo tiek lenkų organizacijas, tiek pavieniūs asmenis ir politiškai atstovavo lenkų kilmės amerikiečiams.

24 d. kreipimasi į JAV valstybės sekretorių Deaną Achesoną, kuriame Jungtinės Tautos raginamos iširti sovietų genocidą jų užgrobtuose kraštuose⁸.

Šis abiejų tautų bendradarbiavimas turėjo pamatą – jį padėjo Lenkijos emigracinės vyriausybės deklaruojamas požiūris į netektą Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nepriklausomybę. Kaip žinome, per visą Antrąjį pasaulinį karą vienas iš lenkų išeivijos lyderių Władysławas Sikorskis (1881–1943), reikšdamas savo vadovaujamos emigracinės vyriausybės poziciją pasitarimuose ar derybose su Didžiosios Britanijos, JAV ir net SSRS oficialiais asmenimis, nuolat kėlė nepriklausomos Lietuvos atkūrimo klausimą. 1941–1942 m. lenkai tarptautiniuose susitikimuose pabrėžė, kad Lenkijos saugumą būtina sieti su Lietuvos nepriklausomybe⁹. Modeliuodama pokarinės Vidurio Europos vaizdą lenkų pusė siūlė kurti politinę-karinę valstybių federaciją kaip atsvarą Sovietų Sąjungai ir Vokietijai. Joje buvo numatyta vieta ir Lietuvai. Kita vertus, abiejų tautų santykius jaukė ir tiek senajai, tiek naujai lietuvių išeivijai kėlė nerimą lenkų išeivijos darbotvarkėje tebesantis neišbrauktas Vilniaus krašto klausimas, kuriam išspręsti reikėjo diplomatinio sprendimo.

VLIK'O INICIATYVOS PLĖTOTI RYŠIUS SU LENKŲ POLITINE IŠEIVIJA

Pirmasis iniciatyvos ėmėsi Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK; angl. *Supreme Committee for the Liberation of Lithuania*), susikūręs dar okupuotoje Lietuvoje. 1944 m. vasario 16 d. Vilniuje paskelbtoje deklaracijoje jis pabrėžė: „Lietuvių tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra Tautos egzistencijos ir jos gerovės būtinoji sąlyga.“ Tuo buvo aiškiai

išsakytas šio politinio junginio, suvienijusio visas Lietuvos parlamentines (Seimo) partijas, veiklos siekis. Jau pasitraukęs į Vakarus, VLIK'as 1945 m. liepos 5 d. posėdyje aptarė būsimos atkurtos Lietuvos valstybės sienų pagrindimo klausimą, svarstė Konstitucijos projekto, ūkio, techninio ir kultūrinio ugdymo problemas ir sudarė atitinkamas komisijas¹⁰. Vienas pirmųjų politinių Lietuvos laisvinimo darbų buvo 1945 m. liepos 10 d. memorandumas, adresuotas JAV prezidentui Harry Trumanui ir Didžiosios Britanijos premjerui Winstonui Churchillui. Šis artėjant Potsdamo konferencijai parengtas dokumentas reikšmingas ir tuo, kad jame atskleistas pragaištingas Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių poveikis Baltijos kraštams ir Lenkijai.

To meto Europa gyveno būsimos taikos konferencijos laukimo nuotaikomis. VLIK'as taip pat tam ruošėsi ir numatė plačią propagandinę programą. Joje buvo numatyta leisti istorines knygas apie Lietuvą Antrajame pasauliniame kare, enciklopedinius leidinius apie nepriklausomybės laikus, skelbti memorandumus Lietuvos sienų klausimu, duomenis apie Lietuvos nuostolius per karą ir okupacijas. Neliko nuošalyje ir santykių su kaimyninėmis tautomis klausimas. Savo programoje VLIK'as kėlė būtinybę bendradarbiauti su estais ir latviais, užmegzti glaudesnius ryšius su Londone veikiančia emigracine lenkų vyriausybe, palaikyti draugiškus santykius su rusų tauta, taip pat pabrėžė, kad lietuvių tautos kova turi būti nukreipta prieš „imperialistinę Maskvos užmačias Lietuvai pavergti“.

Nors tuo metu VLIK'as dar nebuvo galutinai apsisprendęs dėl Lietuvos sienų, bet jau buvo numatęs tam tikrus šios problemos sprendimo metmenis. Rytinė Lietuvos siena buvo numatyta pagal 1920 m. sutartį su Sovietų Rusija, o vakarinės sienos turėjo

apimti Mažąją Lietuvą, kurią tikėtasi atgauti sprendžiant Rytų Prūsijos klausimą¹¹. Taigi šiuo metu kaip vienas pagrindinių VLIK'o politinės veiklos uždavinių iškilo poreikis normalizuoti santykius su lenkais. Tam buvo susiklosčiusi akivaizdžiai palanki prielaida – „Lietuvos ir Lenkijos likimo ir intereso bendrumas, siekiant laisvę atgauti“.

1946 m. birželio 17 d. Paryžiuje surengtas lietuvių ir lenkų išeivių susitikimas pradėjo tiesioginį pokarinių dviejų kaimyninių tautų dialogą. Jame VLIK'ui atstovaujantis lietuvių diplomatas Vaclovas Sidzikauskas (1893–1973), susitikęs su Lenkijos ambasadoriumi Prancūzijoje Kazimierzu Morawskiu (1892–1953), išsakė lietuvių suinteresuotumą palaikyti ryšius su Lenkija, nes abi tautos susijusios glaudžiais istoriniais saitais¹².

Vengiant trinties tarp dviejų pagrindinių Lietuvos laisvinimo veiksmų – VLIK'o ir LDT, imti derinti lietuvių tautai išeivijoje atstovaujančių organizacijų veiksmai. Tuo tikslu 1946 m. liepos 21–26 d. Šveicarijos sostinėje Berne susitiko VLIK'o ir LDT atstovai, dalyvaujant abiejų pusių vadovams – prelatui Mykolui Krupavičiui (1885–1970) ir Stasiui Lozoraičiui (1898–1983)¹³. Berno susitikimo darbotvarkė atspindėjo susikaupusias Lietuvos laisvinimo problemas. V. Sidzikauskas, aptaręs tarptautinę padėtį, apibendrino, jog reikia: 1) išsaugoti gyvą lietuvių tautos potencialą krašte ir užsienyje; 2) neleisti, kad būtų tarptautiniu mastu pripažinta „vienašališkais bolševikiškojo okupanto aktais“ nustatyta faktinė Lietuvos padėtis; 3) laikyti parengtą „kariškąjį sektorių“ ir intensyvinti ryšius su kovojančia tauta; 4) rasti „reikiamą *modus vivendi*“ su Lenkija, palaikyti santykius su Didžiąja Britanija ir JAV, nes nuo šių valstybių priklausys „politinė Europos santvarka“, taip pat su Šventuoju Sostu ir Prancūzija, kuri ėmė reikštis „kaip mažų tautų užtarėja“¹⁴. Buvo nubrėžtos tam tikros gairės siekiant sukonkretinti santykius su

lenkais. Pirmiausia pažymėta, kad geopolitinė padėtis tiek Lietuvai, tiek Lenkijai diktuoja „glaudų ir abipusio pasitikėjimo“ bendravimą, todėl ateityje būtina siekti šių šalių valstybinės nepriklausomybės, o jų piliečiams – „tautinės kultūros ir ūkinės gerovės“. Aptariant šių valstybių suverenumo atkūrimo klausimą, pasiūlyta abiejų šalių išeivijos atstovams nuolat bendradarbiauti ir talkinti vieni kitiems dalijantis informacija, teikiant tarpusavio paramą, derinant diplomatinę ir propagandinę veiklas, planuojant bendras laisvinimo akcijas, darant įtaką abiejų šalių visuomenei ir spaudai. Nustatant būsimų Lietuvos ir Lenkijos santykių gaires rekomenduota vadovautis abiejų valstybių nepriklausomybės ir lygybės, užsienio ir gynybos politikos derinimo, ūkinio ir kultūrinio bendradarbiavimo principais. Be to, pažymėta, kad būtina pradėti derybas dėl Lietuvos ir Lenkijos sienos. Visiems šiems uždaviniams spręsti reikia tarp abiejų šalių „nustatyti tinkamą kontaktą“¹⁵. Lietuvių ir lenkų susitarimo projektą, paremtą šiomis gairėmis, 1946 m. rugpjūčio 23 d. V. Sidzikauskas įteikė lenkų „Stronnictwo Narodowe“ veikėjui Józefui Baranieckiui¹⁶.

1947 m. kovo mėn. Londone pagaliau įvyko tiesioginės lietuvių ir lenkų atstovų derybos, kuriose tarėsi V. Sidzikauskas ir lenkų emigracinės vyriausybės užsienio reikalų ministras Adamas Tarnowski (1892–1956). Lietuvių atstovas išreiškė norą dėtis prie valstybių, kurias yra užėmusi SSRS kariuomenė, t. y. prie Lenkijos, Vengrijos, Rumunijos ir kitų Vidurio Europos šalių, bloko. Taip Lietuvos valstybės likimas būtų susietas su tų valstybių likimu, kartu būtų prisidėta sprendžiant joms visoms bendrą laisvės bylą, be to, būtų užtikrinta Lenkijos vyriausybės ir ją remiančių organizacijų politinė-diplomatinė, informacinė-propagandinė parama Lietuvos laisvinimui. Sprendžiant Vilniaus klausimą, turi būti laiduotas dabartinis Lie-

tuvos teritorijos *status possidendi*. Taip pat susitikime numatyta „bent principiškai ir provizoriškai dar tremtyje esant“ susitarti dėl sienų ir apibrėžti būsimų tarpusavio santykių gaires¹⁷. Tačiau V. Sidzikauskas derybose įsitikino, kad „vienu ypu visko, ko mes norime, nepasieksime ir kad prie mūsų santykių turėsime eiti etapais“. Todėl pirmajame lietuvių ir lenkų santykių gerinimo etape turi būti siekiama abipusio pripažinimo, diplomatinų santykių atnaujinimo ir paramos abiejų valstybių laisvinimo veiklai. Pabrėžta, kad visus galimus ginčus būtina spręsti taikiai, o Vilniaus klausimas šiame etape „įsakmiai neaptariamas“¹⁸.

Dėl ko šiose derybose susitarta, galima spręsti iš 1947 m. kovo 14 d. A. Tarnowskio ir V. Sidzikausko laiško vienas kitam. Abiejuose laiškuose nurodyti aštuoni susitarimų punktai. V. Sidzikausko laiške Lenkijos užsienio reikalų ministrui tremtyje A. Tarnowskiui 1) tvirtinama, kad VLIK'as pripažįsta Lenkijos vyriausybę Londone lenkų tautos ir Lenkijos valstybės atstove; 2) pritariama tam, kad artimiausiu metu būtų atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai; 3) siekiama derinti su Lenkijos emigracine vyriausybe politinę-diplomatinę ir informacinę-propagandinę veiklą tiek Europoje, tiek už jos ribų; 4) remiami Lenkijos nepriklausomybės veiksmai tikintis analogiškos lenkų paramos Lietuvos nepriklausomybei; 5) numatoma bendradarbiauti gerinant materialines abiejų kraštų pabėgėlių (tremtinių) gyvenimo sąlygas, ginant politines ir kultūrinės jų teises bei bendrai formuluojant prašymus tarptautinėms įstaigoms, kurios rūpinasi tremtinių bėdomis; 6) siekiama būti pasirengus svarstyti Lenkijos ir Lietuvos santykius, kai abi valstybės atgaus nepriklausomybę; 7) reiškiamas ketinimas bendradarbiauti su Lenkijos vyriausybe siekiant glaudaus Vidurio ir Rytų Europos valstybių politinio, ekonominio ir kultūri-

nio supratimo; 8) numatoma galinčius kilti ginčus abiem valstybėms spręsti tik taikiai, tvyrant teisingumo, teisėtumo ir draugiškumo dvasiai, atsižvelgiant į tautinius ir valstybinius interesus¹⁹. Analogiški punktai išdėstyti ir A. Tarnowskio tos pačios dienos laiške V. Sidzikauskui kaip Lietuvos užsienio reikalų ministrui²⁰. Beje, šie susitarimai aiškiai liudija, kad lenkų pusė pripažįsta VLIK'o kaip lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės reprezentanto teisę įeiti į sovietų okupuotų Rytų ir Vidurio Europos tautų išėivių rezistencinį bloką. Aptardamas Lietuvos ir Lenkijos santykių būklę po Londono susitikimo ir reikšdamas VLIK'o kaip lietuvių tautos atstovo emigracijoje lūkesčius, V. Sidzikauskas pabrėžė, kad „savo teisių į Vilnių Lietuva nėra jokių aktu išsižadėjusi“ ir kad turima omenyje tokia Lietuvos teritorija, kokia ji buvo 1940 m. birželio 15 d. Dėl to jis išreiškė viltį ateityje atskirais etapais sureguliuoti santykius su Lenkija²¹. Buvo tikimasi, kad tokia lietuvių „žingsnis po žingsnio“ pozicija padės formuoti palankų lenkų požiūrį į Vilniaus priklausymą Lietuvai.

Kaip minėta, būta trinties pačioje lietuvių išėivijoje – aktyvūs VLIK'o veiksmai mėginant nustatyti santykius su Lenkijos emigracine vyriausybe suerzino LDT ne tik dėl to, kad buvo peržengtos kompetencijos ribos, bet ir kad tuose susitarimuose įžvelgta galima *Entente lithuano-polonaise* (Lietuvių ir lenkų sąjungos) užuomazga²². Įsižiebusius nesutarimus bandyta švelninti antrame VLIK'o ir LDT atstovų susitikime, kuris vyko 1947 m. rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje. Jame dalyvavo pagrindiniai VLIK'o vadovai (M. Krupavičius, V. Sidzikauskas ir kt.), taip pat gausus būrys lietuvių diplomatų, vadovaujamas LDT šefo S. Lozoraičio. Nors Paryžiaus susitikime siekta užglaistyti kilusius politinius ir diplomatinis nesusipratimus, bet įvyko priešingai – jie tik dar labiau išryškėjo. Pirmiausia nepavyko susitarti

aiškinantis VLIK'o sukurtos Vykdomosios tarybos (toliau – VT) statusą, o tiksliau – ją atitinkančios emigracinės vyriausybės problemą. V. Sidzikauskas, būdamas greito karinio Rytų ir Vakarų konflikto šalininkas, pabrėžė, kad „vyriausybė laikome save tik savo, lietuvių, tarpe, o už savo visuomenės ribų vyriausybės niekur nedeklaruojame“²³. Esą VT prisistatysianti kaip vyriausybė tik kilus Rytų ir Vakarų konfliktui. VLIK'o ir LDT požiūriai išsiskyrė ir aptariant Lietuvos atstovavimą Vakaruose. LDT pareiškė, kad diplomatai negali būti pavaldūs VLIK'ui, ir kartu nepritarė VLIK'o Londone pasiektiems susitarimams su lenkų atstovais. Be to, LDT (bent jau diplomatas P. Žadeikis) gynė nuomonę, kad „bet koks santykiavimas su lenkais yra negalimas, kol jie neatsisakys savo pretenzijų į Vilnių“²⁴. Tačiau VLIK'as tikėjo ryšių su lenkais ateitimi. 1947 m. gruodžio 9 d. Londone V. Sidzikauskas dar kartą pasimatė su A. Tarnowskiu, paaiškino jam, dėl ko nesutaria VLIK'as ir LDT, bei išsakė lietuvių lūkestį dėl Vilniaus. Iš pokalbio buvo suprasta, kad šis klausimas priklausys nuo kitų jėgų, lemsiančių regiono likimą. Taigi tiesioginis VLIK'o ir Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone inicijuotas lietuvių ir lenkų dialogas ėmė blėsti.

TOLESNĖS LIETUVIŲ IR LENKŲ IŠEIVIŲ BENDRADARBIAVIMO PAIEŠKOS

Vėliau kaimyninių tautų atstovų santykiai emigracijoje persikėlė į naują plotmę – iš uždarytų pokalbių į viešąją erdvę. Iniciatyvos ėmėsi lietuvių tremtinių Augsburgėje leidžiamo laikraščio „Žiburiai“ redaktorius Juozas Vitėnas (1912–2011). 1948 m. gegužės 15 d. jis kreipėsi į emigracijoje išrinktą Lenkijos Respublikos prezidentą Augustą Zaleskį (1883–1972) paprašydamas atsakyti

į 15 lietuvių visuomenei rūpimų klausimų. Prezidentas, peradresavęs šį prašymą užsienio reikalų ministrui A. Tarnowskiui, lietuvių laikraščio redaktoriui 1948 m. liepos 1 d. atsiuntė laišką, kuriame pabrėžė, kad „abiejų tautų pabėgėliai, turint galvoje tikslų tapatumą, kurių išstvermingai siekia abi tautos, nepaisydamos sutinkamų kliūčių, privalo paruošti kelius nustatyti pagrindams ir formoms, kuriais turės remtis Lietuvos ir Lenkijos santykiai, šioms valstybėms atgavus nepriklausomybę“²⁵. 1948 m. liepos 20 d. A. Tarnowskis pateikė atsakymus į lietuvių klausimus, kuriuos lietuvių visuomenė perskaitė pirmuosiuose „Žiburių“ puslapiuose²⁶. Be bendro pobūdžio emigracinės vyriausybės ir emigracinio prezidento teisinio statuso, jų santykio su lenkų politinėmis organizacijomis paaiškinimų, ankstesnių ir pastarojo meto tarptautinių įvykių vertinimo, tekste atskleidžiama minėtoji W. Sikorskio kelta Vidurio ir Rytų Europos valstybių sąjungos idėja. Anot ministro, šis valstybių, esančių tarp Rusijos ir Vokietijos, junginys būtų „didelis ūkinis vienetas, galintis ginti į ją įeinančių valstybių interesus ne tik su ginklu rankoje“. Turint omenyje lietuvių ir lenkų santykių perspektyvą iš esmės pakartojama abiejų tautų bendradarbiavimo idėja, išreikšta Londono derybose, o pateikiant ten suformuluotas nuostatas Lietuvos valstybės atžvilgiu patikinama, kad Lietuvos prijungimą prie SSRS emigracinė Lenkijos vyriausybė „laiko neteisėtu ir niekingu“ dalyku. Ministro atsakymuose pasisakoma už tai, kad „Lietuvos teritorija būtų padidinta prijungiant prie jos Rytprūsių šiaurės rytų dalį kartu su Klaipėda“, bet pareiškama, kad „Jaltoje nubrėžtą liniją kaip Lenkijos rytinę sieną Lenkijos vyriausybė atmeta besąlygiškai“²⁷. A. Tarnowskio samprotavimai apie lietuvių ir lenkų santykius sudomino ir užjūrio lietuvius. Gavus sutikimą, juos ketinta išspausdinti Jungtinėse Valstijose ALT leidžiamame „Lithuanian Bulletin“²⁸.

Naujajai lietuvių išeivijai vis gausiau telkiantis Amerikos žemyne, kaip tik ten aktyvėjo ir jų politinė veikla, kūrėsi naujos organizacijos. 1951 m. įsikūrusi ir sėkmingai plėtojusi veiklą Patariamoji lietuvių grupė (PLG; angl. *Lithuanian Consultative Panel*) 1952 m. buvo pervadinta į Lietuvos laisvės komitetą (toliau – LLK; angl. *Committee for Free Lithuania*), išlaikant ankstesnį statusą. 1953 m. paskelbtoje organizacijos veiklos programoje pabrėžiami šie pagrindiniai tikslai: atkurti Lietuvos suverenų teisų vykdymą ir apginti valstybės sienas sujungiant visas Lietuvos etnografines žemes. Be to, keliamą Lietuvos valstybės galimybė ateityje integruotis į „laisvą ir apjungtą Europą“²⁹. Pažymėtina, kad LLK, panašiai kaip ir VLIK'ui, rūpėjo Lietuvos sienų klausimas. Jo požiūris rėmėsi teze, kad Lietuvos valstybės sienas turi apibrėžti tarptautinės sutartys: 1920 m. liepos 12 d. sutartis su Sovietų Rusija, prof. Jameso Simpsono 1921 m. kovo 20 d. (pasirašytas 1921 m. gegužės 14 d.) sprendimas dėl sienos su Latvija ir 1928 m. sausio 29 d. (įsigaliojo gegužės 4 d.) sutartis su Vokietija. Atviras liko sienos su Lenkija klausimas, nes buvo nepripažįstama G. Curzono linija. Be to, LLK pritarė VLIK'o memorandumu išreikštam požiūriui į Suvalkų trikampį ir Karaliaučiaus kraštą³⁰. Siekdamas įtvirtinti šias nuostatas, LLK siūlė išleisti dokumentų studiją, apibūdinančią Lietuvos sienų kitimo 1940–1944 m. peripetijas. Vykdydamas Lietuvos sienų tvirtinimo politiką, LLK ėmė aktyviai bendradarbiauti su kaimyninių tautų emigrantais (lenkais, rusais, gudais,

latviais, estais) ir pratęsė derybinių susitikimų tradiciją. 1954 m. sausio 18 d. įvyko LLK ir Lenkų politinės tarybos (lenk. *Polska Rada Polityczna*, PRP)* pasitarimas. Be LLK narių V. Sidzikausko, Kipro Bielinio (1883–1965), Juozo Audėno (1898–1982) ir Antano Trimako (1902–1964), jame dalyvavo prof. Juozas Kaminskas (1879–1964). Lenkams atstovavo PRP UR tvarkytojas Adamas Ciołkoszas (1901–1978), dr. Ottonas Pehras (1892–1963), Stefanas Korbonskis (1901–1989), Bolesławas Łaszewskis (1912–2013) ir kt. Aptarus tarptautinių įvykių ir laisvinimo perspektyvas, įvertinus sovietų politiką ir pasipriešinimo judėjimo padėtį, buvo numatytos lietuvių ir lenkų emigrantų bendradarbiavimo ateityje formos. Tuomet sutarta, kad šis pirmas susitikimas buvęs „teigiamas ir konstruktyvus ir ateityje būtina tokius pasitarimus tęsti“³¹. Netrukus, tų pačių metų kovo 11 d., įvyko dar vienas susitikimas, kuriame abi pusės sutarė paskirti po du asmenis rūpintis nuolatiniais santykiais³².

Šeštajame dešimtmetyje JAV ir kitos Vakarų demokratinės valstybės nemažai dėmesio skyrė prasidėjusiam Europos valstybių vienijimuisi. Jo pradinio etapo tikslas buvo funkcinis, t. y. ekonominis, jungimasis. Politinė ir teisinė Europos integracija buvo atidėta ateičiai – kai išsivaduos sovietų valdoma Rytų Europa. Todėl Vidurio ir Rytų Europos tautų išeivija įvairiais būdais siekė skatinti laisvės judėjimą.

Viena tokio judėjimo raiškos formų tapo Pavergtųjų Europos tautų asamblėjos (toliau – PETA; angl. *Assembly of Captive European Nations*, ACEN)** veikla. PETA išaugo į

* PRP susiformavo Didžiojoje Britanijoje kaip dalies lenkų emigracijos politinių partijų, besilaikančių parlamentarizmo tradicijų ir siekiančių atkurti nepriklausomą Lenkiją, junginys. Veikė 1949–1954 m. 1954 m. liepos mėn. PRP drauge su kitomis politinėmis grupėmis sudarė naują susivienijimą – *Tymczasowa Rada Jedności Narodowej*.

** PETA atstovavo Europos tautoms, iki Antrojo pasaulinio karo turėjusioms nepriklausomas valstybes ir vėliau patekusioms į sovietų įtaką. Asamblėja buvo šaukiama nuo 1954 m. Niujorke Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos dienomis, be to, pavasarį sesijos buvo rengtos Europoje – Strasbūre arba Paryžiuje.

patikimą tarptautinį forumą, kuriame sovietų pavergtos tautos galėjo netrukdomai kelti išsivadavimo problemas. PETA laikėsi principo, kad demokratinėje valstybėje valdžia turi reikšti tautos valią, gerbti pagrindines žmogaus teises ir laisves. Nagrinėdama aktualius tarptautinius įvykius, PETA skelbė memorandumus, kuriuose kėlė Vidurio ir Rytų Europos valstybių, pakliuvusių į sovietų įtaką, nepriklausomybės atkūrimo klausimus. Lietuvių delegacijos pagrindą šioje tarptautinėje institucijoje sudarė LLK nariai, nuo 1954 m. vadovaujami LLK pirmininko V. Sidzikausko. Lietuviai joje turėjo tokį pat statusą kaip ir kitos Vidurio ir Rytų Europos tautos. Tai lėmė LLK nuostatą, kad Lietuvos „laisvinimo žygiai turėtų būti daromi bendrai su visomis kitomis Centrinės ir Rytų Europos sovietų pavergtomis valstybėmis“³³. LLK pripažino, kad specifinius Lietuvos reikalus – Mažosios Lietuvos problemą, baltarusių (gudų) pretenzijas į Vilnių, Lietuvos–Lenkijos sienos klausimą – lietuvių išėivija turi tvarkyti savo jėgomis. Todėl 1956 m. LLK toliau tęsė dialogą su kaimyninių tautų išėiviais, pirmiausia su lenkais. Su jais toliau svarstytos galimybės bendradarbiauti atkuriant savų kraštų nepriklausomybę. Pabrėžta pereinamojo laikotarpio būtinybė, diskutuota apie galimus abiejų tautų santykius joms išsilaisvinus. Anot V. Sidzikausko, lenkų pusė dar nevengia „svaičiojimų apie Vilnių“³⁴.

Toliau plėtojant kaimyninių tautų dialogą, 1959 m. balandį Niujorke įvyko dar vienas LLK susitikimas su kolegomis lenkais. Jie džiaugėsi savo tėvynės laisvėjimu, nes tada jau galėjo siųsti į gimtąjį kraštą tūkstančius egzempliorių įvairių leidinių. Todėl kaimynai pasiūlė lietuviams tarpininko vaidmenį. Pasak lenkų, iš Lenkijos siųsti literatūrą į Lietuvą yra lengviau, be to, ten dažnai lankosi gausios lietuvių delegacijos ar pavieniai asmenys. Jie galėtų pervežti knygas per SSRS sieną³⁵.

Siekiant lietuvių išėivių laisvinimo pajėgų vienybės svarbūs buvo jų organizuojami pasitarimai – lietuvių politinės konferencijos. Viena tokių vyko 1954 m. gegužės 18–19 d. Niujorke, dalyvaujant VLIK'ui, ALT ir LLK. Šiame pagrindinių lietuvių išėivijos politinių organizacijų sušauktame renginyje diskutuota apie lietuvių santykių su kaimyninėmis tautomis perspektyvą Lietuvai tapus laisvai. LLK sekretorius dr. A. Trimakas aptarė lietuvių ir lenkų santykių ateities gaires. Turint omenyje būsimą Europos integracijos procesą, būtinybę koordinuoti „dabartinės kovos už išlaisvinimą žygius“ bei ugdomą „susipratimo dvasią lietuvių ir lenkų išėivijoje“, buvo nurodytos šios veiklos priemonės: vienui kitiems pagalba atkuriant karines pajėgas, taikus ginčų ir nesusipratimų sprendimas, politinė ir moralinė parama atkuriant valstybių aparatą, draugiškų diplomatiinių santykių tarp atkurtų išlaisvintų valstybių užmezgimas, karinių pajėgų ir „partizaninių-politinių vienetų“ atitraukimas nuo nustatysimų sienų linijos ir nedelsiamas sutarimas dėl galutinės sienų ribos³⁶. Buvo siūlomos tokios lietuvių ir lenkų santykių tolesnės ateities politinės gairės: palaikyti Rusijos suskaldymą, remti Ukrainos, Baltarusijos (Gudijos) nepriklausomų valstybių sukūrimą, pritarti Vokietijos atstūmimui nuo Rytų Prūsijos, įstoti į Rytų Europos federacijas, taip pat visos Europos sujungimo siekis ir Jungtinių Tautų stiprinimas³⁷.

Lietuvių ir lenkų išėivių santykių turiningumą lėmė ir asmeniniai ryšiai. Ypač svarbios buvo pažintys su garsiomis lenkų asmenybėmis – autoritetais, pripažinusiais Vilnių istorine Lietuvos sostine. Čia pirmiausia iškilo Czesławas Miłoszas (1911–2004) ir Jerzy Giedroyc (1906–2000) vadovaujama lenkų intelektualų grupė, susibūrusi apie „Kultūros“ žurnalą. Lietuvių išėiviai intelektualai palaikė nuoširdžius ryšius su kaimyninės tautos kolegomis. „Kulturoje“

(1955, Nr. 10) lietuvių filosofas dr. Juozas Girnius (1915–1994) paskelbė straipsnį „W poszukiwaniu dialogu polsko–litewskiego“ („Lietuvių ir lenkų dialogo paieškos“), kuriame apžvelgė lietuvių ir lenkų požiūrius į netolimą praeitį (turima omenyje Suvalkų sutartis ir ginčas dėl Vilniaus). Jo esmė – pateikiant vertinimus apeliuoti į moralės principus. Pasak filosofo, „[p]olitika esanti simbolis jėgos ir vyliaus, nebe teisės ir tautos, dėl to lietuvių–lenkų santykių klausimo nereikia paversti grynai politiniu“. Todėl būsimus Lietuvos ir Lenkijos santykius siūloma kurti vadovaujantis tokia idėja: „Ilgėjimasis laisvės, kurios trokšta ir siekia tiek lenkai, tiek lietuviai, turi eiti greta ilgėjimosi naujos dvasios mūsų tautoms.“³⁸

Kitąmet „Kultūros“ žurnale (1956, Nr. 1) tema buvo plėtojama toliau pateikiant dviejų žymių lenkų emigrantų samprotavimus. Vienas jų – lietuvių zoologo prof. Tado Ivanausko brolis inžinierius ir politikas Jerzy Iwanowski (1878–1965) – iš esmės pritarė idealistiniam dr. J. Girniaus požiūriui ir priminė tragiškojo 1939 m. rudens įvykius, kai lietuviai geranoriškai priėmė lenkų karo pabėgėlius ir karius. Anot jo, tuo turėtų būti vadovaujama ateityje kuriant naujus lietuvių ir lenkų santykius. Kitas autorius – Tadeusz Katelbachas (1897–1977), diplomatas, politikas ir žurnalistas, 1933–1937 m. dirbęs Kaune. Jis savo svarstymuose pripažino, kad „po eventualių pasikeitimų rytinėje Europoje savo žodį turės ir gudai bei ukrainiečiai, su kuriais lenkai negalės nesiskaityti Vilniaus ir Lvovo klausimais“, ir teigė, kad „Vilnius nesąs nei vien lietuviškas, nei lenkiškas, o Lvovas – nei vien lenkiškas, nei ukrainietiškas. Tie miestai esą bendri.“³⁹

Praslinkus dar metams, lietuvių žurnalas „Į laisvę“ (1957, Nr. 13) apibendrina užsimezgsių lietuvių ir lenkų emigrantų dialogą, pažymėdamas, jog skirtingi lenkų samprotavimai (pavyzdžiui, minėtasis

„miestų bendrumas“) aiškintini tuo, kad jų autoriai yra „suaugę su savo galvojomu dar Lenkijoje ir tai sunku keisti, nors aplinkybės jau radikaliai pasikeitusios“⁴⁰. Išreikšta viltis, kad dėl būsimų lietuvių ir lenkų ryšių bus tariamasi su ateinančia karta, augančia naujomis sąlygomis. Tai patvirtino vėlesni įvykiai.

Aštuntajame dešimtmetyje tokių požymių jau rodėsi. 1978 m. spalio mėn. VLIK'o pirmininko dr. Juozo K. Valiūno (1924–1992) susitikime Paryžiuje su minėto lenkų emigrantų žurnalo „Kultura“ vyriausiuoju redaktoriumi J. Giedroycu buvo išreikšta mintis pasirašyti lietuvių ir lenkų draugiškumo deklaraciją⁴¹. Šis VLIK'o pirmininko apsilankymas Europoje buvo svarbus ir dar vienu aspektu. 1978 m. spalio 16 d. Vatikane Karolis Józefas Wojtyła buvo išrinktas popiežiumi. Su naujuoju Katalikų bažnyčios vadovu imtos sieti viltys suaktyvinti Lietuvos laisvinimą. Pasak K. J. Valiūno, „lenkų kilmės Šv. Tėvo išrinkimas yra svarbus politinis ėjimas, nes Vatikanas tuo parodė, kad sovietų okupuotų ar satelitinių kraštų katalikai ne tikrai nėra užmiršti, bet kad jų kova už religiją ir tautų laisvę yra dabar užkelta lygiai iki šiol nebuvsion aukštumon“⁴². Todėl iš naujojo popiežiaus Jono Pauliaus II viltasi sulaukti paramos laisvinant Lietuvą ir palankaus Vilniaus problemos sprendimo.

Netrūko Vilniaus klausimo svarstymų ir privačiuose intelektualų susirašinėjimuose. Jau baigiantis septintajam dešimtmečiui lenkų diplomatas gen. Leonas Mitkiewiczzius (1896–1972) kolegai lietuvių politikui gen. Stasiui Raštikiui (1896–1985) rašė: „Vilniaus klausimas jau išspręstas. Tiesa, ne taip, kaip pageidavo Piłsudskis, kuris atidavė Vilnių, LDK sostinę, lietuviams su sąlyga, kad bus tai specialus kantonas su visomis teisėmis lenkams, bet vis dėlto Vilniaus klausimas išspręstas.“⁴³

PRADEDA REIKŠTIS NAUJOJI KARTA

Šeštajame dešimtmetyje daugėjo lietuvių išeivių politinių organizacijų. Viena tokių buvo Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB; angl. *World Lithuanian Community*), įkurta VLIK'ui 1949 m. birželio 14 d. paskelbus Lietuvių chartą. Šioje viso pasaulio lietuvius vienijančioje organizacijoje jau darbavosi naujoji karta. Vienas iš Lietuvos laisvinimo darbe ėmusių reikštis veikėjų buvo aktyvus JAV lietuvių bendruomenės atstovas Algimantas P. Gureckas. Jam rūpėjo ir santykių su kaimynine lenkų tauta problema. 1977 m. A. P. Gureckas rašinyje „Mūsų santykių su lenkais klausimu“ pažymėjo, kad lietuviams brangus kiekvienas draugas, ypač kilęs iš tautų, su kuriomis praeityje būta priešiško. Toliau autorius tvirtino: „Tokių draugų mes turime ir tarp rusų, ir tarp vokiečių, turime jų ir tarp lenkų.“⁴⁴ Kaip pavyzdį jis paminėjo ir lietuvių išeivių bičiuliu vadino lenkų kilmės JAV Atstovų rūmų narį Edwardą Derwinskį (1926–2012). Kitas pavyzdys – apie „Kultūros“ žurnalą susispietę lenkų intelektualai, reiškiantys palankumą lietuviams.

1985 m. tiek Rytų, tiek Vakarų pasaulis minėjo Antrojo pasaulinio karo pabaigos 40-metį. Tai tapo proga dar kartą iškelti viešumon Jaltos konferencijos susitarimus, kurie, nors ir netiesiogiai, lėmė Baltijos valstybių likimą – pasmerkė jas ilgiems okupacijos metams. Neatsitiktinai JAV prezidentas Ronaldas Reaganas 1985 m. rugpjūčio 16 d. pasirašė Kongreso priimtą Užsienio reikalų autorizacijos aktą. Vienas

iš šio dokumento skyrių išreiškia oficialų JAV požiūrį į Jaltos konferencijos susitarimus* – jame teigiama, kad SSRS nesilaikė Jaltos susitarimų ir neužtikrino Rytų ir Vidurio Europos šalyse laisvų rinkimų. O juk Jaltos konferencijos dokumente kalbama, kad būtina „kuo greičiau laisvais rinkimais sudaryti vyriausybes, atitinkančias žmonių valią, ir, kur bus reikalinga, palengvinti tokių rinkimų vykdymą“. Todėl pažymima, kad JAV nepripažįsta jokių vadinamųjų teisėtų įtakos sričių Europoje ir atsisako tai daryti ateityje. Kalbant apie Vidurio ir Rytų Europos tautas, paminimas prievartinis Baltijos šalių užėmimas. Reiškiamas viltis, kad „Rytų Europos tautos taikingu būdu atgaus apsisprendimo teisę ir teisę išsirinkti valdžią“, nes tai lemia tarptautiniai dokumentai – Atlanto chartija, Jungtinių Tautų Chartija, Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Helsinkio baigiamasis aktas.

Cituotasis JAV administracijos dokumentas reikšmingas ir dar vienu aspektu. JAV lietuvių išeivijoje šis aktas išskleidė gandus apie Jaltos susitarimų panaikinimą. Tai būtų reiškę galimybę keisti Europos valstybių ir teritorijų sienas, taigi ir svarstyti Vilniaus krašto priklausymą. Dėl to nerimauta jau nuo 1983 m., kai Čikagoje vyko PLB seimas. Jame buvo pareikšta: „Gindamas Lietuvos teises į Vilnių ir siekdamas išlaikyti gerus santykius su mums draugiška ukrainiečių tauta, seimas atsiriboja nuo pasiūlymų panaikinti Jaltos susitarimus.“ Peržiūrėti sienas ir panaikinti Jaltos sutartį siūlė naujosios lenkų išeivijos organizacija „Pomost“^{***}. Aptartasis dokumentas padėjo galutinį taš-

* Kaip žinome, Jaltoje susitikę JAV prezidentas F. Rooseveltas, Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas W. Churchillis ir SSRS liaudies komisarų tarybos pirmininkas Josifas Stalinas 1945 m. vasario 11 d. paskelbė Išlaisvintosios Europos deklaraciją, kuri nubrėžė bendrąsias Senojo žemyno politinių ir ūkinių problemų sprendimo gaires.

** „Pomost“ (lenk. *tiltas*) – 1979 m. JAV įkurtas jaunosios lenkų emigrantų kartos visuomeninis-politinis judėjimas, siekęs palaikyti ryšius su patekusia į sovietų įtaką tėvynės opozicija ir politine emigracija.

ką Amerikoje gyvenančių lietuvių ir lenkų diskusijoje. Jo tekstą parėmė JAV lietuvių bendruomenė, o lenkų išėivijos atstovai jam neprieštaravo.

Artinantis Jaltos konferencijos 40-mečiui VLIK'as irgi pateikė Jaltoje pasiektų susitarimų, nulėmusių dabartinę Baltijos šalių padėtį, vertinimą. Tam skirtame tarybos posėdyje, kuris vyko 1984 m. gegužės 12 d. Čikagoje, specialų pranešimą ta tema parengė dr. Domas Krivickas (1905–1999)⁴⁵. VLIK'o pareiškime Jaltos konferencijos klausimu pažymima, kad Išlaisvintosios Europos deklaracija garantuoja „suvereninių teisių ir savivaldos atstatymą toms tautoms, iš kurių prievarta tatai išplėšė agresinės valstybės“. Deja, agresorėmis savęs nelaike sąjungininkėmis Antrajame pasauliniame kare tapusios trys didžiosios valstybės. Toliau tvirtinama, kad Jaltos deklaracija buvo suformuluota bendrybėmis, o tai „įgalino Sovietų Sąjungą įgyvendinti Rytų ir Centro Europoje sovietizaciją“. Taip pat aptariami dokumentai, tiesiogiai susiję su Lietuva Lenkijos ir SSRS sienos apibūdinimo kontekste. Jaltoje buvo sutarta, kad „rytinė Lenkijos siena turėtų eiti Curzono linija su 5–8 klm. nuokrypomis Lenkijos naudai kai kuriose vietose“. Tuo remdamasis VLIK'as padarė tris išvadas: 1) teisės požiūriu Jaltos susitarimai tėra gairės ir „trečiųjų atžvilgiu, būtent Lietuvos, jie yra *res inter alios* aktai“, t. y. nei suteikia teisių, nei teigia pareigas; 2) Curzono linija Lietuvai yra nenaudinga, nes Lenkijai priskiriami Seinai, Punksas ir kitos lietuviškos vietovės; 3) sovietų valdymas Rytų ir Vidurio Europoje prieštarauja Atlanto chartijai ir tautų apsisprendimo principams⁴⁶. Dokumento pabaigoje tvirtinama, kad Jaltos deklaracija padalijo Europą į Rytų ir Vakarų bloką ir užkirto kelią įgyvendinti Senajame žemyne laisvų valstybių bendruomenės idėją. LDT, irgi nepritardama Jaltos konferencijos susitarimams, siūlė ginti lietuvių teises į Vilnių

remiantis ryšiais su lenkais ir kiek įmanoma pasinaudojant palankia padėtimi Vatikane⁴⁷.

Toliau siekdamas išlaikyti Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje, VLIK'as vadovavosi požiūriu, kad labai svarbu palaikyti ryšius su sovietų valdomos Rytų Europos tautų išėiviais ir siekti jų sutarimo. Iš akiračio niekada nebuvo išleidžiami ir lenkų reikalai.

„SOLIDARUMO“ BANGAI ATŪŽUS

Lietuvių išėivija labai atidžiai stebėjo ir vertino politinius įvykius, devintajame dešimtmetyje prasidėjusius pačioje Lenkijoje. Štai 1980 m. VLIK'o metinis seimas, konstatuodamas politinėje, socialinėje ir ekonominėje srityse išivyrąjančią tarptautinę įtampą, priėmė atitinkamas rezolucijas. Jose ne tik atspindėti tradiciniai Lietuvos laisvinimo siekiai, bet ir atkreiptas dėmesys į valdžios krizę kaimynų šalyje. Todėl VLIK'as išipareigojo atidžiai stebėti Lenkijos įvykius ir atitinkamai reaguoti į lenkų patriotų siekį „nusikratyti Maskvos dominavimo“⁴⁸. Kartu buvo pripažinta galima tiesioginė Lenkijos įvykių įtaka Lietuvai. Toliau reaguodamas į kaimynų šalyje kintančias aplinkybes joje paskelbus karo padėtį ir tikėdamas, kad šie įvykiai atsilies ir Lietuvai, VLIK'o pirmininkas dr. Kazys Bobelis (1923–2013) 1981 m. gruodžio 22 d. nusiuntė JAV prezidentui R. Reaganui telegramą. Joje pritariama JAV „tvirtai ir teisingai pozicijai“ ir teigiama: „Mes pilnai suprantame ir palaikome Lenkijos „Solidarumą“ ir jo principus, kadangi Lietuva ir kitos dvi Pabaltijo valstybės jau 40 metų neša sunkų Sovietų Sąjungos okupacijos ir priespaudos jungą.“⁴⁹

Į Lenkijoje besiplečiantį politinį „Solidarumo“ („Solidarność“) judėjimą dėmesį atkreipė ir JAV veikianti naujosios emigrantų iš Baltijos šalių kartos organizacija BATUN (angl. *Baltic Appeal to the United Nations*).

Savo to paties pavadinimo informaciniame leidinyje ji paskelbė įdomų „Newsweek“ Maskvos biuro vadovo Andrew Nagorskio straipsnį. Jame perteikiamas žvilgsnis iš Lietuvos į naujausius Lenkijos įvykius. Aptarus istorines lietuvių ir lenkų bendrybes, straipsnyje cituojamas neįvardytas lietuvių disidentas: „Mes pavydime lenkams ir džiaugsimės jų sėkme.“⁵⁰ Kartu lietuvių išeivijos jaunuomenė atskleidė, kad Lenkijos įvykiai („Solidarumo“ iškilimas, karo padėties įvedimas) pakeitė Vakarų šalių visuomenės požiūrį į Rytų Europą. Buvo pabrėžta, kad Vakarų Europa atsigręžė į rytinę žemyno dalį. Vadinas, „galima tikėtis paramos kovai dėl sovietų paglemžtų valstybių laisvės“⁵¹. Suprantama, kad tokios mintys stiprino bendrą Baltijos šalių ir lenkų išeivių siekį matyti savo tėvynes laisvas.

1983 m. vykusiame PLB seime buvo grįžta prie Vilniaus arkivyskupijos problemos – parengtas prašymas popiežiui Jonui Pauliui II. Jame dėkojama Šventajam Sostui už Lietuvos okupacijos ir aneksijos nepripažinimą ir prašoma prijungti Vilniaus arkivyskupiją prie Lietuvos bažnytinės provincijos, „išskyrus tą jos dalį, kuri yra į vakarus nuo dabartinės Lenkijos sienos“. Pažymima, kad toks veiksmas „labai daug prisidėtų prie pilno santykių išlyginimo ir nuoširdaus draugiškumo atstatymo tarp lietuvių ir lenkų tautų“⁵². Ši problema, kaip žinome, imta kelti jau aštuntajame XX a. dešimtmetyje, kai Šventuoju Tėvu tapo Jonas Paulius II.

Netrukus, 1987 m. gegužės 1 d., poziciją Vilniaus arkivyskupijos klausimu paskelbė ir VLIK'as⁵³. Savo pareiškimė šio organizacija aiškino lietuvių išeivijai Šventojo Sosto delsimą priimti sprendimą šiuo klausimu priešastis ir teigė, kad Vilniaus arkivyskupijos dalis, dabar esanti Lietuvos teritorijoje, faktiškai yra atskirta nuo Lenkijos bažnytinės provincijos. Tačiau Vatikanas nesiima šios padėties keisti, nes tai, pasak VLIK'o, lemia

tarptautinės aplinkybės – „dabartinės rytinės Lietuvos sienos yra Maskvos vienašališkai nustatytos“. Be to, Šventasis Sostas yra viena iš tų Vakarų valstybių, kurios nepripažįsta prievartinio Lietuvos prijungimo prie Sovietų Sąjungos, todėl „Vilniaus Arkivyskupijos klausimo sprendimas reikštų Lietuvos aneksijos prie Sovietų Sąjungos pripažinimą“⁵⁴. Anot VLIK'o, tikrai laisva Lietuva gali spręsti su savimi susijusius klausimus, todėl Vilniaus arkivyskupijos problemos sprendimas esant tokiai padėčiai reikštų paramą Kremliui, spaudžiančio okupuotos Lietuvos Katalikų bažnyčią ir įgyvendinančio „savo imperialistinius tikslus“⁵⁵, politikai.

1984 m. buvo minimos 500-osios šv. Kazimiero mirties metinės. Ta proga PLB sukvieta į Romą lietuvius iš viso laisvojo pasaulio – Šiaurės ir Pietų Amerikos, Australijos ir Vakarų Europos. Gausiai susirinkę lietuvių išeivijos atstovai, palaikomi popiežiaus Jono Pauliaus II, čia surengė didelę šv. Kazimiero sukakties manifestaciją. Jie priminė pasauliui lietuvių tautos padėtį, jos lūkesčius, o Šventojo Tėvo pacituoti lietuviškos giesmės žodžiai „Marija, Marija, palengvink vergiją...“ dar labiau sustiprino tikėjimą laisvinimo veiklos pergale⁵⁶.

Suvokdama, kaip svarbu nuolat jausti politikos pulsą lietuvių gyvenamose šalyse, PLB nuo 1980 m. periodiškai ėmė rengti politines konferencijas. Į trečią tokią konferenciją, kuri vyko Niujorke 1984 m. gegužės 11–12 d., buvo pakviestas buvęs Lenkijos ambasadorius Japonijoje Zdzisławas Rurarzas (1930–2007). Jis sakė, kad sovietai siekia sunaikinti Baltijos tautas, bet kartu išreiškė viltį, kad Sovietų imperija neamžina, ir prognozavo, kad ji suirs dar devintajame dešimtmetyje. Lenkų atstovas pareiškė, kad Lenkija ir Lietuva turi būti nepriklausomos ir savarankiškos valstybės, ir patikino, kad jo šalis nepretenduoja į Vilnių ir neketina keisti esamų sienų⁵⁷. Konferencijoje buvo grįžta

prie Jaltos konferencijos susitarimų vertinimo. Kaip minėta, dar 1983 m. šeštasis PLB seimas pareiškė atsiribojantis nuo siūlymų panaikinti Jaltos susitarimus. Atsižvelgdamas į tai, kad JAV Kongresas lenkų išeivių organizacijos „Pomost“ iniciatyva rengė rezoliuciją, raginančią tuos susitarimus panaikinti, JAV lietuvių bendruomenės veikėjas A. P. Gureckas pateikė plačią šio klausimo analizę. Jis paminėjo, kad kiek anksčiau vyko JAV lietuvių bendruomenės Visuomeninių reikalų tarybos ir „Pomost“ įgaliotinio Adamo Kierniko konsultacijos, kuriose sutarta reikalauti, kad būtų nepripažįstamos dėl Jaltos susitarimų poveikio Europoje atsiradusios įtakos sritys⁵⁸. Be to, pranešėjas pabrėžė, kad „Lietuva Jaltos susitarimuose nėra minima“, todėl klaidinga tvirtinti, kad Jaltoje Lietuva buvo „parduota ar atiduota Stalinui“. A. P. Gurecko manymu, Lietuvos ir kitų dviejų Baltijos valstybių likimą nulėmė 1943 m. Teherano konferencija, kur „Rooseveltas užtikrino Staliną, kad Amerika dėl jų nekariaus“, ir atrišo SSRS vadovui rankas veikti visoje Rytų ir Vidurio Europoje⁵⁹.

Gvildenant Jaltos klausimą, buvo užmegzti PLB Visuomeninių reikalų komisijos ir Lenkijos pagrindžio organizacijos KOS (lenk. *Komitet Oporu Społecznego*)* ryšiai⁶⁰. Pagrindinė jų dialogo tema – Vilniaus klausimas. 1986 m. liepą į posėdį susirinkusi PLB Visuomeninių reikalų komisija apsvarstė santykių su lenkais perspektyvas ir priėmė „pareiškimą dėl Lietuvos–Lenkijos santykių sienų atžvilgiu“. Vienas šios problemos aspektų buvo Vilniaus arkivyskupijos klausimas, nes jis derėjo „su 600 metų krikščionybės įvedimo Lietuvoje minėjimo tikslais“⁶¹. Dokumente primenama, kad šiuo reikalu jau dukart buvo kreiptasi į Šventąjį Sostą, ir pažymima, kad išdėstyta pozicijai

yra pritaręs LDT atstovas prie Šventojo Sosto Stasys Lozoraitis (jaunesnysis, 1924–1994)⁶².

Visoje Lenkijoje išplitęs „Solidarumo“ judėjimas rūpinosi ir kaimyninių rytų tautų padėtimi, formavo palankų požiūrį į jas. Vienas tokios veiklos liudijimų – „Solidarumo“ veikėjo susitikimas su LDT atstovais. 1985 m. kovą S. Lozoraitis (jaun.) Romoje priėmė „Solidarumo“ pasiuntinį (pavardė nežinoma)⁶³. Šis įteikė lietuvių diplomatui leidinį apie Lietuvą ir atskleidė sunkią Lenkijos pogrindžio padėtį šalyje viešpataujant sovietų palaikomam kariniam režimui. Lenkų atstovas sakė, kad jo tėvynainiai turėtų imti pavyzdį iš Lietuvos ir tenykščio pasipriešinimo. Abiem pašnekovams išsakius požiūrį į Jaltos susitarimus, „Solidarumo“ atstovas pareiškė, „kad Vilniaus klausimas išspręstas Lietuvos naudai ir gal tik vienas kitas senesnių lenkų arba užsienio organizacijų vis dar laikosi senų požiūrių“. Šiame pokalbyje dar kartą pabrėžta, „kad lenkai turi pasidaryti tam tikra baze už geležinės sienos“, nes jie mažiau suvaržyti judėdami tiek į Vakarus, tiek į Rytus⁶⁴.

Kai JAV Kongresas priėmė rezoliuciją, išreiškiančią oficialų JAV požiūrį į Jaltos konferencijos susitarimus, „Pomost“ paskelbė kaimyninėms rytų tautoms svarbų pareiškimą, kuriame teigiama: „Mes pilnai pripažįstame dabartinį Lenkijos teritorinį *status quo* kaip teisingą ir reikalingą sprendimą, vedantį į pastovią taiką ir tarpusavio susipratimą tarp Gudijos, Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos tautų.“⁶⁵ Suprantama, tai viltinškai nuteikė lietuvių išeiviją ir skatino stiprinti ryšius su kaimynais.

1987 m. vykusioje politinėje konferencijoje PLB vėl išsakė siekį glaudžiau bendradarbiauti su priklausomomis nuo sovietų tautomis, taip pat, paminėdama Lenkijos

* Demokratinė opozicinė organizacija, 1982–1989 m. veikusi Lenkijos Liaudies Respublikoje.

pogrindžio organizacijų požiūrį į esamų rytinių Lenkijos sienų pripažinimą, palaiškė dialogo su lenkų tiek pogrindžio, tiek išėivijos atstovais idėją. 1988 m. vykusiame septintajame PLB seime polemizuojant dėl santykių su lenkais perspektyvos pabrėžtas noras, „kad jie [lenkai] pilnai ir be sąlygų pripažintų ir gerbtų Lietuvos nepriklausomybę ir teritorinį integralumą su sostine Vilniumi ir Vilniaus kraštu kaip vientisa ir neatskiriama Lietuvos dalimi“⁶⁶. Kartu išsakyta PLB nuostata, kad Lenkijos ir Lietuvos siena turėtų atitikti „istorinę ribą, kuri galiojo iki paskutiniojo jungtinės Abiejų Tautų Respublikos padalinimo 1795 m., ten, kur ji nėra jokia sutartimi pakeista“.

Užglaistyti lietuvių ir lenkų santykių netolygumus bei numatyti tolesnio bendradarbiavimo galimybes daug padėjo Romos pasitarimas, vykęs 1988 m. balandžio 30–gegužės 1 d. Lenkų pusei jame jau atstovavo įtakingi pačios Lenkijos mokslininkai ir visuomenininkai: istorikas prof. Jerzy K. Kłoczowski (1924–2017), publicistas ir redaktorius Marcinas Królis, kun. Marianas Radwanas, Lenkijos seimo narys, teisininkas prof. Stanisławas Stomma (1908–2005) ir istorikas prof. Zbigniewas Wójcik (1922–2014), taip pat Italijoje gyvenanti lenkų visuomenininkė Wanda Gawronska. Iš lietuvių pasitarime dalyvavo šie žymūs išėivijos veikėjai: diplomatai S. Lozoraitis (jaun.) ir Kazys Lozoraitis (1929–2007), profesoriai kun. Paulius Rabikauskas (1920–1998) ir Tomas Venclova bei A. P. Gureckas (du pastarieji atstovavo PLB)⁶⁷. T. Venclova savo kalboje sulygino Vilniaus reikšmę lietuviams su Jeruzalės svarba žydams. Lenkų pusė į tai atsakė, „kad iš tikro Vilniaus konfliktas esąs baigtas, Vilnius priklauso Lietuvai ir Lenkijos visuomenė su tuo esanti susitaikusi“⁶⁸. Tai užfiksuojant sutarta, kad lenkai parengs pareiškimo dėl lietuvių ir lenkų santykių projektą, o vėliau, kai su juo susipažins lietuvių

atstovai, dokumentas bus paskelbtas viešai. Šiame susitikime aptarta ir galimybė išleisti abiejų tautų kalbomis knygų apie lietuvių ir lenkų santykius, rūpintis tiek lietuvių, tiek lenkų paminklais, kviesti lietuvių studentus studijuoti Liublino katalikų universitete. Be to, abi pusės atmetė idėją kurti atnaujintą Lenkijos–Lietuvos uniją ar jungtis į Rytų Europos federaciją bei pasisakė už bendros visai Europai politinės ir ekonominės struktūros kūrimą⁶⁹.

Lietuvoje tuo metu jau įsisiūbavo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis (toliau – LPS), į lietuvių ir lenkų santykių svarstymą įsitraukė ir pačios lietuvių tautos atstovai. Todėl minėtasis pareiškimas tapo dviem atvirais laiškais, kurie buvo pasirašyti šalių sostinėse Varšuvoje ir Vilniuje. Laiške „Bičiuliams lietuviams“, kurį pasirašė lenkų politikos, visuomenės ir kultūros veikėjai, aiškiai pareiškama, kad „Lenkijoje niekas nekeltia teritorinių pretenzijų dėl tų žemių, kurios tarpukario laikais priklausė Lenkijos valstybei“. Taip pat sakoma, kad lenkams turi būti sudarytos sąlygos „turėti užtikrintas dvasines, istorines, kultūrinės bei materialines teises būti, dalyvauti lenkiškame palikime Vilniuje ir Lietuvoje“, o šie savo ruožtu kviečiami „atlaidumui, išmintingumui, draugystei“⁷⁰. Atsakomąjį laišką „Bičiuliams lenkams“ pasirašė LPS veikėjai. Jame rašoma: „Lietuva gerai žino, ką per šimtmečius ji gavo iš Lenkijos, lygiai kaip Lenkija – ką ji gavo iš Lietuvos. Nepakeičiamas mūsų praeities paveldas įpareigoja mus ir ateičiai.“ Primenant, kad „mūsų nesutarimai“ parankūs tik trečiosioms jėgoms, viliamasi, kad „Lenkija visada gerbs Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir integralumą su sostine Vilniumi“, o kartu patikinama, kad „laisva ir demokratiška Lietuva bendradarbiaus su laisva ir demokratiška Lenkija“⁷¹.

Bičiuliškiems abiejų tautų atstovų laiškamams, kuriuose keliamos lietuvių ir lenkų

sugyvenimo idėjos ir viltys draugiškai bendradarbiauti, kai jų šalys išsilaisvins, netrukus buvo pritarta PLB pareiškime⁷².

Taip emigracijoje atsinaujinę lietuvių ir lenkų santykiai pamažu buvo gludinami, o kai galiausiai jie nusistovėjo ir sutvirtėjo politiniai ryšiai, jau žlungant SSRS blokui, iniciatyvą perėmė Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenantys tautų atstovai.

IŠVADOS

Lietuvių ir lenkų Vakaruose plėtotus ryšius galima apibūdinti trimis aspektais: 1) lietuvių išeivijos politinių vadovų susitikimai su Lenkijos emigracinės vyriausybės atstovais; 2) lietuvių emigrantų organizacijų dalijimasis nuomonėmis su atitinkamomis lenkų institucijomis Vakaruose; 3) lietuvių išeivių bendravimas su garsiais lenkų emigrantais.

Lietuvai paradus nepriklausomybę Jungtinėse Valstijose senosios lietuvių išeivijos sukurtoji ALT pirmiausia ieškojo ryšių su kaimyninių tautų atstovais. Taip buvo užmegzti santykiai su analogiška lenkų organizacija – Amerikos lenkų kongresu. Dar Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos emigracinė vyriausybė iškėlė tezę, kad ateities Lenkijos saugumą būtina sieti su Lietuvos nepriklausomybe.

Suverenias Lietuvos teises užsienyje nuosekliai gynusio VLIK'o atstovas V. Sidzikauskas 1947 m. užmegzė ryšį su Lenkijos emigracinės vyriausybės atstovu A. Tarnowskiu. Derybose buvo pabrėžta, kad bendras abiejų tautų siekis – atgauti nepriklausomybę, o ginčytini klausimai turi būti sprendžiami tik taikiomis priemonėmis.

Šeštajame dešimtmetyje mezgėsi JAV lietuvių sukurtos LLK ir Lenkijos politinės tarybos ryšiai. Pavyzdžiui, 1954 m. sausio 18 d. vykusiame šių organizacijų susitikime buvo aptarta tarptautinė padėtis, įvertinta

sovietų politika bei galimybė Lietuvai ir Lenkijai išsilaisvinti. Lietuvių išeivija pasiūdojo lenkų išeivių pasiūlyta galimybe tarpininkauti siunčiant sovietų draudžiamas knygas į Lietuvą. Taip atsirado, galima sakyti, naujųjų laikų knygnešystė.

Netrūko ir pavienių iniciatyvų, skatinančių lietuvių ir lenkų dialogą. Šeštojo dešimtmečio viduryje Vakaruose leidžiamo lenkų žurnalo „Kultura“ puslapiuose pasirodė straipsnių apie galimybę sugyventi lietuvių ir lenkų tautoms. Jų autoriai buvo J. Girnius, J. Giedroycas, J. Iwanowski, T. Katelbachas, vėliau – Cz. Miloszas, Z. Rurarzas, T. Venclova.

Nuosaukiausiai lietuvių ir lenkų tautų viltys buvo reiškiamos pasitelkus Rytų ir Vidurio Europos tautų išeivių junginį PETA, įkurtą 1954 m. JAV. Ši organizacija reguliariai susitikinėjo su Amerikos administracija, kur aiškiai išsakė savo tautų siekius. Ji ypač prisidėjo prie to, kad Vakarai moraliai ir politiškai remtų Rytų ir Vidurio Europos tautas, o Rytų Europoje stiprėtų pasipriešinimo sovietams judėjimas.

Lietuvių ir lenkų emigrantų ryšiai nenutrūko per visą Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose laikotarpį. Aštuntajame dešimtmetyje, 1978 m. spalio mėn., taigi dar „Solidarumo“ priešaušryje, Paryžiuje lenkų politikas J. Giedroycas susitiko su VLIK'o pirmininku dr. J. K. Valiūnu. Tada buvo iškelta mintis pasirašyti lietuvių ir lenkų draugiškumo deklaraciją.

Devintajame dešimtmetyje, kai vis tikresnė darėsi viltis, kad Lenkija, o vėliau ir Lietuva išsivaduos, tarp abiejų tautų darbotvarkės aktualijų atsirado Vilniaus krašto, Vilniaus arkivyskupijos, Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos priklausomybės klausimai. Neatsitiktinai buvo įsitraukta į Jaltos konferencijos susitarimų svarstymą. Iš lenkų pusės aktyviausia diskusijų dalyvė buvo naujoji visuomeninė-politinė organizacija „Pomost“, iš lietuvių – PLB. Prie lietuviams palankios Vilniaus klausimo sprendimo

formuluotės daug prisidėjo popiežiaus Jono Pauliaus II įtaka.

Lenkijoje įsitvirtinus „Solidarumo“ judėjimui, o Lietuvoje kilus Persitvarkymo Sąjūdžiui buvo sutarta dėl Lenkijos rytinės sienos ir ryšiai, išsiplėtoję tarp dviejų tautų išeivių, peraugo į pačių tautų bendradarbiavimą.

Nuorodos

¹ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; To paties, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010; To paties, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose po Helsinkio akto 1975–1994*, Vilnius, 2017.

² K. Tarka, „Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 350–366; K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole, 1998.

³ S. Łukasiewicz, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971*, Warszawa–Lublin, 2010.

⁴ *Lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje 1945–1990 metais. Šaltinių publikacija*, Vilnius, 2014.

⁵ G. Milerytė, *Lietuvos ir Lenkijos santykių vizijos emigracijoje 1945–1990 m.*, Vilnius, 2018.

⁶ „1940 m. spalio 15 d. memorandumas“, in L. Šimutis, *Amerikos lietuvių taryba. 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970*, Chicago, 1971, p. 458; *Amerikos lietuvių istorija*, red. A. Kučas, Bostonas, 1971, p. 552.

⁷ L. Šimutis, op. cit., p. 89.

⁸ „Secretary Acheson urgend to ask investigation of soviet genocide“, *Lithuanian Bulletin*, 1951, Nr. 7–12, p. 7–8.

⁹ A. Budreckis, „Baltasis erelis – Lietuvos nepriklausomybės gynėjas per II pasaulinį karą“, *Aidai*, 1971, Nr. 5, p. 207–213.

¹⁰ A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 6, Vilnius, 2002, p. 24.

¹¹ VLIK'o 1945 m. gegužės 30 d. raštas Nr. 95, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 187.

¹² K. Tarka, „Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)“,

Apibendrinant galima pasakyti, kad Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose veikusios lietuvių išeivių politinės organizacijos, palaikydamos ryšius su lenkų emigrantų institucijomis, tiesė tiltus būsimai laisvų Lietuvos ir Lenkijos valstybių bendrystei.

p. 353; *Lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje 1945–1990 metais*, p. 61.

¹³ VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. *Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, red. A. Petraitytė, Vilnius, 2004, p. 14.

¹⁴ VLIK'o ir Lietuvos pasiuntinių išeivijoje konferencijos, vykusios 1947 m. liepos 21–26 d. Berne, protokolai, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 59, l. 8.

¹⁵ Ištrauka iš pirmosios konferencijos nutarimų: lenkų klausimas, *ibid.*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 29.

¹⁶ K. Tarka, „Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)“, p. 355.

¹⁷ V. Sidzikausko 1947 m. balandžio 25 d. laiškas VLIK'o Vykdomosios tarybos Užsienio reikalų tarnybai, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 6.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ VLIK'o Vykdomosios tarybos 1947 m. kovo 14 d. rašto, adresuoto A. Tarnowskiui, nuorašas, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 310, l. 52.

²⁰ List A. Tarnowskiego do V. Sidzikauskasa, 1947 03 14, IPMS, A.11.E./1166, *Lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje 1945–1990 metais*, p. 92–94.

²¹ V. Sidzikausko 1947 m. balandžio 25 d. laiškas VLIK'o Vykdomosios tarybos Užsienio reikalų tarnybai, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 6.

²² S. Lozoraičio 1947 m. gegužės 12 d. laiškas V. Sidzikauskui, *ibid.*, l. 7.

²³ VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. *Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 234; L. Jonušauskas, *Likimo vedami. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, Vilnius, 2003, p. 178.

²⁴ V. Sidzikausko 1951 m. balandžio 28 d. laiškas M. Krupavičiui, LIIB, f. 54, l. 74.

²⁵ „Egzilinės lenkų vyriausybės prezidentas apie lietuvių–lenkų santykius“, *Žiburiai*, 1948, liepos 24, p. 3.

²⁶ „Lenkų užs. reik. ministeris A. Tarnovskis lietuvių–lenkų klausimu“, *ibid.*, 1948, rugsėjo 11, p. 1, 2.

- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ *Lietuvių ir lenkų santykiai išėivijoje 1945–1990 metais*, p. 24.
- ²⁹ LLK programa (projektas), LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 124.
- ³⁰ V. Sidzikausko 1963 m. gruodžio 25 d. laiškas J. Kardeliui, *ibid.*, b. 329, l. 59.
- ³¹ LLK 1954 m. sausio 18 d. *Pro Memoria*, *ibid.*, b. 321, l. 11; LIIB, f. 54, l. 191.
- ³² LLK 1954 m. kovo 22 d. *Pro Memoria*, LIIB, f. 54, l. 193.
- ³³ LLK 1954 m. balandžio 18 d. laiškas VK URT, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 35.
- ³⁴ LLK 1956 m. gruodžio 20 d. *Pro Memoria*, *ibid.*, b. 323, l. 139; V. Sidzikausko 1956 m. gruodžio 19 d. laiškas B. K. Balučiu, *ibid.*, l. 136.
- ³⁵ LLK 1959 m. balandžio 8 d. *Pro Memoria*, *ibid.*, b. 326, l. 19.
- ³⁶ Lietuvių politinė konferencija. Lietuvių–lenkų santykiai, 1954 m. gegužės 19 d., *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 50, l. 278–281.
- ³⁷ *Ibid.*, l. 280.
- ³⁸ „Dialogas tarp lenkų ir lietuvių“, *Į laisvę*, 1957, Nr. 13, p. 78.
- ³⁹ *Ibid.*, p. 79–80.
- ⁴⁰ „Redakcijos prierasas“, *ibid.*, p. 81.
- ⁴¹ VLIK'o valdybos 1978 m. gruodžio 9 d. pranešimas seimui, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 210.
- ⁴² *Ibid.*, l. 208; „VLIK'o valdybos pranešimas seimui“, *Naujienos*, 1978, gruodžio 22.
- ⁴³ List L. Mitkiewiczza do S. Raštikis, N.Y. 1968 06 05, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankaščių skyrius, f. 273–62.
- ⁴⁴ A. Gureckas, „Mūsų santykių su lenkais klausimu“, 1977, VDU LII, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 20–24.
- ⁴⁵ „VLIKO tarybos posėdis“, *Eltos informacijos*, 1984, Nr. 6, p. 2.
- ⁴⁶ „VLIKO pareiškimas Jaltos klausimu“, *ibid.*, Nr. 5, p. 2–3.
- ⁴⁷ LDT (S. Lozoraičio) 1984 m. balandžio 3 d. *Pro Memoria*, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 245–247.
- ⁴⁸ „VLIK'o seimo, įvykusio 1980 m. gruodžio mėn. 13–14 d. Toronte, priimtos rezolucijos“, *Eltos informacijos*, 1981, vasario 9 (spec. laida), p. 1–2.
- ⁴⁹ „JAV Valstybės departamento raštas VLIK'ui“, *ibid.* gruodžio 22 (spec. laida), p. 2.
- ⁵⁰ „The View from Lithuania“, *BATUN* (inform. service), 1981, rugsėjo 26; LCVA, f. 656, ap. 2, b. 736, l. 63.
- ⁵¹ L. Kojelis, „Istorijos ratas sukasi“, *Į laisvę*, 1984, Nr. 90, p. 19.
- ⁵² „Prašymas Popiežiui Jonui Pauliui II dėl Vilniaus arkivyskupijos“, *Pasaulio lietuvis*, 1983, Nr. 8–9, p. 44.
- ⁵³ VLIK'o 1987 m. gegužės 1 d. pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 893, l. 12.
- ⁵⁴ *Ibid.*
- ⁵⁵ *Ibid.*
- ⁵⁶ Švento Tėvo kalba Kazimiero 400-mečio minėjime, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 224.
- ⁵⁷ „Reikšminga LB konferencija New Yorke“, *Pasaulio lietuvis*, 1984, Nr. 6–7, p. 46.
- ⁵⁸ Žr. A. Gureckas, „Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos“, 1985, VDU LII, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 286–296.
- ⁵⁹ A. Gureckas, „Kas šiandien yra likę iš Jaltos susitarimų“, *Pasaulio lietuvis*, 1984, Nr. 8–9, p. 4–5.
- ⁶⁰ A. Gureckas, „Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos“, 1985, VDU LII, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 296.
- ⁶¹ „Vilniaus arkivyskupijos klausimas“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 8–9, p. 12.
- ⁶² „Dėl Vilniaus arkivyskupijos“, *ibid.*, Nr. 10, p. 21.
- ⁶³ LDT (S. Lozoraičio) 1985 m. kovo 16 d. *Pro Memoria*, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 291.
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ A. Gureckas, „Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos“, 1985, VDU LII, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 296.
- ⁶⁶ „PLB VII-tojo seimo sveikinimai, nutarimai, padėkos“, *Pasaulio lietuvis*, 1988, Nr. 11, p. 29.
- ⁶⁷ A. Gurecko 1988 m. gegužės 23 d. pranešimas apie pasitarimą Romoje, VDU LII, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 5–8.
- ⁶⁸ *Ibid.*
- ⁶⁹ *Ibid.*, l. 8.
- ⁷⁰ M. Królio 1989 m. kovo 18 d. laiškas „List do Przyjaciół Litwinów“, VDU LII, f. 41, ap. 8, b. 9, l. 56; „Laiškas bičiuliams lietuviams“, *Gimtasis kraštas*, 1989, lapkričio 16–22, p. 2.
- ⁷¹ „Bičiuliams lenkams“, *Gimtasis kraštas*, 1989, lapkričio 16–22, p. 2.
- ⁷² PLB valdybos pirmininko V. Bieliausko 1989 m. gruodžio 9 d. pareiškimas, VDU LII, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 19.

Juozas Banionis

SIGNS OF POLITICAL CONTACTS BETWEEN LITHUANIAN AND POLISH EMIGRANTS IN 1940–1990

Summary

After annexation of Lithuania by the USSR in 1940, Lithuanian diaspora politics in Western countries showed active participation in the movement for Lithuania's liberation. Maintenance of relations with emigrants from Eastern and Central European countries, which became dependent on the Soviet Union, was considered one of the factors of movement enhancement. All this had to contribute to consolidation of powers of all the nations of the aforesaid part of Europe, which were united by the similar goal: to seek liberation and restoration of independence of their homelands.

Next to close collaboration with Latvians and Estonians, who shared common destiny, the contacts of Lithuanians with Polish people, their historical neighbours, were of utmost importance. Lithuanian-Polish contacts in the West may be described from three perspectives. Firstly, meetings of Lithuanian political leaders with representatives of the Polish government in exile have to be mentioned. Secondly, exchange of opinions between Lithuanian emigrant organisations and relevant Polish institutions in the West is important as well as communication of Lithuanian emigrants with famous Polish personalities in emigration.

In the 1940s (1947) already, Vaclovas Sidzikauskas, a representative of the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK), which consistently protected the right of Lithuania's sovereignty abroad, established relations with Adam Tarnowski, a representative of Polish government in exile. The emphasis was laid on the common goal of both nations to restore the independence and on purely peaceful solution to contentious issues.

In the 1950s, the relations between the Committee for Free Lithuania (LLK) in the USA and Polish Political Council (Polska Rada Polityczna) were established. For example, during the meeting of 18 January 1954 they discussed international situation, evaluated the Soviet policies and discussed perspectives of liberation of Lithuania and Poland.

Individual initiatives, which promoted the dialogue between Lithuanians and Poles, were also frequent. As early

as the middle of the 1950s, the Polish journal "Kultura" published in Paris, already contained articles about perspectives of coexistence of Lithuanian and Polish nations written by Juozas Girnius, Jerzy Giedroyc, Jerzy Iwanowski, Tadeusz Katelbach, and later by Czesław Miłosz, Zdzisław Rurarz and Tomas Venclova.

The relationship between Lithuanian and Polish emigrants never ceased during the whole period of Lithuania's liberalisation movement in the West. In the 1970s (October 1978), even before emergence of "Solidarity", J. Giedroyc met Dr. Juozas K. Valiūnas, Chairperson of VLIK, in Paris. Then the idea of signing the declaration of friendship between Lithuanians and Poles was put forward.

In the 1980s, when liberation of Poland and later that of Lithuania were becoming more and more realistic, the agendas of both nations started embracing the relevant issues of dependence of Vilnius region, Archdiocese of Vilnius, Western Ukraine and Belarus, and it is not by chance that these issues were included into the agenda of the Yalta Conference as well. The most active participants in the discussions were new social-political organisation "Pomost" on the Polish side and the World Lithuanian Community (PLB) on the Lithuanian side.

The aspirations of the Lithuanian and Polish nations were expressed in the most moderate way through the Assembly of Captive European Nations (ACEN) founded in the USA in 1954 and consisting of Eastern and Central European nations. This organisation, which used to organize regularly the meetings with the US Administration and had clearly determined the goals of the nations, significantly contributed to formation of moral and political support from the West and strengthening of movement of resistance against Eastern Europe dependence on the Soviets.

To sum up, it can be stated that political organisations that participated actively in the movement for Lithuania's liberation in the West and maintained contacts with Polish institutions in exile built bridges for future alliance of free states of Lithuania and Poland.

Ryszard Kaczmarek

Lenkų mobilizacija į *vermachtą* vokiečių okupuotose lenkų žemėse Antrojo pasaulinio karo metais*

VISUOTINĖ KARO TARNYBA VOKIETIJOS REICHE

Pagrindas šaukti į karo tarnybą *vermachte*, be kitų, – ir lenkus, buvo 1935 m. kovo 16 d. Vokietijos visuotinės karo tarnybos įstatymas (*Gesetz über den Aufbau der deutsche Wehrmacht*). Jį papildė 1935 m. gegužės 21 d. įstatymas (vadinamasis *Wehrgesetz*), apibrėžiantis tarnybos trukmę ir sritį. Šis antrasis įstatymas numatė, kad nevokiečių tautybės asmenys privalo turėti specialų leidimą atlikti karo tarnybą. Jį galėjo suteikti tik Vokietijos reichskancleris arba, perkėlus šią teisę, karo ministras¹.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, dalis prie Vokietijos reicho prijungtos teritorijos (ją, be kita ko, sudarė iki 1918 m. Vokietijai priklausiusios Pomeranija, Didžioji Lenkija ir Silezija) vietinių gyventojų Heinricho Himmlerio dekretu dėl vadinamojo

Deutsche Volksliste (Vokiečių tautos sąrašas) gavo dalinę arba visišką Vokietijos pilietybę. Kartu nuo to momento šaukiamojo amžiaus vyrams, kaip ir kitiems reicho piliečiams, įsigaliojo karo tarnybos prievolė.

Tačiau pirmieji masiniai šaukimai į Vokietijos kariuomenę prijungtoje teritorijoje surengti dar anksčiau, 1940 m. pavasarį. Šauktiniams iš prijungtosios Lenkijos dalies apibrėžti Vokietijos vidaus susirašinėjime tuo metu buvo vartojamas gana keistas „Deutsch-Polen“ („Vokietijos lenko“) terminas.

LAIKINASIS „DEUTSCH-POLEN“ STATUSAS (1939–1941 M.)

Vyriausioji *vermacht* vadovybė (*Oberkommando der Wehrmacht*) 1940 m. rugsėjo 7 d. informavo atsargos dalinių vadus, kad

* Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto tarptautinėje konferencijoje „Antinacinė rezistencija ir nacių bandymai sukurti tautinius SS dalinius Baltijos šalyse 1941–1944 m.“, kuri 2013 m. rugsėjo 12 d. vyko Vilniuje, Lietuvos Respublikos Seimo Konferencijų salėje, pagrindu. Straipsnio autorius Ryszardas Kaczmarekas yra Silezijos universiteto (Katoviciai, Lenkija) profesorius. Versta iš lenkų kalbos.

iki 1940 m. spalio 1 d. visiems prijungtosios teritorijos (nurodytos visos joje esančios reicho apskritys) vyrams, gimusiems 1914 m. arba jaunesniems (t. y. 18–26 metų amžiaus), taip pat ir atsarginiams, įsigalioja karo tarnybos ir darbo tarnybos (*Reichsarbeitsdienst, RAD*) (pradedant gimusiais 1921 m., t. y. devyniolikmečiais ir jaunesniais) prievolė. Tačiau įsake nekalbama apie tautinius reikalus, tikriausiai interpretuojant šauktinius analogiškai, kaip tai po kelių dienų buvo padaryta H. Himmlerio potvarkyje. Remiantis preliminariais policijos sąrašais, sudarytais 1939–1940 m. sandūroje, tautybės ir gimtosios kalbos deklaracija buvo pagrindas laikyti pašauktus į kariuomenę asmenis vokiečiais².

Pirmosios žinios apie šaukimą į kariuomenę prijungtose žemėse pasirodė 1940 m. balandį. Aukštutinėje Silezijoje, remiantis 1939–1940 m. sandūroje policijos sudarytu preliminariu sąrašu, daliai tų, kurie anketose nurodė esantys vokiečių (arba sileziečių) tautybės ir jau dirbo vokiečių įstaigose, buvo išsiuntinėti laišakai, raginantys susitvarkyti dokumentus, susijusius su karo tarnybos prievole. Buvo remiamasi 1935 m. Visuotinio šaukimo įstatymu. Asmenys, gavę tokį pranešimą, privalėjo užpildyti trumpą klausimyną (*Fragebogen über Wehrdienstverhältnisse*). Tai turėjo padaryti tiek reicho vokiečiai (*Reichsdeutsche*), tiek etniniai vokiečiai (*Volksdeutsche*). Užsiregistruoti įpareigoti asmenys užpildytas anketas privalėjo pateikti savo darboviečių personalo skyriams³. Kartu jie buvo pripažinti reicho piliečiais nuo 1939 m. rugsėjo 1 d., tuo buvo remiamasi ir vėliau juos šaukiant į Vokietijos kariuomenę⁴.

Gdansko (Dancigo) karinėje apygardoje, kuri pagal bendrą Vokietijos kariuomenėje tarnavusių lenkų skaičių buvo svarbiausia, vykdyto pirmojo pusmečio šaukimo duomenys atsispindi tos apygardos vadovybės

ataskaitoje. Kitaip nei Aukštutinėje Silezijoje, čia buvo patikrinti tik prieškarinio Laisvojo Dancigo Miesto piliečiai, kurie jau nuo rugsėjo 1 d. formaliai buvo Vokietijos piliečiai. Kitose teritorijose į Vokietijos kariuomenę galima buvo stoti tik savanoriškai. Patikrinimas apėmė tik gimusiuosius 1897–1900 ir 1904–1920 m., o į kariuomenę buvo šaukiami tik devyniolikmečiai. Be to, į užnugario pajėgas papildomai mobilizuota 4 100 vyrų, kurie turėjo būti rengiami toliau. Per patikrinimą nustatyta, kad buvusiam Laisvajame Dancigo Mieste buvo 26 983 tinkami pašaukti į *vermachtą* asmenys, gimę 1904–1920 m. (20–36 metų amžiaus), iš jų 10 341 buvo kariškai pasirengęs⁵.

Jau 1940 m. pradėta šaukti ir į SS dalinius (*Waffen SS*). Šis šaukimas buvo elitinis ir, kaip pabrėžta jo vykdymo gairėse, vien tik savanoriškas: „savanoriškumo būtina laikytis besąlygiškai“. Tačiau patį šaukimą į SS reichsfüreriu (*Reichsführer-SS*) pavaldžius dalinius organizavo tos pačios *vermachto* institucijos, kurios vykdė registraciją į visų kitų rūšių kariuomenę. Jos tik, vadovaudamosi specialiomis gairėmis, turėjo parūpinti pakankamai savanorių į SS dalinius: į 12 metų tarnybą galėjo stoti tik 17–23 metų asmenys, 4,5 metų tarnybą – 17–35 (vykstant karui – 17–45) metų asmenys, į tankų kariuomenę ir žvalgybą – 17–23 metų asmenys. Specialios taisyklės apibrėžė tarnybą koncentracijos stovyklų priežiūros daliniuose (*SS Totenkopfverbände*) – čia galėjo tarnauti tik patyrę Bendrosios SS (*Allgemeine SS*) nariai, gimę anksčiau nei 1907 m. Prieš suteikiant leidimą tarnauti šiuose daliniuose reikėjo atlikti papildomus rasės tyrimus (*Annahmeuntersuchungen*). Teisę stoti į *Waffen SS* be visuotinio šaukimo turėjo *Allgemeine SS* nariai, jie galėjo rinktis ir norimą kariuomenės rūšį. Paprastai SS nevykdė atskiro nuo *vermachto* šaukimo, bet, bendradarbiaudama su hitlerjugendo orga-

nizacija (*Hitlerjugend*) ir, be abejo, susitarusi su vietos aukštesniuoju SS ir policijos vadu (*Höhere SS- und Polizeiführer*, HSSuPF), ji galėjo organizuoti susitikimus, kuriuose ragino stoti į šią formuotę savanoriais⁶.

1941–1943 M.

1941 m. įvyko pokyčių šaukiant prijungtų teritorijų lenkus į *vermachtą*. Vokietijos karinio registravimo įstaigų požiūriu, kovo mėn. potvarkis dėl *Deutsche Volksliste* sukėlė visišką netvarką. Ypač neapibrėžta nuo to momento buvo padėtis tų jau pašauktųjų ir atliekančiųjų karo tarnybą, kurie vis dėlto nepriklausė atitinkamai *Deutsche Volksliste* grupei, suteikiančiai Vokietijos pilietybę (tokią teisę tuo metu turėjo tik 1-oji ir 2-oji grupės). Tai savo ruožtu registraciją supaprastino, nes nuo šiol ji aprėpė tik šias dvi pirmąsias asmenų grupes, o į *Deutsche Volksliste* buvo įtraukiama tik išnagrinėjus prašymo anketą. Tačiau pati įrašymo į *Deutsche Volksliste* akcija vyko vangiai, nes reikėjo surinkti labai daug anketų ir išnagrinėti vis daugiau skundų. Tuo metu, kai reikėjo tvarkyti vis naujų šauktinių registraciją, neišvengiamai buvo daromos tos pačios kaip ir anksčiau klaidos – šaukiami naujokai, dar negavę Vokietijos pilietybės.

Didžiulė problema buvo lėtas įrašymas į *Deutsche Volksliste*, o kartu ir pilietybės suteikimas. Po Vroclavo (*Breslau*) apygardoje beveik tris mėnesius trukusios įrašymo į *Deutsche Volksliste* akcijos 1941 m. gegužę buvo pranešta, kad, *vermachto* institucijų duomenimis, net 99 proc. 1922 m. gimusių šauktinių, taigi tų, kurių duomenis pirmiausia turėjo išnagrinėti *Deutsche Volksliste* institucijos, nėra priskirti *Deutsche Volksliste* grupei. Išreikšta nuomonė, kad tai gali pakenkti visam tos kartos šaukimui, planuojamam 1941 m. rudenį. Mėginant iš-

spręsti šią vis didėjančią problemą, dar prieš pradėdant 1941 m. gegužės–birželio mėn. registruoti 1923 m. gimusius naujokus, taip pat jau įpareigotus atlikti karo tarnybą, bet dar nepašauktus 1914–1921 m. gimusius asmenis, visose keturiose prijungtų žemių karinėse apygardose buvo liepta pirmiau nustatyti pilietybę, o iki tol šaukti tik 1-osios ir 2-osios grupių asmenis⁷.

Naujokų skaičių 1941 m. smarkiai riboja tiek tai, kad lėtai vyko įrašymas į *Deutsche Volksliste*, tiek tvarka, kad Vokietijos piliečiai yra tik pirmųjų dviejų grupių atstovai. Tai vertė Aukštutinės Silezijos gauleiterį Brachtą imtis žygių Berlyne siekiant pakeisti *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės statusą. Sumaniai remdamasis argumentu, kad nors, nepatikrinus anketų, iš tiesų neįmanoma nustatyti bendro įregistruotųjų skaičiaus, jis sakė, jog „[g]alima siek tiek sumažinti įtampą pašaukiant į karo tarnybą asmenis, priklausančius DVL3 [*Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei], juolab kad atstovybės į šią grupę iki 1941 m. spalio 1 d. priėmė 16 tūkst. vyrų, tuo tarpu bendras į 1-ąją ir 2-ąją grupes įrašytųjų skaičius tebuvo 22 tūkst. vyrų⁸. Iš Katovicų regiono prezidento Walterio Springorumo pokaryje duotų parodymų matyti, jog iš pradžių taikyta griežta politika ir griežti Vokietijos pilietybės reikalavimai sukėlė tokį nepasitenkinimą ir atsirado tokia finansinė našta atmestiesiems, kad, visiškai pritariant Vokietijos nacionalsocialistinės darbininkų partijos Aukštutinės Silezijos skyriui, iš karto imtas daryti spaudimas siekiant įveikti reichsfiurerio pasipriešinimą. Tuo pat metu ieškota Aukštutinės Silezijos atsargos kariuomenės komendantūros štabo viršininko (*Chef des Stabes des Ersatzheeres*) generolo Olbrichto, taip pat pasisakiusio už tai, kad į *vermachtą* būtų šaukiami visi Aukštutinės Silezijos gyventojai, kurie iki šiol dar nėra pripažinti Vokietijos piliečiais, paramos. Anot Springorumo, 1941 m. *vermachto*

patvirtintas pradinis nedidelis tos apygardos naujokų skaičius (15 tūkst.), patikrinus vietoje, buvo smarkiai padidintas („gerokai suapvalintas į didesniąją pusę“), kad taip dar iki tol, kol 1942 m. sausio mėn. bus priimtas naujas reglamentas, daug šeimų, priklausančių tarpinei grupei („schwebendes Volkstum“), išvengtų tremties. Tokie veiksmai buvo įmanomi vien dėl Aukštutinėje Silezijoje galiojusių vidaus taisyklių, kurias palaikė tiek vietinė *Deutsche Volksliste* apeliacinė komisija (*Zentralstelle der DVL*), tiek Vroclavo karinė apygarda⁹. Bet, kitaip nei tvirtina Springorumas, tikroji tų sprendimų priežastis buvo ne noras apginti Aukštutinės Silezijos gyventojus nuo tremties, o baimė, kad pramoninė apskritis pritrūks kvalifikuotos darbo jėgos, ir *vermachto* lūkestis gauti keliais šimtais tūkstančių naujokų daugiau.

Kartu su *Deutsche Volksliste* pasikeitė ir naujokų iš prijungtų teritorijų apibrėžimas. Po karinio patikrinimo gautų pažymėjimų (*Wehrpass*) skiltyje „valstybinė priklausomybė“, atsižvelgiant į *Deutsche Volksliste* grupę, atsirado atitinkamas įrašas: DVL 1 – „Deutsches Reich“ (Vokietijos reichas), DVL 2 – „Deutsches Reich V.D.“ (Vokietijos reichas, *Volksdeutsch*) ir DVL 3 – „Deutsches Reich Pole“ (Vokietijos reichas, lenkas). Pastaruoju atveju vėliau dar vartotas įrašas „Deutsch. Reich a. W. (auf Wiederruf) DVL 3 (Polen)“ (Vokietijos reichas su išlyga DVL 3 (Lenkija)¹⁰.

Forsterio palaikomo Brachto pastangos suteikti pilietybę *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės asmenims davė rezultatų tik 1942 m. sausį. Bet turėjo praeiti dar pusė metų, kad vykdydamas naują *Deutsche Volksliste* potvarkį ir atsižvelgdamas į protestus tų šaukiamų į Vokietijos kariuomenę asmenų, kurie teigė, kad nėra įtraukti *Deutsche Volksliste* arba yra lenkų tautybės, *vermachtas* būtų priverstas keisti požiūrį ir įvesti naujas šaukimo į karo tarnybą taisykles. 1942 m.

spalio 2 d. vyriausioji *vermachto* vadovybė išleido dekretą dėl *Deutsche Volksliste* 3-iajai ir 4-ajai grupėms priklausančių asmenų, turinčių karinę prievolę, ir jų šeimų traktavimo (*Behandlung der Abt. 3 und 4 der deutschen Volksliste eingetragen Wehrpflichtigen und ihrer Angehöriger*). Remiantis *Deutsche Volksliste* potvarkiais, buvo įsakyta nuo šiol į Vokietijos kariuomenę imti ir asmenis, įrašytus į *Deutsche Volksliste* 3-iają grupę. Tačiau turėta atleisti iš *vermachto* tuos, kurie, pašaukti iki įvedant *Deutsche Volksliste*, galiausiai pilietybės negavo. Buvo uždrausta iš rytinių teritorijų šauktinių formuoti atskirus padalinius, netgi nurodyta tokius asmenis skirti į būrius pavieniui. Lenkiškai skambančias pavardes rekomenduota suvokietinti¹¹.

Priėmus 1942 m. spalio mėn. reglamentą, šaukimai įsigaliojus prievolei, taigi sukakus 18 metų, jau buvo vykdomi reguliariai, bet periodiškai vyko ir papildomos mobilizacijos, kai buvo šaukiami gimusieji anksčiau, dėl įvairių priežasčių (socialinių, tautybės, tarnybos atidėjimo ar skundų Vokietijos institucijoms) nepašaukti iki tol. Šaukimas dažniausiai būdavo vykdomas mėnesį. Aukštutinės Silezijos gyventojų sąmonėje net išlikę tarmiški naujokų vardai, kilę iš vokiškų mėnesių pavadinimų. Taigi *januarais* vietinė tarpe buvo vadinami atvykusieji į kareivines sausio, *februarais* – vasario, *mercais* – kovo mėnesį ir t. t.¹²

Poreikis pakviesti kuo daugiau šauktinių antruoju šaukimų laikotarpiu turėjo įtakos ir šaukimams į *Waffen SS*. Vis įkyriau buvo skatinama stoti į šiuos kovinius dalinius. Tam pirmiausia buvo pasitelktas hitlerjugendas. 1942 m. vasarą prijungtose teritorijose gauleiterių potvarkiais buvo organizuoti hitlerjugendo mokymo stovyklos, specialiai skirtos vyriausiųjų organizacijos narių gynybiniais mokymams. Jose vyko lauko ir šaudymo pratybos. Stovyklų vadai buvo hitlerjugendo pareigūnai, jau tarnavę fronte

karininkais. Pratybas vedė puskarininkiai, turintys fronto patirties ir atstovaujantys visų rūšių, įskaitant *Waffen SS*, kariuomenės pajėgoms. 1942 m. vyresniajai hitlerjugendo kartai toks trijų savaičių karinis rengimas jau buvo privalomas (dirbantys šios organizacijos nariai į tokias stovyklas vykdavo per atostogas).

Galiausiai Aukštutinėje Silezijoje buvo planuojama organizuoti šešias tokias hitlerjugendo stovyklas. 1942 m. vasarą trys iš jų jau buvo įsteigtos ir veikė: dvi Gočalkovicuose ir viena Jastšembėje. Ten ir vyko susitikimai siekiant paraginti tarnauti *Waffen SS*. Ji buvo vaizduojama kaip elitinė kariuomenė, į kurią patenka vien geriausiai, pasižymėję parengiamuosiuose mokymuose¹³. Iš išlikusio to laikotarpio Gdansko apygardos susirašinėjimo šiuo klausimu matyti, kad *vermachtas* ir *Waffen SS* savotiškai varžėsi dėl naujokų, to priežastis – mažėjantis galimų disponuoti savanorių skaičius. Taigi *Waffen SS*, iš esmės prieštaraudama Visuotinio šaukimo įstatymui, be atsargos kariuomenės vadovybės žinios minėtose karinio rengimo stovyklose pradėjo savarankiškai verbuoti į SS. Iš Gdansko atsargos kariuomenės vadovybės (*Wehrbezirkskommando Danzig*) ir verbavimu į *Waffen SS* užsiimančios to miesto institucijos (*UK-Abteilung SS*) komendanto susirašinėjimo galima susidaryti net savotišką konkurencijos dėl naujokų, ypač jaunesnio amžiaus, vaizdą¹⁴. Panašių sunkumų, kaip patvirtina kapitonas Apelis, būta ir Aukštutinėje Silezijoje: „Kai SS 1942 m. pradėjo savarankiškai tikrinti šauktinius ir užsigarantavo naujokų iš hitlerjugendo skyrių, taigi už nuolat veikiančių *vermacht* institucijų ribų, buvo gauta daug tėvų prašymų tokius šaukimus panaikinti. Deja, Apygardos karo komisija [*Wehrbezirkskommando*, WBK] nedaug galėjo padėti tuo klausimu.“¹⁵ Tikriausiai jau tada savanoriškas stojimas į *Waffen SS* daugeliu atvejų buvo

butaforinis. Lenkijos pasipriešinimo judėjimo 1942 m. vasaros raportuose pranešama, kad „<...> daug lenkų šauktinių vokiečiai ima į *Waffen SS* būrius. Į kariuomenę šaukiama toliau, vis mažiau atsižvelgiant į oficialią gyventojų klasifikaciją, o dažnai šaukiami net ir neįrašytieji į vokiečių tautos sąrašą.“¹⁶

1943–1945 M.

Pralaimėjimas prie Stalingrado lėmė kokybinius šaukimo į Vokietijos kariuomenę pokyčius. Tautybės veiksnys nustojo būti pagrindinis, svarbiausia buvo greitai užpildyti didžiulę žmogiškųjų išteklių spragą Rytų fronte. Beje, tas pat pasikartojė ir 1943 m. vasarą, po dar vieno pralaimėjimo ir nesėkmingo bandymo atgauti strateginę iniciatyvą prie Kursko. 1943 m. sausio mėn. buvo paskelbtas papildomas visuotinis 16–45 metų amžiaus asmenų šaukimas, taip pat gimusiųjų 1924 m. šaukimas į mokomuosius dalinius. Visa akcija buvo vykdoma skubotai, pavojaus režimu, galiojo 24 valandų terminas atvykti¹⁷.

Drastiškas šio šaukimo pobūdis sutrukdė ligtolinius bandymus suvokietinti prijungtąsias teritorijas dėl banalios priežasties – trūko žmonių šiai politikai vykdyti. Tai aiškiai matyti iš dramatiško Katovicų regiono valdžios atstovo Köttgeno 1943 m. gegužės mėn. (taigi to meto, kai po 6-osios armijos sutriuškinimo prie Stalingrado 1943 m. sausio 13 d. Hitleris pirmiausia paragino įvykdyti visuotinę viso rezervo mobilizaciją galutinei pergalei užtikrinti) laiško Katovicų regiono prezidentui. Dekretas nurodė panaudoti visus žmonių išteklius, kokiais tik disponuoja Vokietijos reichas, – tiek moteris, tiek vyrus. Įdarbinimo tarnybos turėjo patikrinti ir į specialius naujus sąrašus įtraukti visus moteris ir dar likusius vyrus nuo 16 (moteris – nuo 17) iki 65 (moteris –

iki 50) metų. Naujojo registro tikslas buvo „atlaisvinti vyrus, tinkamus karo tarnybai fronte“. Vyriausioji vermachto vadovybė taip pat įsakė visoms institucijoms, vykdančioms šaukimą į vermachtą, „dar kartą kuo griežčiausiai patikrinti ir ten, kur tik įmanoma, nepakenkiant kitoms svarbioms karo reikmėms, įgyvendinti“ specialiąsias mobilizacijos nuostatas¹⁸. Prasidėjo „visuotinis karas“.

Poreikis panaudoti fronte kiekvieną karių sykiu su gerėjančia *Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei priklausančių karių padėti kariuomenėje bei mažėjančiomis represijomis prieš tų karių šeimas atsispindėjo ir vermachto 1943 m. oficialiai imtame vartoti tos grupės pavadinime. Vyriausioji vermachto vadovybė 1943 m. birželį uždraudė keistą „Vokietijos lenko“ terminą. Nuo tada įsigaliojo terminas „priklausantis DVL 3-iajai grupei, iš buvusios Lenkijos“ (*Angehörigen der Abt. III der Deutschen aus dem Volksliste ehemaligen Polen*) arba dar dažniau vartota supaprastinta sąvoka „priklausantis DVL 3“ (*DVL 3.-Angehörige*)¹⁹.

Trūkstant rezervo, 1944 m. net mėginta panaudoti lenkų savanorius iš Generalinės gubernijos. 1944 m. spalio 24 d. Hitleris sutiko panaudoti lenkus kaip Vokietijos kariuomenės pagalbines pajėgas. Vyriausiosios vermachto vadovybės ta proga išleistame potvarkyje sakoma: „Šaukimas yra besąlygiškai savanoriškas. Kruopščiai viską organizuojant būtina užtikrinti, kad nuo pat pirmos akimirkos, vos tik įsigalios savanorio ryšiai su Vokietijos vermachtu, jis pajustų, jog jį ir jo šeimą saugo Vokietijos vermachtas. Todėl jau dabar būtina pasirūpinti šaukimo aikštelių saugumu <...>. Termino „Hiwi“ [Hilfswilligen] reikėtų vengti.“²⁰ Tačiau 1944 m. lapkričio ir gruodžio mėn. derybose pavadinimu „Baltasis erelis“ vokiečiams ir lenkams susitarti nepavyko. Buvo planuojama, kad jau pradiniam etape šias pajėgas sudarytų

iki 12 tūkst. savanorių. Lenkijos pogrindžio 1944 m. gruodžio pradžios raportai rodo, kad mobilizuoti pavyko vos 471 savanorių²¹.

Tuo metu nebeliko ir jokių išlygų savanoriškai tarnauti *Waffen SS*. Iš esmės abiejų rūšių kariuomenių naujokai niekuo nesiskyrė. Kaip rašoma 1943 m. pradžioje Šalies vyriausybės atstovybei (*Delegatura Rządu na Kraj*) parengtame raporte iš Katovicų, stoti į *Waffen SS* buvo raginama per prievartą: „Daug pastangų dedama siekiant mobilizuoti į *Waffen SS*, nors tai yra savanoriška. Ten patekti pakanka 172 cm ūgio. Š. m. vasario 22 d. Katovicuose į SS buvo paimta apie 40 žmonių, iš jų 2 lenkai, neįtraukti į NLN [DVL]. Prieš pat užverbuojant buvo pasakyta kalba apie didvyriškas SS ginkluotųjų pajėgų kovas; taip pat paminėta, kad tarp SS karių yra daugiausia Riterio kryžiaus kavaliierių. Bet tarp to susirinkimo dalyvių neatsirado nė vieno savanorio. Todėl visi buvo paimti prievarta.“²²

1944 m. šaukimai į vermachtą jau buvo masiniai, atleidimų, išduodamų remiantis 1943 m. potvarkiais, pasitaikydavo labai retai. 1943 m. gruodžio–1944 m. sausio mėn. raportuose iš Gdansko Pajūrio jau rašoma apie asmenų iš prijungtų teritorijų, gimusių 1893–1926 m. (t. y. 18–51 metų amžiaus), o jei leidžia sveikata, net ir 1889–1893 m. (51–55 metų amžiaus), šaukimą²³. Tai rodė visiškai sutrikusį Vokietijos administracijos, kuri nuo 1943 m. pavasario jau veikė vien formaliai, darbą. Iš Katovicų regiono prezidento Otto Müllerio-Hacciuso 1944 m. spalio 5 d. rašto matyti, kad, Aukštutinėje Silezijoje pašaukus gimusiuosius 1897 m. ir jaunesnius, metų pabaigoje jau buvo paskelbtas gimusiųjų 1927 m., kuriuos planuota pašaukti pavasarį, taigi asmenų, kurie tuo metu buvo vos 17 metų, šaukimas²⁴. Aukštutinės Silezijos provincijoje tuo metu jau trūko 50–60 burmistų ir administracinių apygardų komisarų, tad regiono prezidentas

liūdnam pripažino, jog reikia patyrusių žmonių, o „jeigu aš jų negausiu, belieka laukti, kad administracija Katovicų regione žlugs“²⁵.

Vermachto institucijų vykdomi reguliarius šaukimai į Vokietijos kariuomenę (išskyrus mobilizaciją į *Volkssturm*) prijungtose teritorijose baigėsi 1944 m. gruodį, kai ten dar pasilikusi užnugario kariuomenės vadovybė buvo mobilizuota ir įtraukta daugiausia į kovines grupes. Katovicų apygardos karo komisija oficialiai baigė veiklą ir buvo panaikinta 1944 m. gruodžio 28 d.²⁶ Mobilizacijos veiksmai jau tada buvo chaotiški, ieškota rezervų, bet jo buvo nebelikę net ir prijungtose teritorijose. 1944 m. gruodžio 10 d. Hitleris paskelbė naują dekretą, nurodantį patikrinti užnugario karines ir policines formuotes, siekiant rasti pareigūnų ir karių, kuriuos dar galima išsiųsti į frontą²⁷. Tragišku laikytinas paskutinių karo metų sausio 20 d. potvarkis pašaukti į karo tarnybą visus galinčius pakelti ginklą asmenis, gimusius 1897–1905 m. (40–48 metų amžiaus), taip pat faktas, kad jau 1944 m. buvo pašaukti 1945 m. pirmojo pusmečio šauktiniai²⁸.

GALUTINIAI ŠAUKIMO REZULTATAI

Vienas iš sunkiausių klausimų apie lenkų tarnybą vermachte per Antrąjį pasaulinį karą yra šauktinių į Vokietijos kariuomenę skaičius. Lenkų mokslininkų, tiriančių nuostolius Antrajame pasauliniame kare, pastarojo meto vertinimais, į vermachlą buvo pašaukta apie 200 tūkst. asmenų 1941–1942 m. ir dar 50 tūkst. – 1944–1945 m. Tačiau šių, atrodo, smarkiai sumažintų skaičių šaltinis nenurodytas²⁹.

Yra daug dalinių duomenų. Autoriaus aptiktas pats tiksliausias dokumentas yra fragmentiškas 1943 m. liepos mėn. raportas, deja, susijęs tik su Aukštutine Silezija. Jame nurodoma, kad iki to momento šiame

regione buvo pašaukta 115 tūkst. vyrų, iš jų 71 tūkst. priklausė *Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei. Pateikiami skaičiai ir kiek karių žuvo bei buvo apdovanoti: žuvo 6 100 karių (3 100 – iš *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės), sužeista 5 300 karių (3 200 – iš *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės), apdovanota 5 700 karių (3 400 – iš *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės)³⁰. Anot Włodzimierzo Jastrzębskio, kuris remiasi Jano Szylingo išvadomis, 1944 m. vermachte tarnavo apie 70 tūkst. Pomeranijos gyventojų³¹. Pats prof. J. Szylingas mano, kad vien Pomeranijoje gyveno 85–90 tūkst. žmonių, priklaususių *Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei³².

Remiantis šiais neišsamiais duomenimis, yra dvi galimybės nustatyti apytikslį (kol bus sukaupta daugiau duomenų) asmenų, pašauktų į vermachlą iš prijungtų Lenkijos teritorijų, skaičių. Pirmuoju atveju remiamasi mobilizacijos Aukštutinėje Silezijoje mastu, kurį galima įvertinti pasitelkiant išlikusius tikslus 1943 m. vidurio duomenis. Jeigu grynai spekuliatyviai tvirtintume, kad mobilizacija Aukštutinėje Silezijoje buvo vykdoma pastoviu 15–20 tūkst. šauktinių per metus tempu (paskutiniais karo metais, ko gero, buvo pašaukta daugiau), galutinis skaičius vien Aukštutinėje Silezijoje turėtų siekti ne mažiau kaip 100 tūkst. *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės asmenų. Tai būtų apie 10 proc. visų, įrašytųjų į šią grupę. Jei laikytume, kad toks mastas buvo pastovus ir kitose prijungtose teritorijose, Vakarų Prūsijos regione tai reikštų papildomus 90 tūkst. asmenų (tiksliai tiek nurodoma ir literatūroje, nors šaltiniai tiesiogiai to nepatvirtina) ir maždaug 5–6 tūkst. asmenų kitose dviejose (Didžiosios Lenkijos ir Rytų Prūsijos) apskrityse, kur įrašytųjų į *Deutsche Volksliste* būta neproporcingai mažiau. Galiausiai susidarytų mažiausiai 200 tūkst. iš *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės pašauktų asmenų, kartu darant prielaidą, kad tai mažiausias

įmanomas ir, ko gero, gerokai sumažintas skaičius.

Tačiau reikia nepamiršti, kad Vokietijos reichui vykdant visuotinius šaukimus per Vokietijos kariuomenę statistiškai perėjo kur kas daugiau karių – iš viso beveik 20 mln. (t. y. kone pusė visų vyrų, 25 proc. visų gyventojų). Vien nuo 1939 m. birželio 1 d. iki 1945 m. balandžio 30 d. į *vermachtą* ir *Waffen SS* buvo pašaukta 17 893 200 asmenų, iš kurių 1–2 mln. buvo savanoriai. Karo pabaigos sulaukė tik 7 590 000. Tai reiškė milžiniškus žmonių nuostolius – maždaug 10 mln. žmonių (50 proc.)³³. Remiantis šiais duomenimis, iš beveik 1 mln. vyrų, prijungtose teritorijose įrašytų į *Deutsche Volksliste* 3-iąją grupę, maksimalus šauktinių skaičius turėtų siekti 500 tūkst. asmenų. Šį skaičių, kuriam pritaria ir autorius, patvirtina dar vienas nepriklausomas šaltinis, nors jis irgi remiasi apytiksliais vertinimais. Lenkijos pasipriešinimo judėjimas savo 1944 m. pradžios raportuose nurodė 400–450 tūkst. šauktinių iš Pomeranijos ir Aukštutinės Silezijos. Jau 1943 m. pirmojo pusmečio raporte nurodoma, kad „bendrais vertinimais, iki šiol Silezijoje į kariuomenę pašaukta 2 000 000 lenkų“³⁴. Savo ruožtu iš Gdansko ir Vakarų Prūsijos apygardos, 1944 m. sausio–vasario mėn. duomenimis, „į armiją paimta apie 250 000 vyrų“³⁵.

Kariai iš Silezijos ir Pomeranijos buvo vertinami kaip narsūs ir drąsūs. Panašiai apie *Deutsche Volksliste* 3-iosios grupės naujokus buvo atsiliepiama dviejose svarbiausiose lenkams šaukimo į *vermachtą* karinėse apygardose, Gdanske ir Vroclave. Vroclavo instrukcijoje buvo rašoma: „Remiantis visais fronto vertinimais ir patirtimi, Aukštutinės Silezijos gyventojai yra puikūs (*ausgezeichnet*) kariai, [jie] narsūs ir patikimi, jei dėl savo pavardės ar kalbos netraktuojami su panieka ir pašaipą. Kalbos sunkumus būrys turi įveikti, kad gautų naudos sau; tai pavyks

tuo lengviau, kuo daugiau šie kariai sulauks pagalbos, lengvatų ir panašių dalykų. Prievertos reikėtų vengti. Tinkamai pakursčius tų žmonių puikybę ir ambicijas, jie patys stengsis atrodyti esantys vokiečių kariai ir kalbėti vien vokiečių kalba.“ Vis dėlto pripažįstama, kad gali pasitaikyti pavienių dezertyravimo atvejų. Jie motyvuojami ne nedraugišku požiūriu į vokiečius, bet iki galo neišaiškintu asmenų, priklausančių *Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei, ir jų šeimų statusu, be kita ko, galimybė konfiskuoti tų karių tėvų turtą. Tačiau manyta, jog įmanoma gana lengvai išvengti tokių atvejų iš anksto pasirūpinant tokiu kariu būryje ir domintis jo namų sąlygomis, kad, atskleidus problemą, jam būtų skirtas ypatingas dėmesys ir būtų veikiama per civilinės administracijos pareigūnus³⁶. Toks pat ir Gdansko karinės apygardos parengtos instrukcijos tonas. Kariai iš Pomeranijos, priklausantys *Deutsche Volksliste* 3-iajai grupei, joje taip pat apibūdinami teigiamai, nors ryškiai skamba rasinio pranašumo ir protekcionizmo gaidelės: „Į DVL 3 [*Deutsche Volksliste* 3-iąją grupę] įrašytų asmenų pasitikėjimą lengva sužadinti atvirumu, teisingumu ir globa, kad jie jaustųsi visiškai lygūs su bendražygiais vokiečiais. Tačiau karinis vadovas turi atsižvelgti į šiuos dalykus: a. Nors kariai iš DVL 3 laikomi vokiečiais, bet dar turėtų būti patikrinti; pilietybę jie gavo su išlyga, jų patikimumą dar reikia patvirtinti; b. Reikia manyti, jog visi kariai iš DVL 3 nori būti geri kovotojai, kad gautų visišką Vokietijos pilietybę; c. Vokiška arba nevokiška pavardė nieko nesako apie ją turinčio asmens tautinį nusiteikimą; d. Šių karių auklėjimui didžiulę reikšmę turi glaudus bendravimas su bendražygiais iš kitų Didžiojo Vokietijos Reicho regionų, todėl karo tarnybos prievolinkus, kurie namie kalba lenkiškai, rekomenduojama skirti į atskirus būrius, jei įmanoma, pavieniui, bent skyriaus lygmeniu; e. Tokie

kariai dažnai vokiškai nei kalba, nei supranta. Tai neturėtų tapti pajuokos objektu, nes tik apsunkintų auklėjamąjį darbą; f. Reikia juos kuo daugiau mokyti vokiečių kalbos, kad kuo greičiau nustotų kalbėti lenkiškai. Mokyti kuo daugiau vokiškų dainų – ypač lengvai suprantamų karinių. Dainuoti jie mėgsta, o kartu lengviau išmoksta vokiškai. Taisyklina, paprasta ir aiški auklėtojų vokiečių kalba, ypač per nacionalinio-politinio pobūdžio pamokas, skatina vartoti kalbą; g. Reikia kategoriškai uždrausti dainuoti lenkų dainas! Neleisti lenkiškai kalbėti; h. Siekiant išugdyti garbingus karius negalima vartoti įžeidžiančių pravardžių, tokių kaip Poliakas ar Kačmarekas; i. Negalima šaipytis iš jų protinės ar fizinės negalios. Tai paralyžiuoja gerą valią! Geriausia mokytoja visada yra pagalba, ji skatina pasitikėti karine tarnyba ir vadais; k. Keliant nedideles taiklias užduotis galima pasiekti meistriškumą. Tai žadina savigarbą ir ambicijas. Bet svarbu nuolat stebėti, kad greta su tobulėjančia kalba koja kojon eitų karinis pasirengimas!³⁷

Iš tikrųjų į karinę tarnybą einančių naujokų nuotaikos buvo visiškai kitokios ir tolimos

Nuorodos

¹ Wehrgesetz vom 21 05 1935, RGB, 1935, I, S. 609.

² RH 15, sygn. 221, Wehrersatz-Inspektion Kassel. Betr. Heranziehung der in den eingegliederten Ostgebieten gemusterten Wehrpflichtigen zum Wehrdienst und RAD, Kassel 15. Febr. 1941, k. 15–16.

³ APKat, Akta miasta Katowice, Rundschreiben Nr 48/40 OBM Kattowitz v. 23. April 1940, k. 139.

⁴ P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń, 2001, s. 141–142.

⁵ RH 53-20, sygn. 20, Musterungen, Ersatzwesen Wehrkreis XX Danzig, Stand VI–VIII 1940, k. 78–80.

⁶ RH 15, sygn. 226, OKW, Betr. Ergänzung der Waffen SS, v. 10 07 1940, k. 8–10.

nuo herojiškų frazių, kurių apstu abiejose cituotose instrukcijose. Vyravo baimė ir nerimas dėl artimųjų. Kartais tai buvo susipynę su noru, ypač jaunų žmonių, pažinti pasaulį ir pamatyti kitas šalis.

Naujokai ne tik patekdavo į svetimą jiems karinę aplinką, nors jau vien tai sukeldavo jiems šoką, bet svarbiausia, kad vokiečių puskarininkiai ir karininkai dažniausiai nebūdavo jiems artimi. Vokietijos propagandos taip šlovinamas karių bendrystės jausmas (*Kameradschaft*) labai skyrėsi nuo to, ką patyrė dauguma lenkų šauktinių. Atsidūrę svetimoje aplinkoje, jie visur buvo laikomi okupantais ir supami vermachto kareivių, su kuriais, bent jau kurį laiką, negalėjo labiau suartėti. Svetimumo jausmą aitrino ilgas išsiskyrimas su šeima ir artimaisiais, tad ilgainiui jis tik stiprėjo. Dėl to jie dažnai taip nostalgiskai prisimindavo karo keliuose sutiktus tautiečius iš tų pačių Aukštutinės Silezijos, Cešyno ar kašubų gyvenamų regionų. Atsidūrus fronte, prisidėdavo ir dar vienas jausmas – mirties baimė. Šioji juos persekiojo dar ilgus dešimtmečius po karo.

⁷ APK OPK, sygn. 116, Feststellung der deutsche Staatsangehörigkeit bei Wehrpflichtigen der deutsche Ostgebiete, Der RMdI, Berlin 29 05 1941, k. 193.

⁸ Cit. iš: E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963, s. 157.

⁹ BA Bayreuth, 13/1, Bericht zu Dokumentation Ost-Oberschlesiens 1939–1945. Walter Springorum Reg. Präs. a. D. 10. Mai 1961, k. 21–22.

¹⁰ Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 5 (do 15.V.1943 r.), in *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, oprac. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań, 2004, s. 112.

¹¹ K. Ciechanowski, „Pobór Polaków z Pomorza Gdańskiego do armii niemieckiej i zmilitaryzowanych oddziałów roboczych w latach II wojny światowej“, in *Stutthof, Zeszyty Muzeum*, Nr 6, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1985, s. 50–51; P. Semków, op. cit., s. 141–142.

¹² R. Bula, *Unicestwieni przez wojnę kłamstwo 1939–1955. Ofiary wojny w gminie i parafii Chełm Śląski*, Cieszyn, 2005, s. 58.

¹³ Ibid., Folge 24/42, 7 IX 1942, Ausgabe O, Anordnung: A 90, v. 7 IX 1942, Betr.: Wehrrtüchtigungslager der Hitler-Jugend, S. 191.

¹⁴ RH 14, sygn. 44, Druga sprawa dotyczy Waffen SS i długiej korespondencji dotyczącej powoływania ochotników, k. 143–155.

¹⁵ BA Bayreuth, Ost. Dok. 8/756, Die Auswirkungen ds. Volkslistenverfahrens auf die Einberufung zum Heeresdienst u. d. Tätigkeit des Wehrbezirkskommandos Kattowitz 1940–1945 von Hans Apel, Kapitän zur See, Kommandeur ds. Wehrbezirks Kattowitz, k. 7.

¹⁶ Nr 11 *Pro memoria* o sytuacji w kraju w okresie 1 czerwca–15 lipca 1942 r., in *Pro Memorial (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk, 2004–2005, s. 185.

¹⁷ Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 4 (do 1.III.1943 r.), in *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, s. 91.

¹⁸ Erlaß des Führers über den umfassenden Einsatz von Männern und Frauen für Aufgaben der Reichsverteidigung vom 13. Januar 1943, in „Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher, überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung, zusammengestellt und eingeleitet von M. Moll, Stuttgart, 1997, S. 311–313.

¹⁹ H. Umbreit, „Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945“, in *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 5: *Organisation und Mobilisierung des Deutschen Machtbereichs*, Zweiter Halbband: *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944–45*, hg. von B. R. Kroener, R.-D. Müller, H. Umbreit, Stuttgart, 1999, S. 119–120.

²⁰ BA MA, RH 53–13/140, cit. iś: H. W. Neulen, *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen SS*, München, S. 302.

²¹ Daugiau apie tai žr.: J. Kochanowski, *Polen in die Wehrmacht? Zu einem wenig erforschten Aspekt der nationalsozialistischen Besatzungspolitik 1939–1945. Eine Problemskizze*; H. W. Neulen, *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen SS*, s. 297–303.

²² Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 4 (do 1.III.1943 r.), in *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, s. 91.

²³ A. Gąsiorowski, „Życie codzienne na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1944 w świetle prasy i źródeł konspiracyjnych“, in *Spółczesność pomorskie w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. Materiały XIII sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 15 listopada 2003 roku*, red. K. Minczykowska, J. Szyling, Toruń, 2004, s. 71.

²⁴ R. Bula, op. cit., s. 58.

²⁵ BA Koblenz, R 18, sygn. 1927, RP Kattowitz an RmDI 5. Okt.1944, k. 59.

²⁶ BA Bayreuth, Ost. Dok. 8/756, Die Auswirkungen ds. Volkslistenverfahrens auf die Einberufung zum Heeresdienst u. d. Tätigkeit des Wehrbezirkskommandos Kattowitz 1940–1945 von Hans Apel, Kapitän zur See, Kommandeur ds. Wehrbezirks Kattowitz, k. 7.

²⁷ Erlaß des Führers zur Überprüfung der Wehrmacht, Waffen SS und Polizei im Heimatkriegsgebiet zur Freimachung von Soldaten für die Front vom 10. Dezember 1944, in „Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher, überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung, S. 469–470.

²⁸ „Bekanntmachung des Führers, betrifft Freimachung weiterer jüngerer Jahrgänge für die kämpfende Truppe“, in „Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher, überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung, S. 475–476.

²⁹ W. Grabowski, „Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945“, in *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Majerski, T. Szarota, Warszawa, 2009, s. 30.

³⁰ APKat., OPK, sygn. 140, Betr. Dringende Volkstumsfragen, Kattowitz 19. Juli 1943, k. 96.

³¹ W. Jastrzębski, „Przymus germanizacyjny w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy–Zachodnie w latach 1939–1945“, in *Przymus germanizacyjny na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej w latach 1939–1945*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz, 1994, s. 25.

³² J. Szyling, „Przymusowa służba Polaków z III grupą niemieckiej listy narodowościowej w Wehr-

machcie na przykładzie Pomorza Gdańskiego“, *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej*, t. 33, Warszawa, 1991, s. 96–108.

³³ W. Wette, *Wehrmacht. Legenda i rzeczywistość*, Kraków, 2008, s. 172.

³⁴ Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 6 (do 15.VIII.1943), in *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, s. 189.

³⁵ Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich (Nr 11). Styczeń–luty–15. marzec 1944, in *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, s. 516.

³⁶ RH 53-8, sygn. 20. Merkblatt über die Angehörigen der DVL/Abtl. 3 (DVL 3), Wehrkreiskommando VIII, Breslau 1. Juli 1943 (k. bp).

³⁷ RH 53-8, sygn. 141, Merkblatt über Wehrpflichtige der Deutschen Volksliste Abt. 3 im Reichsgau Danzig Westpreußen, Danzig 1. Sept. 1943, Stellv. Generalkommando XX AK (Wehrkreiskommando XX), k. 1.

Gintaras Lučinskas

Alytaus internuotų asmenų stovykla 1941 m. birželio–liepos mėn.

Ankstų 1941 m. birželio 22 d. rytą prasidėjo Vokietijos–Sovietų Sąjungos karas. Alytus buvo smarkiai bombarduojamas, nes čia buvo dislokuota Raudonosios armijos 3-iojo mechanizuotojo korpuso 5-oji tankų divizija, bent pulkas naikintuvų aviacijos, priešlėktuvinės artilerijos divizionas, skirtas aerodromui ir kitiems objektams dengti iš oro. Alytuje buvo apie 20 tūkst. sovietų kariškių. Sovietų įgulos štabas buvo įsikūręs centre – Šaulių namuose. Daugelis karininkų gyveno rekvizuotuose butuose mieste.

Birželio 22-osios rytą Alytus pergyveno bent tris didelius vokiečių aviacijos antskrydžius. Pirmoji banga iš karto smogė į karinį aerodromą dešiniajame Nemuno krante, Saratovo kareivinių rajoną bei objektus A. Juozapavičiaus ir Merkinės gatvių rajone, taip pat į sovietų šarvuotosios technikos sutelkimo rajoną vakarinėje Kaniūkų dalyje, netoli tilto į II Alytaus centrą, kur siekta sunaikinti Raudonosios armijos įgulos štabą Šaulių namuose. Tikriausiai suklydus, smogta į mūrinius rytinio Rinkos aikštės pakraščio pastatus. Svarbiausias antrosios antskrydžio bangos taikynys buvo sovietų technikos sutelkimo rajonas Kaniūkuose, bet nemažai bombarduotas ir II Alytaus centras, daužyti atskiri taikiniai aerodromo

rajone. Per trečią aviacijos antskrydį vėl intensyviai bombarduotas tankų ir šarvuočių telkinys Kaniūkuose ir išlikę didesni miesto pastatai abiejose Nemuno pusėse. Prasidėjus bombardavimui dauguma gyventojų išbėgo iš miesto. Daugelis glaudėsi panemunės šlaituose, nes bijojo naujų antskrydžių. Visas miestas, išskyrus pakraščius, degė.

Birželio 22 d. Kalvarijos–Simno–Alytaus plentu puolantys Vokietijos vermachto 39-ojo motorizuotojo korpuso daliniai Likiškių aukštumų rajone apie 13.30 val. pasiekė Alytaus pakraščius, labai atsargiai skverbdamiesi per vis dar degantį miestą, apie 14 val. užėmė sveikutėlį A. Juozapavičiaus tiltą ir įžengė į dešiniakrantį Alytų. Puolantieji II Alytuje pasipriešinimo nesutiko. Tik prieš lėptįjūvės „Žemaitija“ žuvo grandinis Karlas Himsoltas. Su neorganizuotu pasipriešinimu susidurta vien I Alytuje. Ten šaudė nežinia kas – užsilikę eiliniai raudonarmiečiai ar apsiginklavę vietiniai sovietiniai aktyvistai. Pirmosios karo dienos pavakarėje II Alytuje žuvo ne mažiau kaip 7 vokiečių kariai. Vyr. grandinis Josefas Petry palaidotas klebonijos sklype, gale ažuolyno, tikriausiai savo žūties vietoje, kiti (vyr. grandiniai Johannas Meyeris, Krippneris, grandiniai Fischeris, Ziegleris, šauliai Koeberichas, Koseris ir

dar vienas), žuvę miesto griuvėsių zonoje, atgulę parapijos kapinėse. Tą pačią dieną apie 18 val. kiti 39-ojo motorizuotojo korpuso daliniai, gana sunkiai verždamiesi pirmyn, pasiekė šalia Alytaus esantį Kaniūkų tiltą. Jo prieigose, pavieniams raudonarmiečiams apšaudžius puolančiuosius, žuvo 3 vokiečių kariai (puskarininkis Spahas, vyr. ltn. Werneris Reschardtas ir dar vienas). Kaniūkų tiltas išliko nesugadintas. Buvo kalbama, kad nuo susprogdinimo jį išgelbėjęs kažkoks Kaniūkų ar Užupių šaulys. Esą jis anksčiau pastebėjęs į patiltę einančius laidus ir pirmąjį karo rytą atokiau nuo tilto juos perkirpęs.

Netolimose Alytaus prieigose pirmąją karo dieną žuvo gal tik 6 vokiečių kariai. Dar 5 karių vokiečiai neteko antrąją karo dieną atsitiktinai susidūrę su pavieniais raudonarmiečiais ar nedidelėmis jų grupėmis. Pačiame mieste, abiejose jo dalyse, žuvo apie 20 vokiečių, bet tik 8 – pirmąją karo dieną. Kai kurie iš tų 20 galėjo mirti nuo žaizdų karo ligoninėje. Visoje Alytaus apskrityje pirmąją karo savaitę žuvo 271 vermachto karys ir apie 3 000 raudonarmiečių.

Pirmomis karo dienomis okupantų vokiečių egzekucijų aukomis tapo apie 300 alytiškių, dar keliasdešimt gyventojų žuvo per bombardavimus.

Prie buvusios Iglulos (dab. Šv. Kazimiero) bažnyčios įrengtoje ulonų jodinėjimo aikštėje vokiečiai įkūrė laikinąjį lagerį – internuotų asmenų stovyklą.

Istorikas dr. Sigitas Jegelevičius (1938–2014) straipsnyje „Alytus pirmosiomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis“ apie Alytaus laikinąjį lagerį rašė:

Birželio 23–24 d. mieste tikrai vyko gaudynės. Tuomet vokiečių kareiviai, tikriausiai žandarai, gaudė mieste plėšikaujančius žmones, grobusius prekes iš parduotuvių, sandėlių, plėšusius be priežiūros paliktus, neretai net neužrakintus, savo kaimynų namus bei butus,

Ulonų pulko aikštė prie Iglulos (dab. Šv. Kazimiero) bažnyčios. Alytus, apie 1930 m. Čia 1941 m. vasarą veikė Alytaus internuotų asmenų stovykla. Iš Gintaro Lučinsko kolekcijos

kurių šeimnininkai buvo išbėgę iš miesto, gelbėdamiesi nuo aviacijos antskrydžių. Daugiausia plėšikavo moterys ir senyvi vyrai. Vėliau tokių mėgėjų ateidavo net iš kaimų. Tuomet vokiečiai sugaudė gal per 100 žmonių. Juos surinko improvizuotame lageryje prie Iglulos (Šv. Kazimiero) bažnyčios. Jaunesnės sugaudytos moterys tame lageryje neužsibuvo ir po dienos kitos atsirado namuose. Pagyvenusios moterys ne ilgiau kaip po savaitės taip pat buvo paleistos namo. Ilgėliau užsiliko vyrai. Tame lageryje, buvusiame iki liepos vidurio, įvairiais tikslais (daugiausia dėl kriminalinių motyvų ar šiaip suėmus mieste kuo nors įtartinus žmones) buvo laikoma apie 180 žmonių. Suimtieji dėl aiškių politinių motyvų buvo laikomi Alytaus arešto namuose.¹

Apie šią internuotų asmenų stovyklą (laikinąjį lagerį) informacijos stokojama. Vis dėlto apie jos egzistavimą prisiminė keletas istorijos liudytojų. Štai ką, 2006 m. birželio 5 d. prisimindamas laisvės kovų dalyvio Vinco Stanišausko (1918–1978) antisovietinę veiklą prieš karą, apie Alytaus internuotų asmenų stovyklą pasakojo partizanų ryšininkas Stasys Lisauskas-Šviedrys (1927–2009):

Prasidėjus karui, birželio 23 d., antrą karo dieną (pirmadienį), Vincas Stanišauskas ir Bronius Truncė, abu iš Bogušiškių kaimo, Petras Šarkus ir Juozas Rėklaitis, šie du iš Pavartėnų kaimo, nuėjo į Alovę perimti valsčiaus valdžios iš komunistinių veikėjų, nes vadovavosi lietuvių pagrindžio instrukcija. Tikrai žinau, kad Vincas Stanišauskas ir Bronius Truncė turėjo ginklus – pistoletus brauningus. Alovėje valsčiaus patalpose radę buvusios sovietų valdžios paskirtą raštininką Kostą Aukštuolį, liepė jam atiduoti visus dokumentus, raktus ir apleisti patalpas. Kostas Aukštuolis gerai mokėjo vokiečių kalbą ir sutikęs pražygiuojančius vokiečius jiems iš keršto pasiskundė, kad čia kokie tai plėšikai užpuolė valdišką įstaigą, kurią jis saugojo. Vokiečių karininkas pasišaukė du kareivius ir liepė visus keturis lietuvius areštuoti. Juos suėmė, nuginklavo ir įlaipinę į mašiną nuvežė į Alytų. Ten, prie buvusios Iğulos bažnyčios (dabar Šv. Kazimiero bažnyčia), kur rusai iki karo remontavo tankus, buvo tuo laiku toks kaip poligonas, ir vokiečiai ten jau laikė sugaudytus rusų belaisvius, kiek tai žydų ir komunistų, tai ir juos, keturis mūsiškius, paliko kartu su tais belaisviais. Aplink tą aptvertą aikštę saugojo vokiečiai. Tų belaisvių buvo keli šimtai, nes kai vokiečiai greitai užėmė Alytų, tai daug raudonarmiečių ir paėmė į nelaisvę. Ten jiems beveik nedavė valgyti, nakvojo visi ant žemės, nes jokių patalpų nebuvo. Kurie buvo su civiliais drabužiais, tuos vesdavo į darbą užkasti lavonų rusų žuvusių kareivių ir žuvusių nuo bombų mieste, žydams savų laidot nedavė. Alovėje jau buvo paskirtas komendantas. Jis, sulaikytųjų giminių prašomas, kreipėsi į vokiečių karinio dalinio Alytuje vadovybę, kad paleistų nekaltai sulaikytus vyrus. Jo pastangomis maždaug po dviejų savaičių juos iš to lagerio paleido. Grįžo labai nusilpę, alkani, nuplyšę, nes dirbo, kol saulė švietė, kasė duobes, užkasinėjo lavonus.²

Genovaitė Petraškevičiūtė-Kinderienė (g. 1925), gyv. Alytuje, 2007 m. rugsėjo 20 d. prisiminė:

Kai Alytuje nurimo šaudymai, prie Iğulos bažnyčios buvo spygliuotų vielų aptvaras, kuriame laikė ne tik rusų belaisvius, bet ir alytiškius: asmenis be dokumentų, įtariamus plėšikavimu. Tas lageris veikė trumpai, apie 3 savaites: kareivius belaisvius išvežė kitur, sulaikytus lietuvius paleido arba sušaudė, jei buvo komunistai ar komjaunuoliai.³

Regina Abramavičiūtė-Lukaševičienė (g. 1925), gyv. Alytaus raj., 2008 m. liepos 4 d. papasakojo:

Pulko gatvėje kažkas nušovė vokiečių. Už tai surinko ir ruošėsi sušaudyti Pulko, Vidzgirio, Ulonų gatvių vyrus. Girininkas nuo Nemunaičio vokiečiams išaiškino, kad jie nekalti. Bet vyrų nepaleido, o nuvedė į spygliuota viela aptvertą aptvarą – prie Iğulos bažnyčios buvo įrengtas sulaikytųjų lageris. Mano brolis Vincas Abramavičius (g. 1918) tarnavo kariuomenėje ir karui prasidėjus buvo Varėnos poligone. Į tą lagerį brolis pakliuvo kartu su rusų kareiviais, nes Lietuvos kariuomenės jau nebuvo – lietuviai tarnavo Raudonojoje armijoje. Aš paėmiau duonos ir nosinaičių ir nunešiau broliui. Tarp vokiečių buvo vertėjas Valteris Urmanavičius iš Klaipėdos krašto (nuo Kretingos). Jis leido susitikti su broliu. Daug lietuvių karių ir karininkų ten buvo. Vien tik smėlis, jokio pavėsio, kaitino saulė. Kelis šimtus vyrų ten laikė uždarytų. Kiekvieną dieną ten eidavau, nunešdavau maisto. Pašte nupirkdavau laikraščius, nes lietuviai labai domėjosi naujienomis. Liepos mėnesio pradžioje brolių ir kitus lietuvių karius išvežė į Vokietiją, į belaisvių stovyklą, iš kurios brolis grįžo tik rudenį.⁴

Alfonsas Vyšniauskas (g. 1926), gyv. Alytuje, 2008 m. lapkričio 28 d. papasakojo:

Ulonų gatvėje prie Įgulos bažnyčios buvo įkurtas lageris, kuris aptvertas spygliuotos vielos tvora. Prieš karą rusai toje aptvertoje aikštėje remontavo savo tankus. Tame lageryje vokiečiai laikė daug rusų belaisvių, jiems net valgyt nedavė – jie valgė žolę. Ten uždarytiems lietuviams alytiškiai nunešdavo ir perduodavo valgyti. Greit tą lagerį likvidavo – belaisvius išvežė į Lenkiją. Rusų belaisvių lageris Alytuje buvo ir vėliau, bet kitoje vietoje. 1942 m. žiemą tame lageryje labai daug belaisvių mirė nuo bado, šalčio ir ligų.⁵

Antanas Kudzys (g. 1925), gyv. Vilniuje, 2011 m. gegužės 5 d. papasakojo:

Pirmomis karo dienomis aikštėje prie Įgulos bažnyčios vokiečiai įkūrė laikiną lagerį, aptvertą spygliuota viela, kuris veikė mažiau nei mėnesį. Jame laikė įtariamus plėšikavimu alytiškius, asmenis be dokumentų, raudonarmiečius. Liepos viduryje tą lagerį panaikino: vienus paleido, kitus (komunistus, politrukus) sušaudė, karo belaisvius išvežė į Vokietiją.⁶

Alytiškis Vincas Abramavičius (1918–1992), prieš prasidedant karui tarnavęs Raudonosios armijos 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse, Varėnos vasaros karinėje stovykloje, dienoraštyje taip aprašė Alytaus internuotų asmenų stovyklą:

25 d. Štai jau priartėjome ir prie Alytaus. Visas miestas – vien griuvėsiai. Namai sugriauti, liepsnoja. Visur lavonai ir degėsiai. Gyvybės niekur nesimato iš po tų „mirties gatvių“.

Nežinau, kas man darosi. Rodos, matau savo tėvelius, kaip jie iš po degėsių, iš po sugriautų namų, nori mane dar pamatyti, bet nesulaukia, o nesulaukdami jau miršta. Jie nežino, kad aš jau arti, kad einu, skubu. Noriu

tik juos pamatyti. Nepavyko man ši kelionė. Svajojau grįžti į namus, bet atžygiavus į Alytų patekome į belaisvę.

Vos priėjome prie Alytaus, mus apsupo vokiečiai ir išpėjo, jog esame internuoti. Ir kuris mėgins bėgti – bus nušautas. O mirti kas nori? Supratau, jog mus vokiečiai suėmė ir esam belaisviai. Ir jau aš negalėsiu namų aplankyti. Taip sunku pasidarė, kad sunku ir aprašyti. O vedė mus kaip tik ta gatve pro namus. Štai Ulonų gatvėje mano namai – sveiki, tik langai išdaužyti. Niekur nė gyvos dvasios. Dieve! Nejaugi mano tėvelių nėra? Nejaugi jie užmušti? Kaip sunku!..

Štai einu pro namus, o užėiti neleidžia. Verkia mano širdis! Nieko negaliu padaryti. Taip ir nuvarė mus į lagerį prie Įgulos bažnyčios – buvusioje Ulonų aikštėje. Nieko nesužinojau apie namiškius.

Atvykę čionai, lageryje radome daug rusų, lietuvių ir kitų tautybių asmenų. Čia radau, taip pat suimtus ir suvarytus, mano buto šeiminkus ir kaimynus. Tuoju iš jų sužinojau ir apie saviškius. Jie nuramino, kad visi maniškiai gyvi ir sveiki išbėgė į kaimą. Aš net saviškių nepamatęs tapau tikru karo belaisviu. O visa šitai atsitiko per mūsų karininkų kaltę. Jie mums neleido pabėgti. Vis reikalavo drausmės, kantrybės. O atsidūrėme štai kur...

Niekuomet neteko man nei kalėjimuose bastytis, nei ištremtyje būti, o dabar vokiečiai atėmė taip brangią man laisvę! Čia jau pajutome ir badą. Supratau, kad belaisvis už duonos kąsnelį gali atiduoti viską, ką jis turi. Tik visa laimė, kad neprarandame vilties, kuri mus ramina.

Artinosi vakaras. Turėjau atsigulti ant ištryptos buvusios Ulonų aikštės žemės, prie pat savo namų. Taip prasidėjo vargai, ir kas bus toliau, nežinia. Aišku, kad gero nebus. Kalbėjome, kad kalčiausias pulkininkas Aleksandras Dobrovolskis, kuris sakėsi pasirūpins mumis. Sakė vis, kad gausim dokumentus ir visi grįšime į namus. Koks jo tikslas tam,

buvo neaišku. Ar jis vokiečiams parsidavęs, ar ką nors naujo sugalvojo? Jam paklusome čia esantys apie 200 karių, jei ne daugiau. Taip prasidėjo naujas mūsų gyvenimas. Toks, kurio niekam nelinkėčiau.

Birželio 26 d.

Pirmoji belaisvės diena.

O Dieve! Kodėl mus Tu taip baudi?! Kodėl aš toks nelaimingas, kad, būdamas prie pat savo namų, į juos pareiti negaliu? Negaliu laisvai su visais pasidžiaugti, kad išlikome sveiki, gyvi. Guliu smėlyje kaip koks šunelis ir laukiu, kad kas nors ateitų pažiūrėti, už ką tas vargšas lietuvis taip kenčia! Kad kas nors išvaduočiau!

Bet nieko nėra. Tik saulė taip negailestingai kepina. Nėra jokio krūmelio, jokio pavėsio, kad pasislėpti. Tik aplink stipri vokiečių sargyba saugo mus. Vos pajutę nelaisvę, žmonės ima ir sužvėrėja. Atsiranda įvairios neapykantos, pavydas ir kerštas. Atsirado tokių, kurie vokiečiams išdavė komjaunuolius, žydus ir kitus aktyvistus. O vokiečiai juos veda į miškelį ir ten šaudo. Vieną dieną žuvo apie 30 žmonių. Kaip žiauru, juk visi trokšta laisvės, gyvybės. Štai tau, žmogau, kur tavęs mirtis sulaukė...

Taip prasidėjo mūsų vargingas gyvenimas. Gyvenimas kaip laukinių, alkanų, sužvėrėjušių. Sunku pagalvoti ir visa aprašyti.

Ir štai 11 valandą aš išsirengęs iki apatinių kelnaičių. Nes labai karšta ir ima silpnumas. O tos dienos ypatingai buvo karštos, orai labai pagerėjo. Ir... Nagi, žiūriu, mano Mama prie vartų. Nors sargyba neleidžia kalbėti, bet aš pasirodau, jog esu sveikas, gyvas. Suspausta širdimi, su ašaromis akyse, palydžiu žvilgsniu ją atitolstančią nuo vartų. Nors akys ašaroja, bet širdyje džiaugiuos, jog pamačiau mylimą Mamą.

Ir taip leidžiu diena iš dienos, būdamas karo belaisvis. Aplanko mane sesuo, taip pat buvę draugės Marytė ir Stasė Mackevičiūtės, Janulevičiūtė ir kitos. Atneša man maisto, rūkalų ir vis laukia, gal aš būsiu laisvas, greit

grįšiu. Laukė ir tėveliai, laukė visi. Laukė ir visa Lietuva savo sūnų!

Taip slinko dienos vienodai, kad nebuvo kas nei užrašyti į šį mano dienoraštį. Kiekvieną dieną vis atvedavo sugautų žydelių, rusų belaisvių. Kiekvieną dieną ką nors miškelyje už lagerio sušaudydavo. Taip išbuvo čionai nuo birželio 27 dienos iki liepos 8 dienos.

Nors daug kas žadėjo padėti mums, kad būtume laisvi, bet viskas veltui. Niekas mums nepadėjo. Taigi visas dienas išbuvo Alytuje, smėlyje gulėdami. Tas vargas ne toks baisus, kada dar turi ką pavalgyti ir pamiegoti tyrame ore. Dievas davė, kad lietaus tomis dienomis nebuvo. Kas toliau bus, nežinome. Raminamės, laukiam, bet ko?

– Ach, jūs lietuviai, broleliai, kodėl nevaduojate, kodėl nesuteikiate mums laisvės? Kokia brangi ta Laisvė!

Liepos 7 d. 13 val.

Šis momentas – tai kaip tas paukštelis, išplėstas iš lizdelio nuo motinos. Taip mane atplėšė nuo namų ir tėvelių. Nuo šios valandos ir prasidėjo tikrasis vargas, badas. Dabar jau supratau, kas yra laisvė, kas yra karas...

Tylų vakarą laikrodis išmuša lygiai 17 valandą. Atvažiuoja didžiuliai vokiečių sunkvežimiai. Tuoj visus lietuvius kareivius, t. y. mus, susodina į juos ir praneša, kad veš į Vilnių. Vilnius jau laisvas ir ten tvarkys mūsų dokumentus. Bet vis vien mums neramu. Nežinome, kur iš tikrųjų mus nuveš? Jau pradėjome mes ir vokiečiais nebetikėti. Jaučiame, kad ir jie mums kaip priešai. O mes esame jų vergai.

Važiuojame pro pat mano namų langus. Mojuoju paskutinį kartą savo tėveliams. Tariu „Sudie!“ Jie nežino, kur mus veža, aš taip pat nežinau, bet širdis sako, kad bus blogai.

Tėveliai klausia, kur mes važiuojame, o aš ištarti žodžio negaliu. Širdis suspausta, skausmas krūtinėje. Bet ašaros nebyra, kenčiu... Dar kartą pamoju, ir baigta. Pranyko iš akių Alytus, jo griuvėsiai ir mano brangūs tėveliai!

1978 m. atsiminimus apie Alytaus internuotų asmenų (belaisvių) stovyklą laiške Alytaus kraštotyrininkams parašė ir buvęs Raudonosios armijos 212-ojo atskirojo ryšių bataliono eilinis Grigorijus Zabarnyj (g. 1919):

Raudonarmiečiai neturėjo šaudmenų, alkani, apiplyšę, be vado, patys kaip galėdami skverbėsi „į rytus“. Atsišaudė paskutiniaisiais šovininiais ir šaudmenimis. Nežinau, kur tai įvyko, lyg tai prie Nemuno, taikos metu nesu buvęs. 1941 m. birželio 28 d. bombos sprogo banga (sėdėjau apkaše) mane kontūzijo. Kai atsipeikėjau, buvau apkurtęs abiem ausimis, iš marlės sunkėsi kraujas. 1941 m. birželio 29 d. Alytaus pakraštyje patekau į nelaisvę. Mūsų buvo vienuolika žmonių. Vyresnysis seržantas tankistas, nežinau pavardės, puolė bėgti nuo vokiečių ir čia pat buvo nušautas. Pakeliui į stovyklą mus du kartus sustabdė krūmuose ir kviečių lauke. Vis apieškodavo. Trečią kartą mus suvedė į daubą, matyt, ten buvusi plytų gamykla. Šioje dauboje buvo nutiesti bėgiai. Ant bėgių stovėjo vežimėlis, prikrautas molio. Šalia ant žemės gulėjo vadžios, matyt, arkliui kinkyti. Pastatė mus, dešimt žmonių, siena į daubą (gylis apytiksliai 6–8 metrai). Tarp mūsų buvo kažkoks pėstininkų majoras. Aplink daubą buvo išstatyta apsauga. Pastatė kulkosvaidį ir ėmė taikytis. Galvojome tik apie mirtį. Ir štai nugriaudėjo šūviai, trys kulkosvaidžio serijos virš galvų. Niekas neparkrito. Paskui – ką kaip, o mane įsodino į motociklą su lopšiu ir atvežė į Alytaus stovyklą. Stovykla buvo apjuosta 3–4 vielos juostomis. Vėliau kalbėjo, kad čia buvo tankų parkas, stovėjo sunkieji tankai. Birželio 21 dienos vakare iš mašinų buvo išsiurbti visi degalai. Nė viena mašina nepajudėjo, prieš aviacija subombardavo. Būdamas stovykloje, jokių tankų nemačiau. Prisimenu, visai arti stovyklos buvo nedidelė cerkvė. Cerkvėje laikė karininkus, o kitus kariškius ir civilius – kartu bendroje stovykloje. Pro vielą pamačiau belaisvius karininkus, tarp

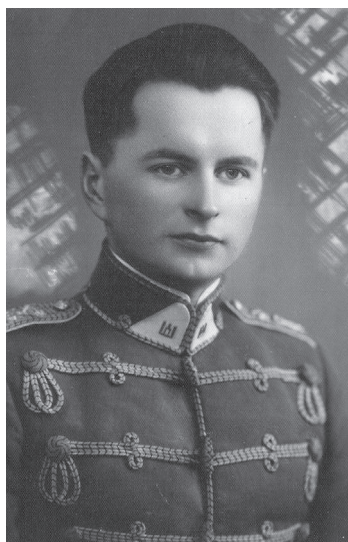
jų ir savo štabo kuopos komisarą leitenantą Serioginą. Prisimenu bendražygių pavardes: Pavel Andrejevič Tarasenko, Mitrofan Grigorjevič Dūdka, Aleksandr Vasiljevič Kločko, Ivan Nikolajevič Lisogor.

Pirmomis karo dienomis šioje stovykloje, taip sakant, buvo palaida minia. Čia buvo karo belaisvių, civilių gyventojų, daug žydų. Už vielos užtvary buvo Lietuvos kariuomenės kariškiai, kurie buvo priešiška nusiteikę mūsų atžvilgiu, priekaištaudami vadino „komunistais“, „bolševikais“, „politrukais“ ir t. t. Jie tikėjosi, kad vokiečiai jų pasigailės. Jie gulėjo ant smėlio, kaip ir mes. Tik jų tvarka kariška ir disciplina pagal statutą. Kai praeidavome pro juos, apmėtydavo smėliu ir akmenimis. Šioje stovykloje nebuvo jokių statinių. Vielos užtvaras (viena eilė) ir 4 bokštai, ant kurių stovėjo kulkosvaidžiai. Šalia stovėjo cerkvė, kurioje buvo laikomi Raudonosios armijos belaisviai karininkai. Pro vielos užtvary mačiau daug pažįstamų karininkų, kurie buvo šalia cerkvės. Jų pavardes pamiršau. Tik gerai prisimenu, ten stovėjo ir 212-osios štabo kuopos (atskirojo ryšių skyriaus) komisaras vyr. leitenantas draugas Serioginas. Daugelis karininkų, baimindamiesi dėl savo laipsnių, verždamiesi iš apsupties, nusikirpo plaukus, persirengė suplyšusiais civiliais rūbais, burdavosi į vieną krūvą. Tiesa, rikiuotės vadų nešaudė, o štai politinius darbuotojus, kurie pateko į fašistų letenas, tuojau sušaudydavo. Žemė stovykloje buvo vien smėlis. Taip per dieną po 3–4 kartus priversdavo tuos, kuriuos „reikėjo“ sušaudyti, kasti sau griovį. Statydavo prie griovio ir sušaudydavo. Vieną kartą stovyklos vertėjas, senas iš išvaizdos lietuvis, vaikščiodamas po stovyklą, vis rėkė: „Politrukas Derevenko, prie išėjimo.“ Niekas neatsiliepė. Ir taip tris kartus. O paskui atvirksčiai: „Politrukas Derevenko, išeiti.“ Po keleto minučių iš stovyklos minios išėjo tarybinis politinis darbuotojas nauja pėstininko uniforma, skiriamųjų ženklų dėl atstumo nebuvo galima atskirti. Priėjo ir,

matyt, pasakė: „Aš.“ – „Kur tu, bolševikų snuki, buvai? Aš tavęs pusę dienos ieškau.“ Pasekmės: Derevenko išsikasė duobę ir buvo sušaudytas. Visa tai vykdavo 3–4 kartus per dieną.

Kada mane atvežė į šią stovyklą, aš keturias dienas buvau nevalgęs. Ir čia antrą dieną davė pusę džiuvėsio. Nebuvo jėgų, prasidėjo mirtys. Dieną šviesdavo saulė, o naktį – vėsu. Mes lįsdavome į smėlį, kuris dieną išildavo, ir miegodavome. Būdamas už vielos, pamačiau pagyvenusią moterį, kurią du vokiečių kareiviai vedė į stovyklą. Moteris buvo apsilvikiusi vatinuku, sijonu ir su auliniais batais. Buvo girdėti, kaip ji, eidama asfaltuotu keliu pro užtvarą, rusiškai barėsi, rėkė: „Fašistai, niekšai. Ateis ir jums mirtis.“ Atsisukusi vienam spjovė į veidą. Atsakymas buvo trumpa automato serija. Moteris parkrito ant kelio.⁸

Toliau pateikiama keletas Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) Alytaus ir Kauno apskričių komendantų fonduose saugomų dokumentų (kalba netaisyta), kuriuose minima ir Alytaus internuotų asmenų stovykla.

Lietuvos kariuomenės viršila Petras Valiušaitis. 1941 03 11. Iš Gintaro Lučinsko kolekcijos

Šioje vietoje 1941 m. vasarą buvo įkurta Alytaus internuotų asmenų stovykla. Alytus, 1944 m. gegužė. Iš Fausto Augustino kolekcijos

1 dokumentas

Alytaus belaisvių stovykla
Vrš. Valiušaitis Petras

Alytaus apskrities komendantui
Raportas

1941. VII.09
Alytus

Prasidėjus karui buvau Varėnos poligone. Ten likvidavę rusų vadus gavome iš vokiečių vadovybės įsakymą vykti į namus. Pasiėkus Alytų buvome sulaukyti ir patalpinti į stovyklą.

Rusams siaučiant Lietuvoje, mūsų šeimos buvo areštuoti du broliai tarnautojai, jie dirbo Kaune, jų likimas nežinomas. Prieš 1-ąją gegužės buvo išvežtas brolis kunigas. O birželio 15 d. dirbęs ūkyje brolis taip pat išvežtas Rusijon. Liko namuose sena motina su sergančiu broliu. Apie juos irgi nieko nežinau.

Prašau, Tamsta p. komendante, tarpininkavimo mane paleisti iš stovyklos. Nuolatinė gyv. vieta Kaunas.

Vrš. Valiušaitis

LCVA, f. 745, ap. 2, b. 84, l. 29–29 a. p.

2 dokumentas*Alytaus internuotųjų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas*

<i>Eil. Nr.</i>	<i>Laipsnis</i>	<i>Pavardė ir vardas</i>	<i>Kurios dalies</i>	<i>Su kuo ir kada kariavo</i>
1.	Plk. ltn.	Rimša Zigmąs	262 ŠP	1919 m. kariavo su bolševikais, 1920 m. su lenkais. 1941 m. sukilo prieš bolševikus
2.	Gyd. mjr.	Dobrovolskis Aleksas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
3.	Gyd. kpt.	Klimas Albinas	262 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
4.	Kpt.	Kriščiūnas Antanas	615 KAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
5.	Ltn.	Kriščiūnas Mečys	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
6.	Ltn.	Počebutas Antanas	262 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
7.	Ltn.	Valiukas Eduardas	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
8.	Ltn.	Motiejūnas Jonas	617 GAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
9.	Ltn.	Vejelis Jonas	616 LAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
10.	Ltn.	Buteikis Bronius	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
11.	Ltn.	Petručiūnas Pranas	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
12.	Ltn.	Krakauskas Juozas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
13.	Ltn.	Ščenganskis Vladas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
14.	Ltn.	Stasiukynas Albinas	616 LAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
15.	Ltn.	Baltuška Vladas	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
16.	Ltn.	Kazakevičius Juozas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
17.	Ltn.	Mykolaitis Stasys	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
18.	Ltn.	Čyvas Juozas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
19.	Ltn.	Marcinkonis Balys	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
20.	Ltn.	Bagdonavičius Kostas	294 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
21.	Ltn.	Liutvinas Vincas	297 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
22.	Ltn.	Žiurlys Feliksas	262 ŠP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
23.	Ltn.	Maceina Juozas	616 LAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
24.	Ltn.	Pliūra Vladas	616 LAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
25.	Gyd.	Garunkštis Albinas	616 LAP	1941 m. sukilo prieš bolševikus
26.	Kpt.	Kuzmickas Stanislovas	–	1941 m. sukilo prieš bolševikus

262 ŠP: liktinių puskarininkių – 1, jaunesniųjų puskarininkių – 3, kareivių – 78, puskarininkių – 4.

294 ŠP: jaunesniųjų puskarininkių – 4, kareivių – 78, liktinių puskarininkių – 2.

297 ŠP: kareivių – 115, puskarininkių – 1.

615 KAP: jaunesniųjų puskarininkių – 4, kareivių – 37.

616 LAP: jaunesniųjų puskarininkių – 5, kareivių – 26, liktinių puskarininkių – 5.

617 GAP: kareivių – 34.

Viso: 399, visi dalyvavo 1941 m. sukilime prieš bolševikus.

1941 m. liepos 4 d.
Alytus

Alytaus miesto
Apsaugos Komisaras
kpt. D. Jėčys

Ant dokumento yra žyma: „Registruota Kauno komendantūroje 1941 m. liepos 16 d. Nr. 1066“.

LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 106.

3 dokumentas

Alytaus stovyklos lietuvių kovotojų sąrašas

Vrš. Valiušaitis Petras
 Eil. Lapinskas Adomas
 Eil. Petkus Petras
 Eil. Jurkus Pranas
 Eil. Razutis Petras
 Eil. Maurušaitis Antanas
 Eil. Janickas Povilas
 Eil. Razgus Petras
 Eil. Urinavičius Vaclovas
 Eil. Naujalis Adolfas
 Eil. Sipavičius Alfonsas
 Eil. Norvilas Antanas
 Eil. Kastanauskas Jonas
 Eil. Gudauskas Vytautas
 Eil. Andzelis Vincas

1941. VII.16

Vrš. Valiušaitis

Ant dokumento yra žyma: „Registruota Kauno komendantūroje 1941 m. liepos 16 d. Nr. 1066“.

LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 104.

4 dokumentas

*Karo lauko komendantūrai Nr. 821
 Kaunas
 1941 m. liepos 16 d.*

*Dėl lietuvių karininkų ir kareivių iš-
 laisvinimo iš Alytaus internuotų asmenų
 stovyklos*

*Gavome žinią, kad buvusios lietuvių
 kariuomenės 26 karininkai ir 399 karei-*

*viai, kurie 23-ią dieną dalyvavo sukilime
 prieš raudonarmiečius, laikomi Alytaus
 stovykloje kaip karo belaisviai. Kadangi čia
 kalbama apie grynus lietuvius, kurie buvo
 priedarta paimti tarnauti į Raudonąją ar-
 miją ir kurie sukilimo metu likvidavo visus
 savo politinius vadovus, pagarbiai prašome
 imtis reikiamų žingsnių, kad jie kuo greičiau
 būtų išlaisvinti.*

<...>*

*Tikimės, kad palankiai pažiūrėsite į mūsų
 pageidavimus.*

*Pasirašė: Lietuvių komendantas pulki-
 ninkas Jurgis Bobelis, leitenantas adjutantas
 (parašas neįskaitomas).*

LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 140 a. p.
 Versta iš vokiečių k.

5 dokumentas

Kaunas, 1941 m. liepos 16 d.

Lietuvių miesto komendantui

*Pranešame nurodydami, kad pagal vei-
 kiančius potvarkius (įsakymus) rusų fronte
 paimti į nelaisvę kariai iš pradžių turi būti
 išsiųsti į Vokietiją, ten atskirti pagal tautybes
 ir paleisti.*

Už karo lauko komendantūrą A. B.
Nr. 821 pasirašė: Kapitonas ir
 adjutantas

LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 140. Versta
 iš vokiečių k.

* Pateikiamas 26 karininkų sąrašas, čia skelbiamas 2 dokumente. *Aut. past.*

6 dokumentas*Alytaus apskrities Apsaugos Viršininkui*

*Lietuvos korpuso 294 ŠP belaisvio
Štabo viršilos Viliaus Jaunzemo*

Prašymas

1941.VI.24 d. Varėnos stovykloje kartu su kitais kariais lietuviais pasidaviau vokiečių belaisviu. Į belaisvę neėmė, bet liepė eiti namo.

Mano šeima gyvena Vilniaus mieste (tėviškė Šiaulių m.). Prie Vilniaus tada ėjo kautynės, tad į Vilnių patekti negalėjau. Vokiečių karių patarimu apie 150 lietuvių karių VI.25 d. atėjome į Alytaus miestą. Čia mus visus tuoj internavo belaisvių stovyklon prie Įgulos bažnyčios. Vėliau, po kelių dienų, mane, kaipo galintį šiek tiek susikalbėti vokiškai, paskyrė prie Alytaus rusų belaisvių lazareto vertėju, kur iki šiol esu.

Kaip patyriau iš kitų lietuvių karių, kurie nešioja ant rankovės baltus raiščius, kad buvusio Lietuvos korpuso kai kurie kariai ir kiti iš atsargos yra priimti į suformuotą lietuvių batalioną, gauna gerą maistą ir gerą atlyginimą. Gi kiti visi buvę lietuviai kariai yra paleisti neribotoms atostogoms, belaisvėje iš lietuvių niekas nebelaikomi. Tad kodėl aš dar laikomas belaisviu – negaliu suprasti. Negi dėl to, kad atėjau į Alytų, o nesislapsčiau civiliai persirengęs, kaip kai kurie kad padarė. Dabar jie yra laisvi, uždirba sau kasdieninę duoną, kiti turi jau ir tarnybas. Tokių žinau ir Alytaus mieste. Aš tuo tarpu būdamas belaisvėje jokio atlyginimo, apart belaisvio kareivio maisto daavinio, negaunu. Šeima yra sunkioje padėtyje, nes pragyvenimui lėšų neturi. Žmona ligota – fizinį darbą dirbti negali. Tėvai, kurie gyvena Šiaulių mieste, jei jie dar yra gyvi, taip pat reikalingi mano pagalbos. Abudu yra virš 70 metų ir mano buvo šelpiami. Man pačiam

susinešiojo batai ir reikia taisyti, pinigų nėra, o pataisymui pusbačių niekas neduoda.

Remdamasis aukščiau išdėstytu, prašau Tamstą, pone Viršininke, tarpininkauti paleisti mane neribotoms atostogoms. Jeigu tai būtų neįvykdoma, tai prašau tarpininkauti, kad mokėtų algą kaip kitiems mano laipsnio lietuviams kariams, kurie yra palikti eiti paskirtas jiems pareigas.

Kariuomenėje, įskaitant tarnybą policijoje, esu ištarnavęs 21 metus. Esu gimęs 1900 m. rugpjūčio 6 d. Šiaulių mieste.

1941.VIII.6 d. Viršila V. Jaunzemas
(parašas)

Alytus

LCVA, f. 745, ap. 2, b. 84, l. 189–190 a. p.

Manytina, kad Alytaus internuotų asmenų stovykloje 1941 m. birželio 23–liepos 16 d. buvo laikoma iki tūkstančio asmenų. Liepos pradžioje paleidus civilius asmenis, liepos 7 d. dalį lietuvių karių išvežus į Suvalkų belaisvių stovyklą (okupuotoje Lenkijoje), o dalį kitų lietuvių karių paleidus namo, rugpjūčio mėn. Alytuje buvo įkurta Raudonosios armijos karių karo belaisvių stovykla, bet ne prie Įgulos bažnyčios, o labiau į rytus, buvusių kareivinių rajone.

Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fonduose saugoma Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) archyvinė byla „Dokumentai apie nacistų nusikaltimus 1941–1943 m. karo belaisvių lageryje (Nr. 343) Alytaus mieste“, kurios viename iš dokumentų rašoma:

Sovietinių karo belaisvių lageris Alytuje vokiečių įkurtas 1941 m. rugpjūčio–spalio mėn. ir veikė iki 1943 m. Lageryje buvo laikoma nuo 30 iki 45 tūkstančių Raudonosios armijos karo belaisvių. 1943 m. pavasarį karo belaisviai išsiųsti į Vokietiją.⁹

Nuorodos

¹ S. Jegelevičius, „Alytus pirmomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis“, in *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, sud. A. Jakunskienė, Alytus, 2001, p. 144.

² G. Lučinskas, *Pogrindinė „Geležinio Vilko“ organizacija Alytaus apskrityje (1940–1941)*, Alytus, 2011, p. 222–223.

³ G. Lučinskas, *Vermachto nusikaltimai Dzūkijoje 1941 m. birželį*, Alytus, 2011, p. 176.

⁴ *Ibid.*, p. 182–184.

⁵ *Ibid.*, p. 188.

⁶ *Ibid.*, p. 191.

⁷ V. Abramavičius, *Gyvenimo užrašai*, Alytus, 2013, p. 29–33.

⁸ G. Lučinsko asmeninis archyvas. Versta iš rusų k.

⁹ LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1278, l. 79.

Parodos „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ atidarymas Vokietijos Federacinėje Respublikoje

2016 m. Genocido aukų (nuo 2018 m. – Okupacijų ir laisvės kovų) muziejus parengė kilnojamąją parodą „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“, skirtą po Antrojo pasaulinio karo iš sovietų užimtos Rytų Prūsijos (dab. Kaliningrado sritis, Rusijos Federacija) teritorijos į Lietuvą atklydusiems tūkstančiams beglobių vaikų, ilgainiui imtų vadinti vilko vaikais, atminti. Šie vaikai Lietuvoje rado prieglobstį ir tapo Lietuvos piliečiais. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, jie susibūrė į bendriją „Edelweiss-Wolfskinder“.

2017 m. paroda „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ buvo eksponuota LR Vyriausybėje, LR Seime, Palangos miesto viešojoje bibliotekoje, Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje

Klaipėdoje, Tauragės krašto muziejuje ir Marijampolės kraštotyros muziejuje. Tais pačiais metais buvo kreiptasi į Lietuvos Respublikos ambasadą Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir prašyta padėti organizuoti parodos pristatymus Vokietijos Federacinėje Respublikoje. Lietuvos Respublikos ambasada sutiko padėti ir sudarė parodos eksponavimo Vokietijos Federacinėje Respublikoje grafiką.

2018 m. balandžio 12 d. paroda atidaryta Tiuringijos federalinės žemės parlamente (vok. *Thüringer Landtag*) Erfurte. Į parodos atidarymą atvyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, LGGRTC Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas

Paroda „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ eksponuojama Tiuringijos federalinės žemės parlamente

Lietuvos Respublikos garbės konsulas Bernd Moser, Tiuringijos federalinės žemės parlamento Lietuvos draugų grupės pirmininkas Jens Krumpe, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė ir Lietuvos Respublikos ambasados Vokietijos Federacinėje Respublikoje ambasadorius Darius Semaška

Eugenijus Peikštenis, LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė, LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus Ūkio skyriaus vedėja Gintarė Marija Vapšienė. Renginyje kalbėjo Tiuringijos federalinės žemės parlamento pirmininkas Christian Carius, Lietuvos Respublikos ambasadorius Darius Semaška, Tiuringijos federalinės žemės parlamento Lietuvos draugų grupės pirmininkas Jens Krumpe ir LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Muzikinius kūrinius atliko Veimaro konservatorijoje studijuojanti Kamilė Zaveckaitė. Paroda Tiuringijos federalinės žemės parlamente eksponuota iki 2018 m. gegužės 20 d.

2018 m. gegužės 29 d. paroda pristatyta Štazi muziejuje (vok. *Stasi Museum*) Berlyne. Parodos atidaryme dalyvavo LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys, Okupacijų

ir laisvės kovų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja R. Driaučiūnaitė, Štazi muziejaus direktorius Jörg Drieselmann, Lietuvos Respublikos ambasadorius Vokietijoje D. Semaška ir bendrijos „Edelweiss-Wolfskinder“ pirmininkė Luise Quitsch-Kažukauskienė.

Susirinkusius parodos svečius ir lankytojus pasveikino Štazi muziejaus direktorius J. Drieselmann. Renginyje kalbėjo Lietuvos Respublikos ambasados Vokietijos Federacinėje Respublikoje ambasadorius D. Semaška, Lietuvos garbės konsulas Baden-Viurtembergo federalinėje žemėje prof. Wolfgang von Stetten, Bundestago narys Christian Schmidt, buvęs Berlyno žemės deputatų rūmų narys Günter Toepfer, bendrijos „Edelweiss-Wolfskinder“ pirmininkė L. Quitsch-Kažukauskienė. Muzikinius kūrinius atliko klarnetininkas Žilvinas Brazauskas. Paroda Štazi muziejuje eksponuota iki 2018 m. birželio 22 d.

Parodos „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ svečiai Brandenburgo federalinės žemės parlamente

2018 m. birželio 26 d. paroda atidaryta Brandenburgo federalinės žemės parlamente (vok. *Brandenburg Landtag*) Potsdame. Renginyje dalyvavo LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, LGGRTC Memorialinio departamento direktorė G. Jakubonienė ir LGGRTC Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas E. Peikštenis.

Parodos atidaryme sveikinimo žodį tarė Brandenburgo federalinės žemės parlamento viceprezidentas Dieter Dombrowski. Kalbą sakė Lietuvos Respublikos ambasados Vokietijos Federacinėje Respublikoje ambasadorius D. Semaška, LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Brandenburgo

federalinės žemės parlamento CDU frakcijos pirmininko pavaduotojas Henryk Wichmann, vienas iš bendrijos „Edelweiss-Wolfskinder“ Lietuvoje įkūrėjų Olaf Pasenau. Meninę programą parengė Granzė (vok. *Gransee*) miestelio Ervino Štritmaterio (vok. *Erwin Strittmatter*) gimnazijos moksleiviai.

Paroda Brandenburgo federalinės žemės parlamente Potsdame eksponuota iki 2018 m. rugsėjo 27 d.

Parodą „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ numatyta eksponuoti ir kituose Vokietijos Federacinės Respublikos miestuose.

Ramunė Driaučiūnaitė

Rasti partizanų vado Adolfo Ramanausko-Vanago palaikai

2018 m. birželio 7 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) ir Vilniaus universiteto tyrėjai pranešė, kad Vilniaus Našlaičių kapinėse rasti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio gynybos pajėgų vado Adolfo Ramanausko-Vanago palaikai. Palaikų autentiškumas nustatytas atlikus teismo antropologinę analizę, DNR tyrimus ir sugretinus kaukolės ir asmens fotografijas.

Apie galimai užčiuoptą siūlo galą LGGRTC kartu su Vilniaus universitetu pranešė praėjusių metų gruodį. Tuomet skelbta, jog iš viso Našlaičių kapinėse galėjo būti palaidota per 2600 asmenų. Daugiausia tai buvo negyvi gimę kūdikiai, įvairiose ligoninėse mirę asmenys, neturintys artimųjų, benamiai, neatpažintų asmenų kūnai. Taip pat šioje vietoje buvo užkasami sušaudyti politiniai ir kriminaliniai kaliniai.

Dar 2017 m. pradžioje į LGGRTC kreipėsi asmuo ir pateikė informacijos apie čia užkasto artimo giminaičio galimą kapavietės vietą. Šis ir kiti liudijimai padėjo tiksliau nustatyti vieną iš šiose kapinėse esančių sušaudytų asmenų užkasimo vietų. Egzekucijų aukų kapaviečių paieška vykdyta kryptingai, prieš tai išanalizavus turimus archyvinius šaltinius.

Pasak archeologo doc. Gintauto Vėliaus, iš pradžių atliekant archeologinius tyrinėjimus siekta nustatyti, ar Našlaičių kapinėse buvo užkasami 1956–1959 m. Vilniuje KGB kalėjime nužudyti mirties bausme nuteisti asmenys.

Tose pačiose kapinėse gali būti palaidota ir daugiau garsių Lietuvos partizanų – Pran-

ciškus Prūsaitis-Lapė, Juozas Streikus-Stumbras ir kiti.

Vėliau A. Ramanausko-Vanago palaikai buvo perduoti Vilniaus universiteto Medicinos fakultetui ir Valstybinei teismo medicinos tarnybai. Atlikus išsamius tyrimus, paaiškėjo naujų faktų apie A. Ramanausko-Vanago kankinimą KGB kalėjime. Jau po paskelbto mirties nuosprendžio jam buvo sužalotas kaktikaulis. Tai nutiko iki mirties nuosprendžio įvykdymo likus maždaug trimis keturioms savaitėms. Sunku tiksliai pasakyti, koks tai buvo sužalojimas ir kuo jis padarytas, nes sužalojimo žymės išnyko gijimo proceso metu. Mirties nuosprendis A. Ramanauskui-Vanagai įvykdytas neįprastu būdu: budelis stovėjo priešais auką ir šovė į apatinį kairės pusės žandikaulį. Iš daugiau kaip dvidešimties Našlaičių kapinėse rastų sušaudytų asmenų kol kas kitų panašių egzekucijos atvejų neaptikta – paprastai budelis šaudė stovėdamas aukai už nugaros ir taikė į pakaušį ar viršugalvį, keliais atvejais aukai taikyta į smilkinį. Tyrimų metu nustatyti sužalojimai A. Ramanausko-Vanago kairės pusės apatiniame ir viršutiniame žandikaulyje. Apatiniame žandikaulyje esantis sužalojimas yra šautinis, padarytas apvalkaline kulka. Tikėtina, kad viršutinis žandikaulio pažeidimas padarytas tuo pačiu metu kaip ir apatinio žandikaulio, t. y. vienu šūviu. Darytina prielaida, kad dėl tokio netipinio šūvio A. Ramanauskas-Vanagas mirė ne iškart, bet po kelių minučių. Be to, konstatuota, kad A. Ramanausko-Vanago skelete padaryta sužalojimų aštriu, duriančiu įrankiu dešinės akiduobės gilumoje. Ekspertų nuomone, po

tokių sužeidimų A. Ramanauskas-Vanagas neteko regėjimo dešine akimi. Darytina išvada, kad šie sužalojimai padaryti kankinant A. Ramanauską-Vanagą jo suėmimo dieną, nes slaptame 1956 m. spalio 15 d. MVD kalėjimo Chirurginio skyriaus akte užfiksuotos šešios durtinės žaizdos dešinėje A. Ramanausko-Vanago akyje. Tame pačiame medicinos ekspertizės akte minimos plačios mašnos žaizdos (nėra mašnos turinio), daugybė mėlynių pilvo srityje, kairės rankos trečio piršto pjautinė žaizda.

2018 m. spalio 5–6 d. visa Lietuva atsisveikino su Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio ginkluotųjų pajėgų vadu, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16-osios deklaracijos signataru, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininko pirmuoju pavaduotoju, nuo 1953 m. – aukščiausiuoju Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio pareigūnu, brigados generolu A. Ramanausku-Vanagu.

Partizanų vadas amžino poilsio atgulė Vilniaus Antakalnio kapinėse, Valstybės vadovų panteone.

Trumpa A. Ramanausko-Vanago biografija

1940–1945 m. – Alytaus mokytojų seminarijos dėstytojas

1945 m. – Merkio rinktinės vadas

1946 m. – Dainavos apygardos vado pavaduotojas

1947 m. – Dainavos apygardos vadas

1948 m. – Pietų Lietuvos srities vadas

1949 m. – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos deklaracijos signataras, LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko pirmasis pavaduotojas

1950 m. – LLKS gynybos pajėgų vadas

1945-1952 m. – laikraščių „Trečias skambutis“, „Mylėk Tėvynę“, „Laisvės varpas“, „Svobodnoje slovo (skirtas okupantams), „Partizanas“, „Miško brolis“ redaktorius ir apžvalgininkas

1956 m. – suimtas ir kankintas

1957 m. – sušaudytas (39-erių metų)

1998 m. – suteiktas brigados generolo laipsnis

1999 m. – apdovanotas 1-ojo laipsnio Vyčio kryžiaus ordinu

*Ramona Staveckaitė-Notari,
Dalius Stancikas*

Lenkijos tautinės atminties instituto istorikų vizitas

Šių metų liepos 25–26 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (toliau – LGGRTC) lankėsi ilgamečiai Centro partneriai ir kolegos iš Lenkijos tautinės atminties instituto (IPN): IPN Archyvo direktorė dr. Marzena Kruk, jos pavaduotojas dr. Mariusz Żuławnik, IPN Archyvinių tyrimų ir šaltinių publikavimo skyriaus viršininkas dr. Marcin Majewski bei IPN Gdansko skyriaus darbuotojas hab. dr. Piotr Niwiński.

Vilniuje Lenkijos istorikai susitiko su LGGRTC vadove Terese Birute Burauskaitė. Susitikimo metu buvo aptarta vykdomų bendrų projektų eiga, apsvaistytos tolesnio

bendradarbiavimo gairės įprasminant bendrą istorinę atmintį.

Po susitikimo svečiams buvo parengta istorinė-kultūrinė programa. Kartu su LGGRTC istorikais IPN atstovai lankė lietuvių ir lenkų tautoms skaudžias, bet kartu labai svarbias istorines vietas. Atminimo vainikus istorikai padėjo Panerių memoriale, prie sudeginto Pirčiupių kaimo paminklo „Pirčiupių motina“, taip pat pagerbė 1863 m. sukilimo dalyvius, palaidotus Dubičių kaime. Aplankė Lietuvos pasieniečio Aleksandro Barausko žūties vietą ir lenkų pasieniečio Stanisłavo Serafino (po jo žūties 1938 m. Lenkija ul-

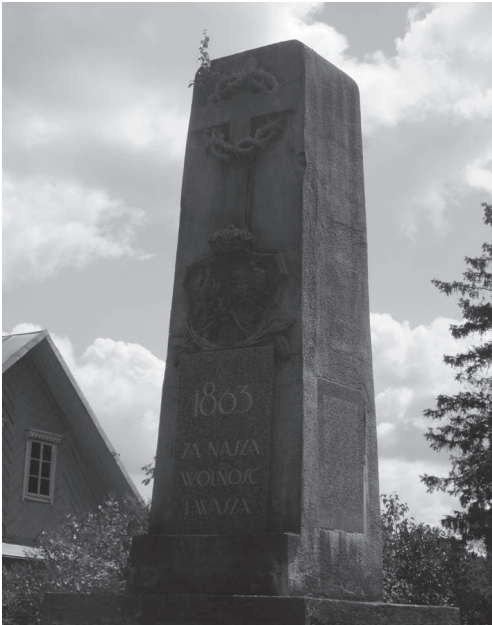

Lenkijos tautinės atminties instituto darbuotojai Marzena Kruk, Mariusz Żuławnik, Marcin Majewski ir LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius Arūnas Bubnys lanko 1863 m. sukilimo dalyvių kapus Dubičių kaime

Lenkijos tautinės atminties instituto darbuotojai pagerbia Antrojo pasaulinio karo aukas Panerių memoriale

timatumu pareikalavo Lietuvos, kad būtų atkurti diplomatiniai santykiai) kapą Marcinkonių kapinėse.

Paminklas 1863 m. sukilimo dalyviams atminti Dubičių kaime

Prie paminklo „Pirčiupių motina“

Be to, svečiai viešėjo Grūto sovietinių skulptūrų parke. Jie pasidalijo savo patirtimi sprendžiant sovietinės epochos monumentų ir paminklų problemas, jų griovimo ir negriovimo klausimą.

Kolegos iš Lenkijos lankėsi Kasčiūnų kaime esančioje Juozo Jakavonio-Tigro sodyboje, kurioje yra atkurtas A. Ramanausko-Vanago bunkeris. Jame partizanų vadas slapstėsi nuo 1945 m. vasario iki 1946 m. gegužės mėnesio.

Viešėdami Lietuvoje, IPN istorikai susipažino su atmintiniais Lietuvos istorijos įvykiais ir jų vietų įamžinimu. Lenkai atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvoje yra itin daug lenkų tautai skaudžių, bet kartu ir herojiškų istorinių atminimų įamžinančių vietų. Tiek LGGRTC, tiek IPN atstovai sutartinai pritarė nuomonei, kad bendra istorinė atmintis ir jos puoselėjimas kartu padeda palaikyti gerus dvišalius santykius kur kas labiau nei atskiri šalių politikų susitikimai.

Ramona Staveckaitė-Notari

Skraudūs istorijos puslapiai

Liepos 20–25 d. Krasnojarske (Rusijos Federacija) vyko Krasnojarsko regioninės lietuvių tautinės-kultūrinės autonomijos „Lietuva“ projekto „Skraudūs istorijos puslapiai“ renginiai. Juose dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė ir Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė. Tremtinių kapinėse Beretės kaime ir Orešnojės gyvenvietėje pagerbtos politinių represijų aukos.

1948 m. gegužės 22 d. buvo pradėta pati didžiausia tik Lietuvoje vykdyta lietuvių deportacija. Trėmimų operacija buvo pavadinta „Pavasaris“. Skaičiuojama, kad tais metais gegužės 22–23 d. buvo ištremta daugiau kaip 40 tūkstančių Lietuvos gyventojų. Šie žmonės atsidūrė Krasnojarsko krašte prie Manos

Paminklas politinių represijų aukoms atminti Krasnojarsko srityje, Orešnojės gyvenvietėje

Tremtinių kapinės Krasnojarsko srityje, Beretės kaime

upės. Čia susikūrė ištisos lietuvių tremtinių gyvenvietės. Ne visiems buvo lemta grįžti į Lietuvą. Apie trečdalis tremtinių ir politinių kalinių atgulė svertimoje žemėje, daugelio nežinoma net laidojimo vieta. Apie ketvirtadalis likusių gyvųjų išsibarstė Rusijos platybėse. Ne vienas tūkstantis lietuvių tremties vietose gyvena ir dabar. Krasnojarsko lietuvių bendruomenė vienija daugiau kaip 300 lietuvių šeimų, kurių dauguma narių – tremtiniai, politiniai kaliniai ir jų palikuonys. Delegacija iš Lietuvos dalyvavo Orešnojės gyvenvietės kultūros namuose vykusioje Sibiro lietuvių bendruomenių konferencijoje. Jos metu buvo pristatyta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleista knyga „Didžiosios tremtys. Buriatija 1948 m.“

Dalė Rudienė

Vilniuje bus įamžinti Pasaulio tautų teisuolių – žydų gelbėtojų – žygdarbiai

Rugsėjo 21 d. Vilniuje, Tymo kvartale, ties Maironio gatvės 27-uoju namu, netoli Česlovo Milošo laiptų, buvo atidengtas paminklinis akmuo žydų gelbėtojams nacių okupuotoje Lietuvoje pagerbti. Paminklinis akmuo žymi vietą, kurioje iškilis paminklas žydų gelbėtojams.

„Šiuo paminkliniu akmeniu Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir Lietuvos žydų bendruomenė pažymi, kad Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato rašytojo Icchoko Mero,

kurį dar berniuką nacių okupacijos metais išgelbėjo lietuviai, kvietimas įamžinti Lietuvos žydų gelbėjus pagaliau yra išgirstas. Šiame akmenyje iškaltas valstybės įsipareigojimas šioje vietoje pastatyti paminklą Lietuvos piliečiams, nacių okupacijos metais gelbėjusiems savo bendrapiliečių žydų gyvybes“, – iškilmingoje paminklinio akmens atidengimo ceremonijoje kalbėjo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė.

Iškilmingoje paminklinio akmens atidengimo ceremonijoje kalba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė

Paminklinio akmens atidengimo ceremonijos dalyviai

Paminklinio akmens atidengimo laikas pasirinktas neatsitiktinai – 1943 m. rugsėjo 23 d. buvo sunaikintas Vilniaus getas.

Iškilmingoje ceremonijoje dalyvavo Izraelio ambasadorius Lietuvoje Amiras Maimonas, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktoriaus pavaduotoja, Pasaulio tautų teisuolio Balio Simanavičiaus anūkė dr. Kamilė Rupeikaitė, Vilniaus meras Remigijus Šimašius, Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkė Faina Kukliansky, Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanclerio pirmasis pavaduotojas Deividas Matulionis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė T. B. Bu-

Kalba Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministras Linas Linkevičius

rauskaitė ir kiti politinio, mokslo ir kultūros atstovai.

LR Vyriausybės kanclerio pirmasis pavaduotojas D. Matulionis būsimąjį paminklą žydų gelbėtojams apibūdina kaip „paminklą žmogiškumui“: „Viena didžiausių Antrojo pasaulinio karo tragedijų – 95 proc. Lietuvos gyventojų žydų praradimas. Šiandien norime pagerbti tuos, kurie pasipriešino brutaliai nacių režimui ir rizikuodami savo gyvybe gelbėjo žydų tautybės kaimynus, pažįstamus, vaikus, ir jų atminimui Vilniuje atidengti paminklą. Tai paminklas žmogiškumui – atjautai, pasiaukojimui kitų labui. Jad Vašem institutas Jeruzalėje net 893 lietuviams suteikė Pasaulio tautų teisuolio vardą.“

„Vilniaus istorija turi ir labai tamsių dėmių, tačiau tie tamsūs dalykai dar geriau padėjo išryškinti mūsų šviesuolius – žmones, kurie nepasidavė aplinkos įvykiams, išliko drąsūs ir teisingi. Tamsa anksčiau ar vėliau pasitraukia, o mūsų tikslas – kad garsas apie drąsius ir šviesius teisuolius išliktų amžiams. Šis žydus gelbėjusiems teisuoliams skirtas paminklas pats nekalbės ir nepasakos kilnių istorijų, jeigu mes to nedarysime. Todėl kiekvienam linkiu, kad tai būtų mažas priminimas pasakoti šviesias istorijas apie pasaulio tautų teisuolius“, – sakė Vilniaus miesto meras Remigijus Šimašius.

Paminklinis akmuo žydų gelbėtojams

Pasak Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriaus vedėjos Danutės Selčinskajos, apie išskirtinį žydų gelbėtojų lietuvių žygdarbį ir šių žmonių atminimo įamžinimą garsiai imta kalbėti daugiau nei prieš dešimtmetį. 2004 m. birželio 9 d. rašytojas I. Meras kreipėsi į Lietuvos žydų bendruomenės pirmininką, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktorių, žymius Lietuvos visuomenės veikėjus ir išseivius iš Lietuvos Izraelyje, prašydamas inicijuoti projektą „Žydų gelbėtojai – Pasaulio tautų teisuoliai“.

Šio projekto darbo grupės, į kurią įėjo išsigelbėję per Holokaustą Lietuvoje žmonės, memorialinio instituto Jad Vašem ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojai, pastangomis daug žydų gelbėtojų Lietuvos piliečių Jad Vašem buvo pripažinti Pasaulio tautų teisuoliais. 2004 m. rugpjūčio 19 d. I. Meras kreipėsi į Lietuvos Respublikos

Prezidentą Valdą Adamkų, Ministrą Pirmininką Algirdą Brazauską, Seimo Pirmininką Artūrą Paulauską, visus buvusius ir būsimus Lietuvos valdžios atstovus, visuomenės veikėjus ir geros valios žmones, ragindamas vienyti pastangas, kad būtų pastatytas paminklas lietuviams, nacių okupacijos metais gelbėjusiems žydus.

Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas rašytojas I. Meras apie žydų gelbėtojų pasiaukojimą ir pilietinę drąsą kalbėjo: „Jie atliko iškiliausią tautinę pareigą. Jie anais laikais buvo tikroji tautos sąžinė. Jie buvo tautos dorovės žiedas, tautos dvasios didikai, nesvarbu, išsimokslinę žmonės ar paprastuoliai, rašto nepažinę, ar dvasininkai, nešą tikrąją artimo meilę, ar paprasti valstiečiai, sudiržusiom rankom beriantys žemėn sėklą, prabundančią gyvybės daigu, visa savo esybe žiną ir žmogaus gyvybės vertę.“

Monika Kareniauskaitė

Popiežiaus Pranciškaus malda buvusio KGB vidaus kalėjimo kameroje

2018 m. rugsėjo 23 d. Lietuva sulaukė išskirtinės dovanos – valstybinio Popiežiaus Pranciškaus vizito.

Buvo nepaprasta sužinoti, kad Šventasis Tėvas išreiškė norą aplankyti tautos kančios simbolį – Okupacijų ir laisvės kovų muziejų, įsikūrusį buvusiam KGB vidaus kalėjime, ir susitikti su laisvės kovotojais, buvusiais politiniais kaliniais ir tremtiniais.

Šventojo Tėvo malda KGB vidaus kalėjime, kurio kamerų sienos sugėrė tiek daug fizinės ir dvasinės žmonių kančios, – tai palaiminimas ir pagarba visiems, kurie kovojo už savo įsitikinimus, gynė tiesą ir tikėjimą, kurie net žiauriai kankinami nepalūžo ir liko ištikimi savo Tėvynei.

Popiežių Pranciškų į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų lydėjo Vilniaus arkivyskupas metropolitas Gintaras Grušas, Kauno arkivyskupas emeritas Sigitas Tamkevičius, gausus būrys užsienio žurnalistų. Garbius

Liturginis žibintas – Popiežiaus Pranciškaus dovana Okupacijų ir laisvės kovų muziejui

svečius pasitiko muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis.

Šventasis Tėvas aplankė 9-ąją kalėjimo kamerą, kurioje buvo kalinamas monsinjoras kunigas Alfonsas Svarinskas. 11-ojoje, vadinamojoje Vyskupų kameroje, jis uždegė muziejui įteiktą dovaną – liturginį žibintą, ir susikaupė maldai už visus represuotus Katalikų bažnyčios vyskopus ir kunigus. Žibinto indas pagamintas iš raudono krištolo ir papuoštas paausuotu Jo Šventenybės Popiežiaus Pranciškaus herbu. Popiežius taip pat apžiūrėjo vyskupo Pranciškaus Ramanausko, arkivyskupo palaimintojo Teofiliaus Matulionio, vyskupo Vincento Borisevičiaus ir arkivyskupo Mečislovo Reinio portretus.

Šventasis Tėvas muziejaus svečių knygoje anglų kalba įrašė: „Šioje vietoje, kuri primena daugybę žmonių, kentėjusių nuo smurto ir neapykantos, pašventusių savo gyvenimus laisvei ir teisingumui, meldžiausi, kad Visagalis Dievas suteiktų taikos ir susitaikymo dovaną Lietuvos žmonėms. Pranciškus 2018-09-23.“

Pasirašęs svečių knygoje, Popiežius Pranciškus kartu su Vilniaus arkivyskupu metropolitu Gintaru Grušu apsilankė mirties nuosprendžių vykdymo kameroje, kurioje meldėsi už visus kalintus, kankintus ir nužudytus Lietuvos žmones.

Išėjęs iš muziejaus, Šventasis Tėvas susitiko su buvusiais politiniais kaliniais ir tremtiniais prie paminklo sovietinės okupacijos aukoms atminti.

Ramunė Driaučiūnaitė

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Balandžio 28–29 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) koplyčia-kolumbariumas dalyvavo atviros architektūros savaitgalyje „Open House Vilnius 2018“. Renginio gidai-savoriai susirinkusiems lankytojams pristatė unikalaus statinio istoriją. Renginyje apsilankė 365 žmonės.

Gidė-savonorė susirinkusiems svečiams pristato koplyčios-kolumbariumo istoriją

galimybę nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti Prienų krašto muziejaus parodoje „Jei žmogus ginkluotas meile, jis niekada nepralaimi“ ir koplyčioje-kolumbariume, dalyvauti žaidime „Pasmerktųjų kelias 1944–1947 m.“ ir dėlioti dėlionę „Rankos kuria, rankos griauna“. Taip pat visi norintieji galėjo

Ansamblio „Vilniaus Ūla“ pasirodymas Tuskulėnų dvaro rūmų kieme

Gegužės 18-ąją, minint Tarptautinę muziejų dieną, Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena. Lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti Prienų krašto muziejaus parodoje „Jei žmogus ginkluotas meile, jis niekada nepralaimi“ ir koplyčioje-kolumbariume. Tą dieną Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 92 lankytojai.

Gegužės 19 d. Tuskulėnų memorialinis kompleksas dalyvavo tarptautinėje akcijoje „Muziejų naktis 2018“. Lankytojai turėjo

„Muziejų naktis 2018“ Tuskulėnų memorialiniame komplekse. Ekskursijos akimirka

dalyvauti etnomuzikos ansamblio „Vilniaus Ūla“ vakaronėje „Iš paveldo skrynios“. Renginių programą užbaigė naktinė ekskursija po Tuskulėnų memorialinį kompleksą. Tąkart muziejuje apsilankė 351 lankytojas.

Gegužės 29 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje buvo pristatyta fotografijų paroda „Liudiję žmogiškumą“, skirta pasaulio teisuoliams atminti. Pasaulio tautų teisuoliai – tai lietuviai žydų gelbėtojai, nepaisę mirtino pavojaus ir rizikavę savo gyvybe. Tai paprasti ir iškilūs žmonės, įžiebę viltį pasmerktiesiems.

Parodos atidaryme dalyvavo Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė, Suverenaus Maltos ordino ambasadorius Lietuvoje J. E. Mag. Manfred L. Mautner Markhof ir Maltos ordino pagalbos tarnyba, Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkė Faina Kukliansky, fotomenininkė Rūta

Fotomenininkė Rūta Rylaitė pristato parodą „Liudiję žmogiškumą“. Nuotr. Renatos Česnavičienės

Rylaitė ir kiti garbūs svečiai. Po oficialaus pristatymo svečiai buvo pakviesti dalyvauti ekskursijoje po Tuskulėnų memorialinį kompleksą.

Birželio 14–15 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų

Parodos „Liudiję žmogiškumą“ pristatymas. Kalba Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė. Nuotr. Renatos Česnavičienės

dienos, skirtos Gedulo ir vilties, Okupacijos ir genocido dienoms paminėti. Lankytojai galėjo apžiūrėti nuolatinę muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti parodoje „Liudiję žmogiškumą“ ir koplyčioje-kolumbariume. Birželio 14-ąją, Lietuvos gyventojų pirmųjų masinių trėmimų ir žudynių dieną, Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai koplyčioje-kolumbariume pagerbė sovietinio totalitarinio režimo aukas ir padėjo gėlių vainiką. Komplekse apsilankė 223 lankytojai.

Rugpjūčio 23-iają, minint Europos dieną stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio dieną, Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena. Lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus parodoje „Lietuvos romų persekiojimas nacistinės okupacijos metais (1941–1944)“ ir koplyčioje-kolumbariume.

Rugsėjo 23-iają, minint Lietuvos žydų genocido aukų atminimo dieną, Tuskulėnų memorialiniame komplekse lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“.

Rugsėjo 28 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo paminėta Tuskulėnų aukų atminimo diena. Lietuvos kariuomenės

Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai padeda gėlių vainiką koplyčioje-kolumbariume

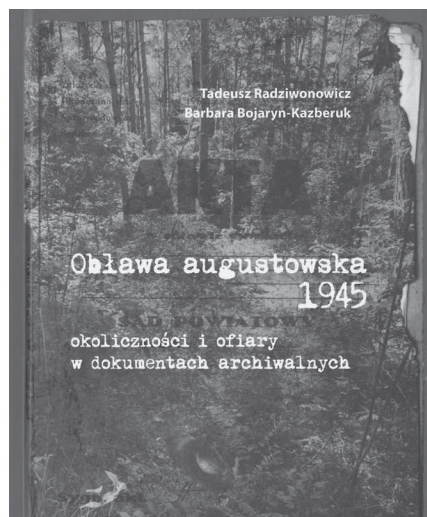

Sovietinio totalitarinio režimo aukų pagerbimo ceremonija koplyčioje-kolumbariume

Garbės sargybos kuopos kariai iškilmingai įnešė vainiką į koplyčią-kolumbariumą, buvo uždegtos žvakės. Visą dieną lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir apsilankyti koplyčioje-kolumbariume. Konferencijų salėje buvo rodomas Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio dokumentinis filmas „Tuskulėnų paslaptis“, kuriame atskleidžiama tragiška XX a. vid. Tuskulėnų istorija ir egzekucijų aukų likimai.

Beata Stanevičienė

Tadeusz Radziwonowicz, Barbara Bojaryn-Kazberuk, *Oblawa augustowska 1945. Okoliczności i ofiary w dokumentach archiwalnych* (*Augustavo gaudynės 1945. Aplinkybės ir aukos archyvinuose dokumentuose*), Suwałki, 2017, 210 p.

Tai kaimyninės Palenkės istorikų – Tadeušo Radzivonovičiaus ir Barbaros Bajaryn-Kazberuk – naujas mokslinis tyrimas, atskleidžiantis, kaip 1945 m. liepos 12–18 d. Augustavo krašte buvo vykdoma sovietų operacija, kuri Lenkijos istorijoje dar vadinama Mažąja Katyne. Per šią operaciją, trukusią ištisą savaitę, buvo siekta „išvalyti“ pasienio su SSRS teritoriją nuo antikomunistinio pagrindžio apraiškų. Šio krašto žmonių atmintin ji įstrigo kaip Augustavo gaudynės. Tarp nukentėjusiųjų randami ir lietuviški vardai, kurie liudija, kad tose apylinkėse gyveno mūsų tautiečiai.

Šios naujos knygos apie Augustavo gaudynes autoriai yra patyrę lenkų istorikai. T. Radzivonovičius – Lenkijos valstybinio archyvo Suvalkuose direktorius, tyrinėjantis XX a. šio regiono istoriją, o B. Bojaryn-Kazberuk – 2012–2017 m. buvusi Lenkijos

tautos atminties instituto Baltstogės skyriaus direktorė, tęsianti komunistinės valdžios nusikaltimų Lenkijoje tyrimus. Pasitelkę Naujųjų aktų archyvo (*Archiwum Akt Nowych*) ir Valstybinių archyvų (*Archivum Państwowe*) Baltstogėje, Suvalkuose fonduose išlikusius šaltinius ir su nagrinėjama tema susijusių publikuotų knygų ar straipsnių medžiagą, jie atskleidžia tragiškai susiklosčiusių Augustavo gaudynių aplinkybes ir bando nustatyti tų gaudynių aukų iš Augustavo, Seinų ir Suvalkų apylinkių vardus, kurie skaičiuojami šimtais. Knygoje remiamasi ir lietuvių tyrėjų Arūno Bubnio, Juozo Starkausko darbais, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleista autorių kolektyvo knyga apie okupuotos Lietuvos istoriją.

Knygos pradžioje T. Radzivonovičius ir B. Bojaryn-Kazberuk pateikia tragiškų įvykių priešistorę, nušviečia Lenkijos Suvalkijos dalyje 1945 m. kovo–liepos mėn. susidariusią padėtį ir atskleidžia komunistinės valdžios nesėkmingas pastangas įtvirtinti savo režimą. Matydami Lenkijos šiaurės rytinėje dalyje naujos valdžios nesėkmes ir siekdami ten nuslopinti partizaninį pasipriešinimą, sovietai parengia „teritorijos šukavimo operaciją“. Ją įvykdyti suplanuota 1945 m. liepos 12–18 d., praslinkus vos dviem mėnesiams po karo Europoje pabaigos. Apie 50 tūkst. 3-iojo Baltarusijos fronto kareivių šukavo Augustavo girią ir jos apylinkes. Šia operacija siekta sunaikinti ten gyvuojančius Lenkijos Armijos Krajovos būrius ir pakenkti galimiems Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) ryšiams. Prievartos veiksmų ėmėsi 50-oji armija, atsiųsta iš savo dislokacijos vietos Rytų Prūsijoje – Karaliaučiaus. Dar operacijos vykdymo išvakarėse, liepos 11-ąją 21 val., sovietų kariškiai užėmė išeities poziciją ir pasiryžo apsupti kitos šalies, nominaliai savarankiškos Lenkijos, 3,5 tūkstančio kvadratinį kilometrų teritoriją. Siaubo katinas užvirė Augustavo girios šiaurinėje dalyje,

pietuose prie Bebros (Biebrza), Volkušankos (Wołkuszanka) ir Juodosios Ančios upių iki Augustavo kanalo vakaruose ir Nemuno rytuose. Buvo šukuojami šią teritoriją supantys miškai, atidžiai tikrinamos gyvenvietės, sulaikomi visi įtartini asmenys, atimama iš jų ginkluotė, sunaikinamos slėptuvės ar bunkeriai.

Augustavo gaudynių mastą atskleidžia knygoje pateikta sovietų karinės kontražvalgybos (Smeršo) vado generolo Viktoro Abakumovo 1945 m. liepos 21 d. ataskaita SSRS vidaus reikalų komisarui Lavrentijui Berijai. Joje nurodoma, kad Augustavo miškuose ir jų apylinkėse buvo sulaikyti 7049 gyventojai, iš jų – 5364 lenkai ir 1685 lietuviai. Po tardymo į laisvę paleista 5115 asmenų: 3944 lenkai ir 1171 lietuvis. Likusieji – 1934 asmenys, tarp kurių 1420 lenkų ir 514 lietuvių, buvo suimti. Iš jų 592 lenkai buvo pripažinti „banditais“ ir jiems grėšė „likvidavimas“, o 252 lietuviai, kuriems irgi priskirtas „bandito“ vardas, perduoti Lietuvos SSR NKVD organams [p. 69, 70].

Toliau knygoje atskleidžiama, jog jau nuo 1946 m. prasidėjo dingusių per sovietų Raudonosios armijos operaciją Augustavo krašto gyventojų paieškos. Tuomet buvo sudarinėjami nukentėjusios teritorijos valsčių sulaikytų ir areštuotų gyventojų sąrašai, o į oficialiuosius paklausimus buvo sulaukta Lenkijos Liaudies Respublikos valdžios at-

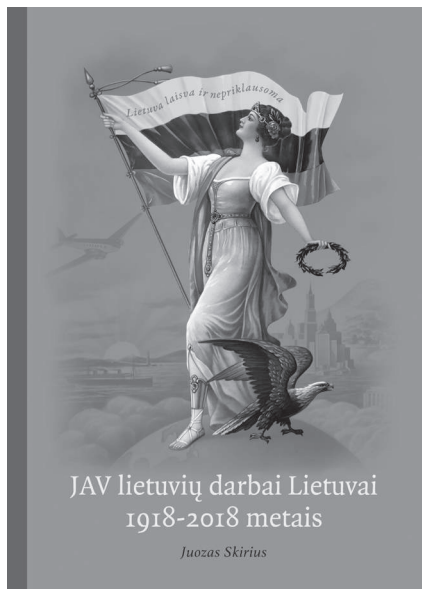
sakymo, kuriame rašoma, kad klausiamieji raštai persiųsti į LLR ambasadą Maskvoje [p. 135]. Slogų išpūdį kuria knygoje pateikti beviltiški artimųjų dokumentuoti liudijimai apie jų ieškomus šeimos narius jau po 1947 m. Tos paieškos užsitęsė iki pat XX a. septintojo dešimtmečio, beveik visą Lenkijos Liaudies Respublikos laikotarpį. Dauguma ieškomų asmenų buvo pripažinti dingusiais be žinios.

Šioje knygoje lietuvių skaitytoją neabejotinai sudomins minimi faktai apie lietuvių partizanus, LLA kovotojų būrius, kuriems vadovavo Juozas Valenta ir Vladas Soroka [p. 63].

Knyga „Obława augustowska 1945“ („Augustavo gaudynės 1945“) yra gausiai iliustruota dokumentų faksimilėmis, kurios tik dar labiau sustiprina šį tragišką liudijimą. Per Augustavo gaudynes mums artimas kraštas neteko daug žmonių. Šeimos, jų artimieji patyrė baisių kančių, išgyventas siaubas giliai įsirėžė į atmintį, psichologinių traumų padariniai juntami iki šiolei. Mūsų laikais šių tragiškų įvykių atminimas yra įamžintas Augustavo krašto vietovėse. Viena jų – Gibai, pro kurį dažnas keliaujantis iš Lietuvos per Lazdijus į Vakarų tik prašvilpia ir tik gal vienas kitas žvilgteli į miestelio centre kairėje pusėje iškilusį memorialą, primenantį 1945 m. liepos mėn. sovietų surengtas tragiškas Augustavo gaudynes ir šimtus jų aukų.

Juozas Banionis

Juozas Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius: Savas takas, 560 p.

Lietuva, minėdama valstybės atkūrimo šimtmečio jubiliejų, sulaukė dovanos, įvertinančios ištiso amžiaus lietuvių išeivių pasiaukojimą tarnystę senosios Tėvynės labui. Šiomet birželio mėnesį Vilniuje ir Kaune buvo pristatyta žinomo istoriko profesoriaus Juozo Skiriaus monografija „JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais“. Jos leidybą inicijavo nuo 1909 m. gyvuojančio Amerikos lietuvių katalikiškojo laikraščio „Draugas“ fondas (pirmininkė Marija Remienė).

Šis mokslininko darbas gražiai įprasmina prezidento Antano Smetonos žodžius apie užsienio lietuvių indėlį į Lietuvos valstybės kūrimą 1918-ųjų vasario 16-ąją: „Neprivalome pamiršti, kad Lietuva atstatyta visų lietuvių pastangomis: tų, kurie gyvena savo

krašte, ir tų, kurie gyvena užsieniuose. Tatai įsidėkime galvon ir visuomet minėkime.“¹ Lietuvos Respublikos Prezidento žodžiai, ištarti dar prieškarėje, buvo paženklinanti nuojautos, kas bus vėliau (niaukėsi Europos padangė ir kaupėsi naujos grėsmės Lietuvos Nepriklausomybei). Lietuvos Respublikos Seimas ateinančius metus ketina paskelbti A. Smetonos metais, todėl šios monografijos pasirodymas yra labai reikšmingas darbas.

J. Skirius, nuodugnai išnagrinėjęs gausius fondus, sukauptus tiek JAV lietuvių archyvuose (Čikagoje, Putname), tiek Lietuvos centriniame valstybės archyve ar išbarstytus po didžiųjų mūsų miestų (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose) bibliotekų rankraštytus, atrinko įdomiausius faktus, atspindinčius šimtmečio išeivijos kelią. Atidžiai dėliodamas šio kelio istorijos mozaiką, autorius ne tik panaudojo gausybę archyvinės medžiagos, bet ir mokslinių tyrimų, literatūros ir spaudos duomenų, įterpdamas į juos asmeniniame archyve saugomas korespondencijos mintis. Sukurtoji mozaika atskleidė, kaip pasiaukojamai XX a. Amerikos lietuviai ėmėsi kilnios misijos. O toji misija Lietuvių chartoje apibūdinta šitaip: „Darbu, mokslu ir pasiaukojimu lietuvis kovoja, kad apgintų ir išlaikytų nepriklausomą Lietuvos valstybę.“² Todėl neatsitiktinai autorius kuria užsienio lietuvių diasporos šimtmečio vaizdą, žvelgdamas trimis kryptimis. Ypač daug dėmesio kreipiama į lietuvių išeivių organizacijų, draugijų, parapijų, klubų veiklą, nes norima atskleisti jų teikiamą materialinę, kultūrinę, politinę ir propagandinę paramą Lietuvai ir Lietuvos valstybės ir visuomenės ryšius su savąja išeivija.

Kurdamas JAV lietuvių išeivijos darbuotės šimtmečio mozaiką, J. Skirius pagrįstai

¹ A. Smetona, „Pasaulio lietuviai“ (kalba Pasaulio lietuvių kongresą atidarant), *Didysis Lietuvos kalendorius-metraštis. 1936 metams*, Kaunas, 1936, p. 43.

² *Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu*, Pfulingenas, 1950, p. 10.

monografijoje išskiria tris dalis: pirmojoje dalyje nušviečiamas „Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpis. 1918–1940 m.“, antrojoje – „JAV lietuviai ir okupuota Lietuva 1940–1990 m.“, trečiojoje – „Lietuvos nepriklausomybė 1990–2018 m. ir JAV lietuviai“.

Leisdamasis į šimtametės istorijos kelią, autorius išeitęs tašku pasirenka 1918 m. sausio 8 d. JAV prezidento Tomo Vudro Vilsono (Thomas Woodrow Wilson) paskelbtą 14-os punktų taikos programą ir Amerikos lietuvių reikalavimą atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Monografijos chronologinės ribos nusitęsia iki pat mūsų dienų. Istorikas visiškai nevengia kritikos iš aprašomojo meto gyvų liudininkų.

J. Skirius – pasižymėjęs lietuvių išeivijos gyvenimo tyrėjas. Jo detalūs istoriniai tyrimai, skirti JAV lietuvių darbuotei, yra jau tapę Lietuvos istoriografijos savastimi. Siekdamas užsibrėžtų tikslų, autorius kuria visų JAV lietuvių veiklos mozaiką. Aprėpdamas gausią nagrinėjamam laikotarpiui skirtą tiek publikuotą medžiagą, tiek dar archyvuose fonduose glūdinčius informacijos šaltinius, jis nedaro išimties ir primena tam tikros išeivijos dalies – komunistuojančių lietuvių, vadinamųjų pažangiečių, darbus. Tačiau pagrindiniai tyrėjo siekiai išliko tie patys – atskleisti mūsų diasporos užsienyje nuolatine darbuote atkuriant XX a. net du kartus Lietuvos valstybę (1918 ir 1990 m.), parodant okupacijų metu išeivijos pasiaukojimą nuolat kelti ir palaikyti Lietuvos laisvės bylą, o atkūrus nepriklausomą respubliką, stiprinti ją, teikiant materialinę ir moralinę paramą. Netgi įvykdyta daugiau, nei tikėtasi. Kaip jau minėta, autorius nevengia pastarojo meto išeivijos veiklos vertinimo. Jis atskleidžia išeivių ir jau išlaisvintos Lietuvos gyvenimo peripetijas.

J. Skiriaus monografijos skaitytojas ras naujų įvairių laikotarpių turtingos ir permainingos šimtmečio Lietuvos istorijos detalių. Prieš akis iškils 1919–1921 m. JAV lietuvių

milijono parašų rinkimo akcija, raginanti Amerikos valdžią kuo skubiau pripažinti nepriklausomą Lietuvos Respubliką, Amerikos lietuvių sportininkų, garsinusių tarpukario Lietuvos valstybę, vardai. Pasiaukojimo senajai Tėvynei apraiškos, keliant Laisvės bylą visų Lietuvos okupacijų metu, atsekamos per pėdsakus, išlikusius iš to laikotarpio: Vasario 16-osios akto keturiasdešimtmečio minėjimas Čikagoje, 1958 m. pastatyto paminklo, skirto žuvusiems už Lietuvos laisvę, 1976 m. Niujorke paminklinės lentos, įamžinančios pirmąjį (1659 m.) Amerikos lietuvių dr. Aleksandrą Karolį Kuršį, 1977 m. Čikagoje pastatyto paminklo, skirto tautos kankiniui Romui Kalantai ir visiems žuvusiems už Lietuvos laisvę kovojant prieš raudonąją terorą, atidengimo ceremonijos. Jau atkurtos Lietuvos Respublikos laikotarpiu JAV lietuvių tarnystė senajai Tėvynei neblėsta ir apie tai kalbama monografijoje. Autorius pristato reikšmingą ir įvairialypę Tautos fondo paramą. Pavyzdžiui, įkuriant Lietuvos partizanų globos fondą (1995 m.) arba Lietuvos kaimo vaikų rėmimo fondą (2013 m.). Išsamiai atskleidžiama ir Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo (BALF) darbuotė, skirta tiek Lietuvoje, tiek Lenkijos Suvalkų trikampyje gyvenantiems tautiečiams. Nepamiršamas ir JAV lietuvių indėlis atkuriant Vytauto Didžiojo universitetą Kaune, atstatant Lietuvos valdovų rūmus Vilniuje, remiant jaunimo projektą „Misija Sibiras“, besirūpinančiu Lietuvos tremtinių kapais.

Monografija yra gausiai iliustruota. Viršelyje panaudotas iškalbingas XX a. trečiajame dešimtmetyje JAV lietuvių sukurtas plakatas, o tekstas pajavairintas išmoningai atrinktomis iliustracijomis – nagrinėjamojo laikotarpio nuotraukomis, atvirukais, plakatais, bukletų ar dokumentų faksimilėmis.

Žinodami autoriaus intencijas, kad parašytoji knyga „gal papildys, gal net kažkiek pakeis visuomenės požiūrį į lietuvių išeiviją

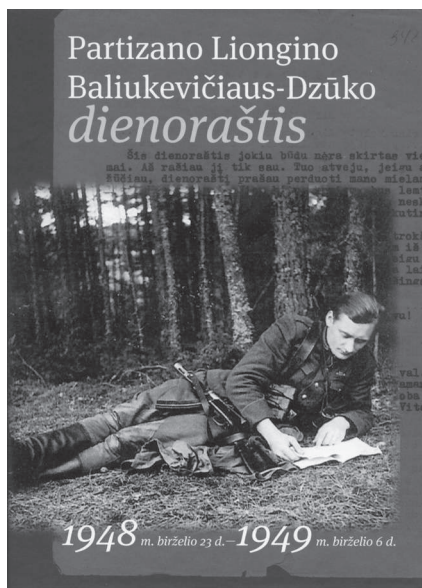
Amerikoje“, galime tvirtai teigti, jog užsibrėžtas tikslas yra pasiektas. Lietuvių skaitytojas turi puikią progą susipažinti su įvairialypę mūsų tautos dalies – JAV lietuvių – darbuote, kantriai ir pasiaukojamai vykdyta per ištisą permainų nestokojantį šimtmetį.

JAV lietuvių gyvenimo, veiklos mozaikoje atsispindi ne tik ankstesnės lietuvių išeivijos bangos – tiek „grynorių“, tiek „dipukų“ – istorija, bet ir priesaika naujajai – „tarybu-

kų“ – bangai. Tikėtina, kad užsienio lietuviai, išpažįstantys „globalios Lietuvos idėją“, ne tik žavėsis savo senąja Tėvyne, bet ir palaikys abipusius ryšius. Tikėtina, kad gausi mūsų tautos dalis, gyvenanti užsienyje, sektinu pavyzdžiu pasirinks J. Skiriaus monografijoje nušviestą JAV lietuvių šimtmečio kelią ir prisidės prie visų mūsų valstybės stiprinimo, jos garsinimo ir drauge eis su tauta jos pasirinktuoju keliu.

Juozas Banionis

Partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis / 1948 m. birželio 23 d. – 1949 m. birželio 6 d. (5-oji pataisyta ir papildyta laida), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, 224 p.

Partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštyje išskyla tragiška idealisto asmenybė, drįstanti tiesiai pažvelgti į pasaulį ir save. Autoriaus pasaulėžiūra, troškimai ir siekia atsiskleidžia negailėstingos partizanų kovos fone. Iš kasdienybės konteksto išsiru-

tulioja ir nuodugnesni apibendrinimai esminiais tautos ir valstybės išlikimo klausimais.

Taikliai įvardijęs priežastis, atvedusias Lietuvą prie 1940-ųjų katastrofos, L. Baliukevičius dienoraštyje analizuoja ir aktualiausias pokario politines, tautines ir moralines problemas. Kurdamas nepriklausomos valstybės viziją, kaip teisingumo trokštantis žmogus, pasisako už socialiai orientuotą valstybę.

L. Baliukevičiaus dienoraštyje atsispindi ir aktualiausios Dainavos apygardos partizanų problemos ir kasdieniai rūpesčiai.

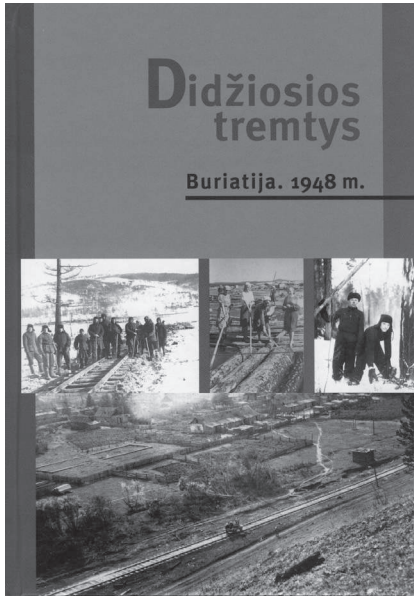
Dienoraštyje L. Baliukevičius išreiškia begalinę meilę gimtajam kraštui ir su užuojauta kalba apie skurde skęstančius kaimo žmones. Sunkiomis apmąstymų valandomis jis baiminasi dėl Lietuvos likimo, sielojasi dėl kovos draugų žuvimo, gyventojų trėmimo.

Matydamas baisias tautos kančias, jis pasiryžęs kovoti iki galo. Ryžtas ir heroizmas susipina su svajonėmis sulaukti taikaus ir laisvo gyvenimo, sukurti šeimą.

Iš dienoraščio aišku, kad Dzūkas nujautė tragišką savo lemtį – žūtį – ir buvo tam pasirėngęs. Vienas jauniausių Lietuvos partizanų vadų liko ištikimas Lietuvos partizano priesaikai – gyvas priešui į rankas nepasidavė.

Publikuojamas žuvusio Dainavos apygardos partizano L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis pusę amžiaus išgulėjo buvusiam KGB archyve Vilniuje.

Didžiosios tremtys. Buriatija. 1948 m., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, 648 p.

Minint 1948 m. gegužės 22–23 d. masinių trėmimų operacijos „Pavasaris“ (rus. „Vesna“) septyniasdešimtmetį, pasirodė pirmoji knyga iš serijos „Didžiosios tremtys“. Ilgainiui ši knygų serija apims visus regionus, į kuriuos 1941–1953 m. buvo tremiami Lietuvos piliečiai. Knygų serija siekiama pateikti įvairiapusį ir nuoseklų žvilgsnį į tremčių istoriją: darbo ir buitines sąlygas, tremtiniams taikytą komendantūrinę kontrolę, sekimo mechanizmą, žmonių išgyvenimo strategijas, kultūrinę veiklą ir religines apeigas, tremtinių laidojimo vietas, tremtinių sugrįžimo į Lietuvą eigą ir sąlygas. Išleistoje knygoje „Didžiosios tremtys. Buriatija. 1948 m.“ panaudoti niekur nepublikuoti tremtinių atsiminimai (apie 650 tremtinių atsiminimų rankraščių), beveik 800 nuotraukų, tremtinių ir ekspedicijų į buvusias tremties vietas dalyvių sudarytos gyvenviečių ir kapinių schemos.

Į Buriatiją (tuometinę Buriatijos-Mongolijos ASSR) dirbti atokiose taigos kirtavietėse 1948 m. gegužę buvo ištremti 4132 žmonės. Apie 1200 tremtinių buvo paaugliai ir vaikai, 600 vyresni nei 60 metų žmonės. Daugiau nei 600 žmonių buvo palaidoti kapinaitėse taigoje ar šalia nedidelių ir skurdžių Buriatijos gyvenviečių. 1948 m. lietuviai buvo didžiausia tremtinių grupė visame regione – jie sudarė apie 45 proc. tuo metu Buriatijoje buvusių tremtinių.

Ši tremčiai Buriatijoje skirtą leidinį sudaro keli skyriai. Įvadiniuose knygų tekstuose supažindinama su gyvenimo ir darbo sąlygomis tremtyje ir tremties specifika. Pateikiami žymaus buriatų istoriko, Mongolų, budizmo ir Tibeto studijų instituto darbuotojo dr. Vsevolodo Baškujevo straipsniai. Juose, remiantis Buriatijos Respublikos valstybiniame archyve saugomomis MVD informacinio centro specialiųjų fondų grupės bylomis, „Burmongolles“ tresto ir kitų Buriatijos miško pramonės įmonių, Buriatijos-Mongolijos MVD ir MGB dokumentais, nagrinėjamas vietos administracijos (ne) pasirengimas tremtinių apgyvendinimui, darbo sąlygos ir represinių struktūrų įtaka tremtinių gyvenimui. Tai bene vieninteliai lietuvių kalba parašyti tekstai, kuriuose atskleidžiama masinė korupcija ir nekompetencija regiono miško pramonėje, vietos represinių struktūrų pareigūnų veikla, nuolatinis piktnaudžiavimas pareigomis, nesėkmingi bandymai kurti agentūrinį tinklą.

Kituose knygų skyriuose aprašomos lietuvių tremties ir kalinimo vietos Buriatijoje. Iš viso regione užfiksuotos 55 tremties vietos – nuo didelių gyvenviečių, turėjusių daugiau nei 500 žmonių, iki mažų ir atokių taigos kirtaviečių. Daugelis šių vietų yra jau išnykusios. Tremtinių liudijimuose užfiksuoti vieninteliai išlikę jų pavadinimai. 1948 m. lietuviai buvo išskirstyti po centrinėje Buriatijoje esančius Zaigrajevo ir Chorinsko

rajonus. Čia tremtiniai išvežioti į karo belaisvių lagerius, kuriuose 1945–1948 m. buvo kalinti japonų karininkai iš 1945 m. rugpjūčio 19 d. pasidavusios rytų Kinijoje dislokuotos Kvantuno armijos. Tremtiniai gyveno senuose, dažnai nešildomuose ir purviniuose barakuose. Buvusioje japonų karo belaisvių lagerių teritorijoje buvo įkurta viena didžiausių miško darbininkų gyvenviečių visoje Buriatijos-Mongolijos ASSR. Rečiau tremtiniai buvo apgyvendinami senuose buriatų kaimeliuose ir palei Transsibiro magistralę įkurtuose mažuose miesteliuose. Taip pat leidinyje aprašomos lietuvių kalinimo vietos Buriatijoje: Ulan Udės kalėjimas, Džidos pataisos darbų lageris ir 505-asis statybos lageris (skirtas tiesti geležinkelio liniją iš BMASSR pasienio miesto Nauškų (Kiachtos r.) į Mongolijos sostinę Ulan Batorą, vėliau į Kinijos Liaudies Respublikos sostinę Pekiną). Lietuvių tremties ir kalinimo vietų aprašymai gausiai iliustruoti vietovių nuotraukomis, brėžiniais ir schemomis.

Buriatijoje yra išlikusios 8 lietuvių tremtinių kapinės ir 18 kaimų ar išnykusių darbininkų gyvenviečių kapinių, kur lietuviai

buvo laidojami kartu su vietos gyventojais ar kitų tautybių tremtiniais. Tremtinių kapines siekiama atkurti laiko tėkmėje: nuo jų atsiradimo iki sunykimu. Knygoje pateikiamos kapinių schemas, palaidotų asmenų sąrašai, išlikusių paminklų įrašai. Atliekant lietuvių kapinių tyrimus naudotasi ekspedicijų į buvusias tremties vietas ataskaitų ir nuotraukų archyvais. Prie Buriatijos tremtinių kapinių istorijos nagrinėjimo ir šiandieninės jų būklės tyrimų ypač daug prisidėjo ilgamečiai ekspedicijų vadovai Gintautas Alekna, Antanas Sadeckas, buvę tremtiniai Jonas Lukšė, Jonas Čeponis, Rimvydas Racėnas, Buriatijos lietuvių kultūros bendrijos pirmininkas Bernardas Razgus.

Leidinyje gausiai iliustruotas nuotraukomis, kuriuose užfiksuotas tremtinių gyvenimas Buriatijoje: buitį, darbas (nuo alinančių ir gyvybei pavojingų darbų miško kirtavietėse iki statybų Ulan Udėje), šventės ir religinės apeigos.

Knygos pabaigoje pateikiami visų į Buriatiją ištremtų, čia kalintų, savanoriškai pas šeimas atvykusių ir tremtyje gimusių asmenų sąrašai su biogramomis.

Benas Navakauskas

MŪSŲ AUTORIAI

TURGANBEK ALLANIJAZOV
Kazachijos Respublikos
Žezkazgano O. Baikonurovo universitetas

JUOZAS BANIONIS
Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC vyriausiasis istorikas

MINDAUGAS POCIUS
Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC vyriausiasis istorikas

RAMONA STAVECKAITĖ-NOTARI
LGGRTC vyriausioji istorikė

ANDRIUS TUMAVIČIUS
LGGRTC vyriausiasis istorikas

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas politinių represijų aukoms atminti
Krasnojarsko srityje, Orešnojės gyvenvietėje

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2018, 2 (44)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Danutė Ulčinskaitė, Inga Šorienė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2018 11 12. Tiražas 200 egz. 7,5 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,

LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė